
Маркс

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Энгелс

Карл Маркс

Фридрих Энгелс

ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДЕСЯТ
ТОМА

Карл Маркс

Фридрих Энгелс

ИЗБРАНИ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ

1

ПАРТИЗДАТ / СОФИЯ
1984

**НАСТОЯЩОТО ИЗДАНИЕ
НА «ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ»
НА К. МАРКС И Ф. ЕНГЕЛС Е ПОСВЕТЕНО
НА 165-ГОДИШНИНАТА ОТ РОЖДЕНИЕТО
И 90-ГОДИШНИНАТА ОТ СМЪРТТА НА
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС**

Том 1

**МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА
ПАРТИЯ**

**РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА
ОТ УТОПИЯ В НАУКА**

КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА

**КЪМ КРИТИКАТА НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА
ПРОЕКТОПРОГРАМА ОТ 1891 г.**

ЗА АВТОРИТЕТА

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СЪЮЗА НА КОМУНИСТИТЕ

КАРЛ МАРКС

**ИЗ ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
В АНГЛИЯ**

ПРИНЦИПИТЕ НА КОМУНИЗМА

**УЧРЕДИТЕЛЕН МАНИФЕСТ НА МЕЖДУНАРОДНОТО
РАБОТНИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО**

ПОГРЕБЕНИЕТО НА КАРЛ МАРКС

Том 2

**ЛУДВИГ ФОЙЕРБАХ И КРАЯТ
НА КЛАСИЧЕСКАТА НЕМСКА ФИЛОСОФИЯ**

ИЗ НЕМСКА ИДЕОЛОГИЯ

ИЗ ДИАЛЕКТИКА НА ПРИРОДАТА

Том 3

КЛАСОВИТЕ БОРБИ ВЪВ ФРАНЦИЯ

ОСЕМНАДЕСЕТИ БРЮМЕР НА ЛУИ БОНАПАРТ

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА ВЪВ ФРАНЦИЯ

Том 4

**СЕЛСКАТА ВОЙНА В ГЕРМАНИЯ
РЕВОЛЮЦИЯ И КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯ
В ГЕРМАНИЯ**

БУРЖОАЗИЯТА И КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯТА

**ЧЕРНОВКИ НА ОТГОВОРА НА ПИСМО
НА В. И. ЗАСУЛИЧ**

Том 5

**ПРОИЗХОД НА СЕМЕЙСТВОТО,
ЧАСТНАТА СОБСТВЕНОСТ И ДЪРЖАВАТА
РОЛЯТА НА ТРУДА ПРИ ПРЕВРЪЩАНЕТО
НА МАЙМУНАТА В ЧОВЕК**

**ЗА РАЗЛАГАНЕТО НА ФЕОДАЛИЗМА
И ВЪЗНИКВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИ ДЪРЖАВИ
РОЛЯТА НА НАСИЛИЕТО В ИСТОРИЯТА**

Том 6

**НИЩЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА
КЪМ ЖИЛИЩНИЯ ВЪПРОС
ФОРМИ, ПРЕДШЕСТВУВАЩИ
КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО
НАЦИОНАЛИЗАЦИЯТА НА ЗЕМЯТА
СЕЛСКИЯТ ВЪПРОС В ГЕРМАНИЯ
И ФРАНЦИЯ**

Том 7

**НАЕМЕН ТРУД И КАПИТАЛ
РАБОТНА ЗАПЛАТА, ЦЕНА И ПЕЧАЛБА
КЪМ КРИТИКАТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА
ИКОНОМИЯ**

**УВОД КЪМ КРИТИКАТА
НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ**

Том 8
АНТИ-ДЮРИНГ

Том 9

**ИЗ ИКОНОМИЧЕСКО-ФИЛОСОФСКИ
РЪКОПИСИ ОТ 1844 г.**

**БЕЛЕЖКИ ПО НАЙ-НОВАТА ПРУСКА
ЦЕНЗУРНА ИНСТРУКЦИЯ**

**ДЕБАТИТЕ НА ШЕСТИЯ РЕЙНСКИ
ЛАНДАГ**

**КЪМ КРИТИКАТА НА ХЕГЕЛОВАТА
ФИЛОСОФИЯ НА ПРАВОТО**

**КРИТИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ОТНОСНО
СТАТИЯТА НА «ПРУСАК»**

**УСПЕХИТЕ НА ДВИЖЕНИЕТО ЗА СОЦИАЛНО
ПРЕУСТРОЙСТВО НА КОНТИНЕНТА.**

ПОЛОЖЕНИЕТО В АНГЛИЯ

**ИЗ СВЕТОТО СЕМЕЙСТВО ИЛИ КРИТИКА
НА КРИТИЧЕСКАТА КРИТИКА**

**ИЗ «КАПИТАЛЪТ» — т. I, III и IV
(ТЕОРИИ ЗА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ)**

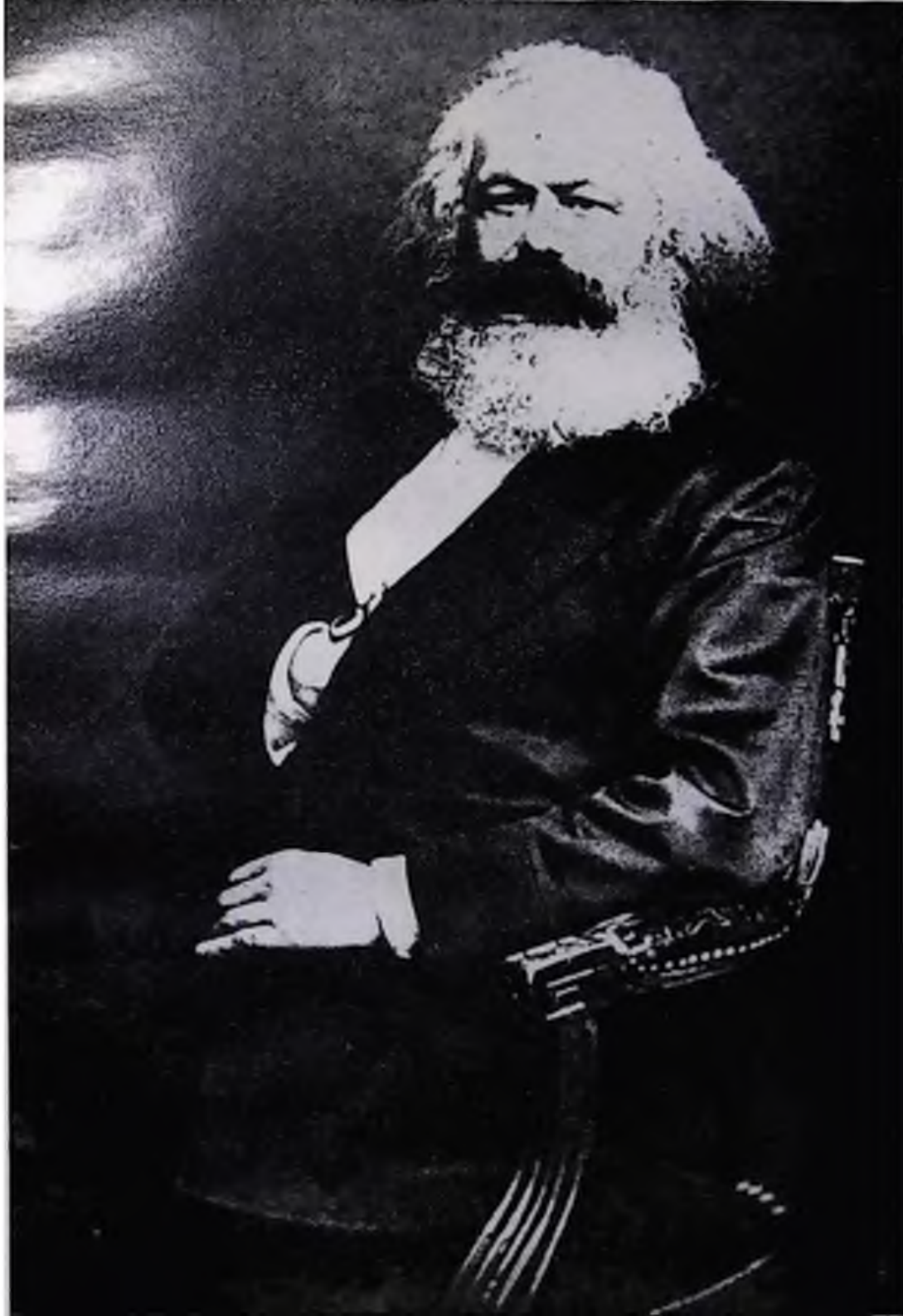
**ИЗ ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ
1857—1859 г.**

**ИЗ ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ
1861—1863 г.**

**КЪМ ИСТОРИЯТА НА РАННОТО
ХРИСТИЯНСТВО**

**ИЗ ДОПЪЛНЕНИЯ КЪМ ТРЕТИЯ ТОМ
НА «КАПИТАЛЪТ»
и други**

Том 10
ИЗБРАНИ ПИСМА

От издателството

С «Избрани произведения» на Карл Маркс и Фридрих Енгелс в десет тома издателството си постави задачата още повече да доближи, да направи достъпно за най-широк кръг читатели богатото теоретично наследство на основоположниците на пролетарската идеология. През периода на изграждане на развито социалистическо общество широкото усвояване, задълбоченото разбиране и творческото прилагане на марксизма-ленинизма придобиват още по-голямо значение.

Целта на предлаганата поредица е в едно неголямо издание да се обхванат всички — освен «Капиталът» — трудове на Маркс и Енгелс, които са достатъчни за сериозно и всестранно запознаване с тяхното учение. «Избрани произведения» ще бъдат особено необходими и полезни за агитатори и пропагандисти, за партийния и комсомолския актив изобщо, за цялата наша интелигенция и за студентите. Подборът е съобразен с програмите на партийната и комсомолската просвета и на идеологическите дисциплини във висшите учебни заведения:

И в настоящото допълнено издание са представени предимно цели произведения. Включени са също и предговори на Маркс и Енгелс към различните издания на техните трудове. Това ще помогне на читателя да проследи развитието на идеите на класиците и уточняването на научните понятия, с които си служат. Тези произведения, а и извадките от други техни съчинения се отнасят до трите съставни части на марксизма — философията, марксистката политическа икономика и научния социализъм, и са групирани — където и доколкото това е възможно — според преобладаващото си съдържание (обществено-политическо, философско, икономическо или историческо) в отделни токове.

Във второто издание са включени още някои произведения на Маркс и Енгелс например: «Увод към критиката на политическата икономия», «Критически бележки относно статията на «Прусак», «Към историята на ранното християнство».

Дадени са също повече текстове от онези произведения, които не са изцяло напечатани. Това се отнася до «Немска идеология», «Светото семейство», томове на «Капиталът», «Икономически ръкописи 1857—1859 и 1861—1863» и др.

Томовете съдържат следните произведения: т о м 1 — «Манифест на Комунистическата партия», «Развитието на социализма от утопия в наука», «Критика на Готската програма», «Към критиката на социалдемократическата просктопрограма от 1891 г.», «За авторитета», «Към историята на съюза на комунистите», «Карл Маркс», Из «Положението на работническата класа в Англия»; т о м 2 — «Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия», Из «Немска идеология», Из «Диалектика на природата»; т о м 3 — «Класовите борби във Франция», «Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт», «Гражданската война във Франция»; т о м 4 — «Селската война в Германия», «Революция и контрареволюция в Германия», «Буржоазията и контрареволюцията», «Черновки на отговора на писмо на В. И. Засулич»; т о м 5 — «Произход на семейството, частната собственост и държавата», «Ролята на труда при превръщането на маймуната в човек», «За разлагането на феодализма и възникването на национални държави», «Ролята на насилието в историята»; т о м 6 — «Нищета на философията», «Към жилищния въпрос», «Форми, предшествуващи капиталистическото производство»; т о м 7 — «Наемен труд и капитал», «Работна заплата, цена и печалба», «Към критиката на политическата икономия», «Увод към критиката на политическата икономия»; т о м 8 — «Анти-Дюринг»; т о м 9 — Из «Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.», «Бележки по най-новата пруска цензурна инструкция», «Дебатите на шестия рейнски ландтаг», «Към критиката на Хегеловата философия на правото», «Критически бележки относно статията на «Прусак», «Успехите на движението за социално преустройство на континента», «Положението в Англия», «Осемнадесетият век», Из «Светото семейство, или критика на критическата критика», Из «Капиталът» — т. I, III и IV (Теории за принадлежната стойност), Из «Икономически ръкописи 1857—1859 г.», Из «Икономически ръкописи 1861—1863 г.», «Към историята на ранното християнство» и други; т о м 10 — Избрани писма.

Надяваме се, че читателят със задоволство ще посрещне това ново издание на произведения на Карл Маркс и Фридрих Енгелс.

КАРЛ МАРКС
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

МАНИФЕСТ
НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА
ПАРТИЯ'

Предговор [към немското издание от 1872 г.]

Съюзът на комунистите, интернационално работническо обединение, което при тогавашните условия, естествено, можеше да бъде само тайно обединение, на състоялия се през ноември 1847 г. в Лондон конгрес възложи на долу-подписаните да съставят предназначена за публикуване подредна теоретична и практическа партийна програма. Така възникна следващият по-долу «Манифест», чийто ръкопис бе изпратен за отпечатване в Лондон няколко седмици преди Февруарската революция². Обнародван най-напред на немски, той претърпя на тоя език в Германия, Англия и Америка най-малко дванадесет различни издания. На английски излезе най-напред през 1850 г. в Лондон в «Red Republican», преведен от мис Хелън Макфърлейн, а след това през 1871 г. в най-малко три различни превода в Америка. На френски за пръв път излезе в Париж малко преди Юнското въстание от 1848 г., а неотдавна — в нийоркския «Le Socialiste». Подготвя се нов превод. На полски излезе в Лондон малко след първото му немско издание. На руски — в Женева през шестдесетте години. На датски бе преведен също наскоро след излизането му.

Колкото и много да са се изменили условията през последните двадесет и пет години, развитите в този «Манифест» най-общи основни принципи си остават, общо взето, и днес напълно правилни. Тук-таме нещо би трябвало да се поправи. Практическото приложение на тези основни принципи — както се заявява в самия «Манифест» — навсякъде и всякога ще зависи от съществуващите исторически условия и затова в него изобщо не се придава особено значение на революционните мерки, предложени в края на II раздел. Днес този пасаж в много отношения би гласял другояче. При грамадното развитие на едрата

индустрия през последните двадесет и пет години и зсилвашото се наред с него партийно организиране на работническата класа, при придобития практически опит най-напред ст Февруарската революция, а след това още повече от Парижката комуна, когато пролетариатът за пръв път държа политическата власт в течение на два месеца, днес тази програма на места е остаряла. Комуната поспециално доказва, че «работническата класа не може просто да завладее готовата държавна машина и да я постави в движение за своите собствени цели». (Вж. «Гражданската война във Франция. Възвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация», немско издание, с. 19, където това е разгето по-широко)³. Освен това от само себе си се разбира, че критиката на социалистическата литература е за днешно време непълна, тъй като стига само до 1847 г.; също и бележките за позицията на комунистите към различните опозиционни партии (раздел IV), макар в основните си линии да са правилни и днес, все пак за практическото им осъществяване са вече остарели, защото политическото положение се е променило напълно и историческото развитие премахна от световната сцена повечето от изброените там партии.

Впрочем «Манифест» е исторически документ, който, смятаме, че нямаме вече право да променяме. Едно по-късно издание може би ще бъде съпроводено с увод, обхващащ периода от 1847 г. до днес; настоящото издание дойде за нас толкова неочаквано, че нямахме време да направим това.

Лондон, 24 юни 1872 г.

Карл Маркс Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 18, с. 90—91.

Предговор [към второто руско издание]

Първото руско издание на «Манифест на Комунистическата партия» в превод на Бакунин излезе в началото на 60-те години⁴ в печатницата на «Колоколъ». По онова време в Западна Европа едно *руско* издание на «Манифест» можеше да изглежда само като литературен куриоз. Днес такова схващане е вече невъзможно.

Колко ограничена територия заемаше тогава (декември 1847 г.) пролетарското движение най-ясно показва последната глава на «Манифест»: «Позицията на комунистите към различните опозиционни партии в отделните страни». Защото в нея липсват именно Русия и Съединените щати. Това беше времето, когато Русия беше последният голям резерв на целокупната европейска реакция и когато в Съединените щати поглъщаха чрез емиграцията излишните сили на европейския пролетариат. Двете страни снабдяваха Европа със суровини и същевременно бяха пазари за пласиране на нейните индустриални произведения. Така че и двете страни по един или друг начин бяха тогава опора на съществуващия в Европа строй.

Колко съвсем друго е положението днес! Именно европейската имиграция даде на Северна Америка възможност за гигантско земеделско производство, чиято конкуренция разклаща самите основи на европейската поземлена собственост — както едрата, тъй и дребната. Освен това тази имиграция позволи на Съединените щати да експлоатират своите огромни индустриални източници с такава енергия и в такъв размер, че те за кратко време неизбежно ще сложат край на индустриалния монопол на Западна Европа и по-специално на Англия. Тези две обстоятелства от своя страна оказват революционно въздействие върху самата Америка. Дребната и средната поземлена собственост на фермерите — основата на целия ѝ политически

строй — все повече и повече изнемогва под конкуренцията на фермите-гиганти; същевременно в индустриалните области започва да се развива масов пролетариат и баснословна концентрация на капиталите.

Да вземем сега Русия! През революцията от 1848—1849 г. не само европейските монарси, но и европейските буржоа виждаха в руската намеса единственото спасение от пролетариата, който току-що беше започнал да се пробужда. Царят беше провъзгласен за шеф на европейската реакция. Днес той е военнопленник на революцията в Гатчина, а Русия е авангардът на революционното движение в Европа.

«Комунистически манифест» имаше за задача да въведе предстоящата неизбежна гибел на съвременната буржоазна собственост. Но в Русия виждаме, че при бързо процъфтяващото капиталистическо търгашество и едва сега развиващата се буржоазна поземлена собственост по-голямата част от земята е в общинно владение на селяните. Пита се сега: може ли руската община, една макар и вече силно разрушена форма на първобитното общо владение на земята, да премине направо във висшата, комунистическата форма на общо владение. Или, напротив, тя най-напред трябва да премине през същия процес на разпадане, който е присъщ на историческото развитие на Запада?

Единственият възможен днес отговор на този въпрос е следният: ако руската революция стане сигнал за пролетарска революция на Запад, така че двете взаимно да се допълнят, тогава сегашната руска общинна собственост върху земята може да послужи за изходна точка на едно комунистическо развитие.

Лондон, 21 януари 1882 г.

Карл Маркс Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 307—308.

M a n i f e s t

der

Kommunistischen Partei.

Veröffentlicht im Februar 1848.

Proletariat aller Länder vereinigt Euch!

London.

Gebrudt in der Office der „Bildungs-Gesellschaft für Arbeiter“
von J. E. Burgess.

46, LIVERPOOL STREET, BISHOPSGATE.

ЦѢНА 60 СТ.

МАНИФЕСТЪТЪ
НА
КОММУНИСТИЧЕСКАТА
ПАРТИЯ

ОТЪ
КАРЛА МАРКСА
и
ФРИДРИХА ЕНГЕЛСА

Преводъ отъ русското издание на 1882 г.

РУСЕ

Скоропечатницата на Спиро Гулабчие
1891

Заглавна страница на първото българско издание на «Манифест на Комунистическата партия» — 1891 г.

Предговор [към немското издание от 1883 г.]

За съжаление аз трябва сам да подпиша предговора към това издание. Маркс, човекът, на когото цялата работническа класа в Европа и Америка дължи повече, отколкото на когото и да било друг, почива в гробищата на Хайгейт и на гроба му вече расте първата трева. След неговата смърт вече съвсем не може да става дума за преработване или допълване на «Манифест». За това смятам за толкова по-необходимо още веднъж да изтъкна изрично тук следното:

Основната мисъл, която преминава през целия «Манифест» — че икономическото производство и по необходимост произтичащата от него обществена структура на всяка историческа епоха образуват основата на политическата и интелектуалната материя на тази епоха; че съобразно с това (след разлагането на първобитното общинно земевладение) цялата история е била история на класови борби, борби между експлоатиранни и експлоатиращи, потиснати и господстващи класи на различни степени на общественото развитие, и че тази борба обаче сега е стигнала до такава степен, когато експлоатираната и потиснатата класа (пролетариатът) не може вече да се освободи от експлоатиращата и потискащата я класа (буржоазия), без същевременно да освободи завинаги цялото общество от експлоатация, потисничество и класови борби — тази основна мисъл принадлежи единствено и изключително на Маркс.*

* «До тази мисъл» — пиша аз в предговора към английския превод, «която според мене е призвана да послужи за основа на също такъв напредък в историческата наука, какъвто Дарвиновата теория донесе за природознанието, — до тази мисъл ние двамата постепенно се приближавахме доста години преди 1845 г. Доколко аз самостоятелно съм се придвижвал в тази посока, показва моята

Аз вече неведнъж съм казвал това, но тъкмо сега е необходимо то да бъде поставено и пред самия «Манифест».

Лондон, 28 юни 1883 г.

Ф. Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 21, с. 3—4.

книга «Положението на работническата класа в Англия». Но когато през пролетта на 1845 г. отново се срещнах с Маркс в Брюксел, той вече беше напълно развил тази мисъл и ми я изложи с почти също тъй ясни думи, както тия, с които съм я формулирал по-горе.» [*Бележка на Енгелс към немското издание от 1890 г.*]

Предговор [към английското издание от 1888 г.]

«Манифест» беше публикуван като програма на Съюза на комунистите — първоначално изключително германска, а по-късно международна работническа асоциация, която при политическите условия на европейския континент преди 1848 г. неизбежно трябваше да бъде тайна организация. На конгреса на Съюза, който се състоя през ноември 1847 г. в Лондон, на Маркс и Енгелс беше възложено да подготвят обнародването на една пълна теоретична и практическа партийна програма. Написан на немски език, ръкописът беше изпратен за отпечатване в Лондон през януари 1848 г., няколко седмици преди френската революция от 24 февруари. Френски превод беше издаден в Париж малко преди Юнското въстание от 1848 г. Първият английски превод, направен от мис Хелън Макфърлейн, излезе през 1850 г. в издавания от Джордж Джулиън Харни лондонски вестник «Red Republican». Публикувани бяха и едно датско, и едно полско издание.

Поражението на парижкото Юнско въстание от 1848 г. — тази първа голяма битка между пролетариата и буржоазията — временно пак изтича на заден план социалните и политическите искания на европейската работническа класа. Оттогава насам борбата за власт пак се водеше — както по времето преди Февруарската революция — само между различни групи от класата на собствениците; работническата класа беше ограничена само с борба за свобода на политическо действие и с позицията на крайно ляво крило на радикалната част от средното съсловие. Там, където продължаваха да дават признаци на живот самостоятелни пролетарски движения, те биваха безмилостно потъпквани. Така пруската полиция надуши Централния комитет на Съюза на комунистите, седалището на който тогава беше в Кьолн. Членовете му бяха

арестувани и след 18-месечен затвор през октомври 1852 г. бяха изправени пред съда. Този прочут «Кьолнски процес на комунистите» продължи от 4 октомври до 12 ноември; седем от подсъдимите бяха осъдени на крепостен затвор от три до шест години. Веднага след присъдата останалите на свобода членове формално разтуриха Съюза. Що се отнася до «Манифест», изглеждаше, че оттук нататък той е обречен на забрава.

Когато европейската работническа класа отново събра достатъчно сили за нова атака срещу господстващата класа, възникна Международната работническа асоциация. Но тази асоциация, която беше основана с точно определената цел да сплоти целия готов за борба пролетариат в Европа и Америка в една-единствена организация, не можеше веднага да прокламира изложените в «Манифест» основни принципи. Интернационалът трябваше да има програма, достатъчно широка, за да бъде приемлива и за английските трейджъниони, и за френските, белгийските, италианските и испанските привърженици на Прудон, и за ласалианците* в Германия. Маркс, който изготви тази програма така, че тя да задоволи всички тези партии, имаше пълно доверие в интелектуалното развитие на работническата класа, развитие, което неизбежно трябваше да дойде в резултат на съвместните действия и на взаимната размяна на мнения. Събитията и перипетиите на борбата против капитала, пораженията още повече, отколкото победите, не можеха да не доведат хората до осъзнаването на безрезултатността на разните им обикнати знахарства, не можеха да не проправят пътя към едно по-пълно разбиране на истинските предпоставки за освобождението на работническата класа. И Маркс имаше право. Когато през 1874 г. Интернационалът се разпадна, работниците бяха вече много по-други, отколкото при основаването му през 1864 г. Прудонизмът във Франция, ласалианството в Германия бяха на умиране и дори консервативните английски трейджъниони — макар че повечето от тях отдавна вече бяха скъсали връзката с Интернационала — постепенно се приближаваха до момента, когато

* Самият Ласал винаги ни е заявявал, че е ученик на Маркс и като такъв стои на почвата на «Манифест». Но в своята публична агитация през 1862—1864 г. той не отиде по-далеч от искането за производителни кооперации с държавни кредити.

техният председател можа да заяви от тяхно име миналата година в Суонси: «Континенталният социализъм вече не ни плаши.»⁶ Наистина: принципите на «Манифест» бяха получили значително разпространение сред работниците от всички страни.

По този начин и самият «Манифест» пак излезе на преден план. От 1850 г. насам неговият немски текст беше многократно преиздаван в Швейцария, Англия и Америка. През 1872 г. той беше преведен на английски, и то в Ню Йорк, където преводът беше отпечатан във «Woodhull & Claflin's Weekly». Въз основа на тази английска редакция в нюйоркския «Le Socialiste» бе направен и отпечатан и френски превод. Оттогава в Америка са издадени още най-малко два английски превода, повече или по-малко изопачени, един от които беше препечатан в Англия. Първият руски превод, направен от Бакунин, беше издаден към 1863 г. в печатницата на Херценовия «Колоколъ» в Женева, а втори руски превод на героичната Вера Засулич⁶ беше издаден през 1882 г. пак в Женева. Ново датско издание се появи в «Social, demokratisk Bibliotek» в Копенхаген през 1885 г.; нов френски превод — в парижкия «Le Socialiste» през 1886 г.⁷ По последното издание беше подготвен и през 1886 г. издаден в Мадрид испански превод. Броят на немските издания не може да бъде точно посочен, общо те бяха най-малко дванадесет. Един превод на арменски език, който трябваше да излезе преди няколко месеца в Константинопол, не видя бял свят, защото, както ми съобщиха, издателят нямал смелостта да пусне книга, на която стои името на Маркс, а пък преводачът отказал да я представи за свое съчинение. За други преводи на други езици аз наистина съм чувал, но не съм ги виждал. Така че историята на «Манифест» до голяма степен отразява историята на съвременното работническо движение; сега той е без съмнение най-широко разпространеното, най-интернационалното съчинение на цялата социалистическа литература, обща програма, призната от милиони работници от Сибир до Калифорния.

И все пак, когато го пишехме, ние не можехме да го наречем *социалистически манифест*. Под социалисти през 1847 г. разбираха, от една страна, привържениците на различните утолични системи: оуенистите в Англия, фурниеристите във Франция, като и едните, и другите вече се бяха изродили в постепенно измиращи секти; от друга

страна, разните социални знахари, които обещаваха с бсевъзможни кърпежи да премахнат всички обществени недъзи, без каквато и да било опасност за капитала и печалбата. И в двата случая това бяха хора, които стояха извън работническото движение и диреха подкрепа по-скоро при «образованите» класи. А онази част от работническата класа, която се беше убедила в безрезултатността на чисто политическите преврати и настояваха за необходимостта от пълно преустройство на обществото, тогава се наричаха комунисти. Това беше още суров, недоद्याн, чисто инстинктивен комунизъм; но той напипваше най-същественото и беше достатъчно силен сред работническата класа, за да създаде утопичния комунизъм: във Франция — комунизма на Кабе, в Германия — комунизма на Вайтлинг. Тъй че през 1847 г. социализмът беше движение на средната класа, а комунизмът — движение на работническата класа. Социализмът, поне на континента, «имаше достъп в салоните»; с комунизма беше тъкмо обратното. А тъй като ние още от самото начало смятахме, че «освобождението на работническата класа трябва да бъде дело на самата работническа класа», за нас не можеше да има никакво съмнение кое от двете имена трябваше да изберем. Нещо повече — оттогава насам никога не ни е минавало през ума да се отричаме от него.

Макар че «Манифест» беше работа на двама ни, все пак смятам за свой дълг да изтъкна, че основната мисъл, която образува неговата ядка, принадлежи на Маркс. Тази мисъл се състои в следното: през всяка историческа епоха господстващият начин на икономическо производство и размяна и по необходимост произтичащата от него обществена структура образуват основата, върху която се изгражда политическата и интелектуалната история на дадената епоха, и че само като се изхожда от тази основа, може да бъде обяснена и самата епоха; съобразно с това цялата история на човечеството (от разлагането на първобитното родово общество с неговото общинно владение на земята) е история на класови борби. Борби между експлоатиращи и експлоатирани, господстващи и потиснати класи; историята на тези класови борби представлява процес на развитие, при който сега е достигнато такова равнище, когато експлоатираната и потиснатата класа — пролетариатът — не може да постигне освобождението си от игото на експлоатиращата и господстваща

класа — буржоазията, — без същевременно да освободи веднъж завинаги цялото общество от всякаква експлоатация и потисничество, от всякакви класови различия и класови борби.

До тази мисъл — която според мен е призвана да послужи за основа на също такъв напредък в историческата наука, какъвто Дарвиновата теория донесе за природознанието, — до тази мисъл ние двамата постепенно се приближавахме доста години преди 1845 г. Доколко аз самостоятелно съм се придвижвал в тази посока показва моята книга «Положението на работническата класа в Англия»*. Но когато през пролетта на 1845 г. отново се срещнах с Маркс в Брюксел, той вече беше напълно развил тази мисъл и ми я изложи с почти също тъй ясни думи, както тия, с които съм я формулирал по-горе.

От нашия общ предговор към немското издание от 1872 г. цитирам следното:

«Колкото и много да са се изменили условията през последните двадесет и пет години, развитите в тоя «Манифест» най-общи основни принципи си остават, общо взето, и днес напълно правилни. Тук-там нещо би трябвало да се поправи. Практическото приложение на тия основни принципи — както се заявява в самия «Манифест» — навсякъде и всякога ще зависи от съществуващите исторически условия и затова в него изобщо не се придава особено значение на революционните мерки, предложени в края на II раздел. Днес този пасаж в много отношения би гласял другояче. При грамадното развитие на едрата индустрия през последните двадесет и пет години и засилващото се наред с него партийно организиране на работническата класа, придобития практически опит най-напред от Февруарската революция, а след това още повече от Парижката комуна, когато пролетариатът за пръв път държа политическата власт в течение на два месеца, днес тази програма на места е остаряла. Особено Комуната доказва, че «работническата класа не може просто да завладее готовата държавна машина и да я постави в движение за своите собствени цели.» (Вж. «The Civil War in France; Adress of the General Council of the In-

* The Condition of the Working Class in England in 1844. By Frederick Engels. Translated by Florence K. Wischnewetzky. New York Lovell — London. W. Reeves, 1888.

ternational Working-men's Association». London, Truelove, 1871, p. 15), където тази мисъл е развита по-пълно⁸. Освен това от само себе си се разбира, че критиката на социалистическата литература е днес непълна, тъй като стига само до 1847 г.; също и бележките за позицията на комунистите към различните опозиционни партии (раздел IV), макар в основните си линии да са правилни и днес, все пак за практическото им осъществяване са вече остарели, защото политическото положение се е променило напълно и историческото развитие премахна от световната сцена повечето от изброените там партии.

Впрочем «Манифест» е исторически документ, който смятаме, че нямаме вече право да променяме.

Настоящият превод е направен от господин Семюъл Мур, преводача на по-голямата част от «Капиталът» на Маркс. Ние го прегледахме заедно, а аз добавих няколко обяснителни бележки под линия от исторически характер.

Лондон, 30 януари 1888 г.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 21, с. 361—368.

Предговор [към немското издание от 1890 г.]

След написването на горните редове⁹ пак стана необходимо ново немско издание на «Манифест», а и със самия «Манифест» се случиха най-различни неща, които трябва да бъдат споменати тук.

Втори руски превод — от Вера Засулич — излезе през 1882 г. в Женева; предговорът към него беше написан от Маркс и мене. За съжаление аз загубих ръкописа на немския оригинал, така че съм принуден да правя обратен превод от руски, от което работата съвсем не печели¹⁰. Този предговор гласи:

«Първото руско издание на «Манифест на Комунистическата партия» в превод на Бакунин излезе в началото на 60-те години в печатницата на «Колоколъ». По онова време в Западна Европа едно руско издание на «Манифест» можеше да изглежда само като литературен куртиз. Днес такова схващане е вече невъзможно.

Колко ограничена област на разпространение имаше тогава (декември 1847 г.) пролетарското движение най-ясно показва последната глава на «Манифест» «Позицията на комунистите към различните опозиционни партии в отделните страни». Защото в нея липсват именно Русия и Съединените щати. Това беше времето, когато Русия беше последният голям резерв на целокупната европейска реакция и когато Съединените щати поглъщаха чрез емиграцията излишните сили на европейския пролетариат. Двете страни снабдяваха Европа със суровини и същевременно бяха пазари за пласиране на нейните индустриални произведения. Така че и двете страни по един или друг начин бяха опора на съществуващия в Европа строй.

Колко съвсем друго е положението днес! Именно европейската имиграция даде на Северна Америка възможност

за гигантско земеделско производство, чиято конкуренция разклаща самите основи на европейската поземлена собственост — както едрата, тъй и дребната. Освен това тази имиграция позволи на Съединените щати да експлоатират огромни индустриални източници с такава енергия и в такъв размер, че те за кратко време неизбежно ще сложат край на индустриалния монопол на Западна Европа и по-специално на Англия. Тези две обстоятелства от своя страна оказват революционно въздействие върху самата Америка. Дребната и средната поземлена собственост на фермерите — основата на целия ѝ политически строй — все повече и повече изнемогва под конкуренцията на фермите-гиганти; същевременно в индустриалните области започва да се развива масов пролетариат и баснословна концентрация на капиталите.

Да вземем сега Русия! През революцията от 1848—1849 г. не само европейските монарси, но и европейските буржоа виждаха в руската намеса единственото спасение от пролетариата, който току-що беше започнал да се пробужда. Царят беше провъзгласен за шеф на европейската реакция. Днес той е военнопленник на революцията в Гатчина, а Русия е авангардът на революционното движение в Европа.

«Комунистически манифест» имаше за задача да възвести предстоящата неизбежна гибел на съвременната буржоазна собственост. Но в Русия виждаме, че при бързо процъфтяващото капиталистическо търгашество и едва сега развиващата се буржоазна поземлена собственост по-голямата част от земята е в общинно владение на селяните. Пита се сега: може ли руската община, една макар и вече силно разрушена форма на първобитното общо владение на земята; да премине направо във висшата, комунистическата форма на земевладение? Или, напротив, тя най-напред трябва да премине същия процес на разпадане, който е присъщ на историческото развитие на Запада?

Единственият възможен днес отговор на този въпрос е следният: ако руската революция стане сигнал за работническа революция на Запад, така че двете взаимно да се допълнят, тогава сегашната руска обща собственост върху земята може да послужи за изходна точка на едно комунистическо развитие.

Лондон, 21 януари 1882 г.»

По същото време в Женева излезе нов полски превод. «Manifest komunistyczny».

По-късно излезе нов датски превод в «Socialdemokratisk Bibliotek». Kjøbenhavn, 1885. За съжаление този превод не е съвсем пълен; някои съществени пасажии, които, изглежда, са създали трудност на преводача, са пропуснати, а и изобщо тук-там се забелязват следи на небрежност, които толкова по-неприятно бият на очи, защото по самата работа личи, че при малко повече грижливост преводачът би могъл да даде отличен превод.

През 1886 г. излезе нов френски превод в парижкия «Le Socialiste»; той е най-добрият от излезлите досега преводи.

По този превод същата година бе публикуван испански превод — най-напред в мадридския «El Socialista», а след това в отделна брошура «Manifiesto del Partido Comunista», por Carlos Marx y F. Engels. Madrid, Administration de «El Socialista», Hernán Cortés 8.

За курioз ще спомена още, че в 1887 г. на един константинополски издател бил предложен ръкописът на един арменски превод; но добрият човечец нямал смелостта да отпечата нещо, на което стои името на Маркс, и сметнал, че ще бъде по-добре преводачът да посочи себе си за автор, но той отказал.

След като в Англия беше преиздаван ту един, ту друг американски превод — кой повече, кой по-малко неточен, — най-сетне през 1888 г. излезе един автентичен превод. Той е направен от моя приятел Семюъл Мур, а преди даването му под печат беше още веднъж прегледан от нас двамата. Заглавието му е «Manifesto of the Communist Party», by Karl Marx and Frederick Engels. Authorized English Translation, edited and annotated by Frederick Engels, 1888. London, William Reeves, 185 Fleet St. E. C. Някои от бележките в това английско издание са влезли и в настоящото издание.

«Манифест» има своя собствена съдба. Поздравен възторжено при появата си от още малобройния тогава авангард на научния социализъм (както доказват посочените в първия предговор преводи), той скоро беше изтикан на заден план от реакцията, започнала след поражението на парижките работници през юни 1848 г., и в края на краищата «на законно основание» беше обявен въвн от закона в резултат от осъждането на кьолнските комунисти през

ноември 1852 г. След като от обществената сцена изчезна датиращото от Февруарската революция работническо движение, на заден план мина и «Манифест».

Когато европейската работническа класа отново достатъчно заякна за ново настъпление срещу властта на господстващите класи, възникна Международната работническа асоциация. Тя имаше за цел да спои цялото борческо работничество в Европа и Америка в една голяма армия. Затова тя не можеше да *изхожда непосредствено* от изложените в «Манифест» основни принципи. Тя трябва да има програма, която да не затваря вратата за английските трейдюниони, за френските, белгийските, италианските и испанските прудонисти и германските ласалианци*. Маркс написа проекта за тази програма — уводната част към устава на Интернационала¹¹, с такова майсторство, което признаха дори Бакунин и анархистите. Маркс беше напълно уверен в крайната победа на изложените в «Манифест» принципи, като напълно се осланяше на интелектуалното развитие на работническата класа, което по необходимост трябваше да последва от съвместното действие и от обсъждането. Събитията и перипетията на борбата против капитала — пораженията още повече, отколкото победите — не можеха да не покажат на борещите се безрезултатността на досегашните им вселечебни средства и да не направят умовете им по-възприемчиви за основно вникване в истинските условия за освобождението на работниците. И Маркс имаше право. Работническата класа от 1874 г., при разтурянето на Интернационала, беше съвсем различна от тази през 1864 г., при основаването му. Прудонизмът в романските страни и специфичното ласалианство в Германия бяха на умиране и дори тогавашните ултраконсервативни английски трейдюниони постепенно се приближаваха до момента, когато председателят на техния конгрес в Суонси през 1887 г. можеше да каже от тяхно име: «Континенталният социализъм вече не ни плаши.» Този континентален социализъм, който през 1887 г.

* Самият Ласал пред нас винаги се обявяваше за «ученик» на Маркс и като такъв, разбира се, стоеше на почвата на «Манифест». Друго е положението с ония негови последователи, които не отидоха по-далеч от неговото искане за производителни кооперации с държавни кредити и деляха цялата работническа класа на привърженици на държавната помощ и привърженици на самопомощта.

вече беше почти само теорията, изложена в «Манифест». Така че историята на «Манифест» до известна степен отразява историята на съвременното работническо движение след 1848 г. Днес той несъмнено е най-широко разпространеното, най-интернационалното произведение на цялата социалистическа литература, общата програма на много милиони работници от всички страни от Сибир до Калифорния.

И все пак, когато той се появи, ние не можехме да го наречем *социалистически* манифест. През 1847 г. под социалисти разбираха два вида хора. От една страна, привържениците на различните утопични системи, по-специално оуенистите в Англия и фуриеристите във Франция, които две течения още тогава се бяха изродили просто в постепенно измиращи секти. От друга страна, всевъзможните социални знахари, които с различните си вселечебни средства и с всевъзможни кърпежи искаха да премахнат обществените недъзи, без да накърнят най-малко капитала и печалбата. И в двата случая това бяха хора, които стояха извън работническото движение и диреха подкрепа по-скоро от «образованите» класи. Обратно, онази част от работниците, които, убедили се в безрезултатността на чисто политическите преврати, искаха коренно преустройство на обществото, тези работници тогава се наричаха *комунисти*. Това беше само грубо одялан, само инстинктивен, често доста суров комунизъм; но той беше достатъчно силен, за да създаде две системи на утопичния комунизъм — във Франция «икарийския» комунизъм на Кабе, в Германия комунизма на Вайтлинг. През 1847 г. социализъм означаваше буржоазно движение, а комунизъм — работническо движение. Социализмът, поне на континента, имаше достъп в салоните; с комунизма беше тъкмо обратното. И тъй като ние още тогава много решително бяхме на мнение, че «освобождението на работниците трябва да бъде дело на самата работническа класа», нито за миг не се поколебахме кое от двете имена да изберем. И оттогава никога не ни е минавало през ума да се откажем от него.

«Пролетарии от всички страни, съединявайте се!» Само малко гласове се отзоваха, когато отправихме този призив в света преди ето вече 42 години, в навечерието на парижката революция — първата, в която пролетариатът излезе със собствени искания. Но на 28 септември 1864 г. пролетарии от повечето западноевропейски страни се

обединиха в славната покойна Международна работническа асоциация. Нанстина самният Интернационал живя само девет години. Но че основаният от него вечен съюз на пролетариите от всички страни още живее и дори е станал по-здрав откогато и да било — това най-добре показва тъкмо днешният ден. Защото днес, когато пиша тези редове, европейският и американският пролетариат прави боен преглед на своите бойни сили, за пръв път мобилизирани като *една* армия, под *едно* знаме и за *една* най-близка цел: за установен със закон осемчасов нормален работен ден, който бе прокламиран още от Женевския конгрес на Интернационала през 1866 г. и повторно от Парижкия работнически конгрес през 1889 г. А гледката на днешния ден ще покаже на капиталистите и земевладелците от всички страни, че пролетариите от всички страни днес действително са се съединили.

Да можеше само Маркс да застане до мене, за да види това със собствените си очи!

Лондон, 1 май 1890 г.

Ф. Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 22, с. 53—60.

Предговор [към второто полско издание от 1892 г.]

Фактът, че е станало необходимо ново полско издание на «Комунистически манифест», дава повод за разни размишления.

Най-напред трябва да се отбележи, че напоследък «Манифест» стана донякъде мерило за развитието на едрата индустрия на европейския континент. Колкото повече се разраства в дадена страна едрата индустрия, толкова повече сред работниците от тази страна расте желанието да си изяснят своето положение като работническа класа спрямо собственическите класи, разпространява се между тях социалистическото движение и се увеличава търсенето на «Манифест». Така че по броя на разпространените на езика на дадена страна екземпляри от «Манифест» може с доста голяма точност да се определи не само състоянието на работническото движение, но и степента на развитието на едрата индустрия в тази страна.

Поради това новото полско издание на «Манифест» отбелязва решителен напредък на полската индустрия. А не може да има никакво съмнение, че такъв напредък действително е постигнат през десетте години от излизането на последното издание. Кралство Полша, конгресна Полша, стана големият индустриален окръг на Руската империя. Докато руската едра индустрия е разпръсната на различни места — една част край Финския залив, друга част в центъра (Москва и Владимир), трета — покрай Черно и Азовско море и т. н., полската едра индустрия е съсредоточена на сравнително малко пространство и изпитва произтичащите от тази концентрация изгоди и недостатъци. Конкуриращите руски фабриканти признаха изгодите, когато поискаха защитни мита срещу Полша, въпреки горещото си желание да превърнат поляците в руси. Недостатъците — за полските фабриканти и за рус-

кото правителство — се проявяват в бързо разпространение на социалистическите идеи сред полските работници и в увеличаващото се търсене на «Манифест».

Но бързото развитие на полската индустрия, която надмина руската индустрия, от своя страна е ново доказателство за неизчерпаемата жизнена сила на полския народ и нова гаранция за неговото предстоящо национално възстановяване. А възстановяването на една независима, силна Полша е дело, което засяга не само поляците, а и всички нас. Искрено интернационално сътрудничество между европейските нации е възможно само ако всяка от тези нации е напълно автономна в собствения си дом. Революцията от 1848 г., която под пролетарско знаме накара пролетарски борци да вършат в последна сметка само работата на буржоазията, осъществи чрез изпълнителите на нейното завещание Луи Бонапарт и Бисмарк независимостта на Италия, Германия и Унгария; но Полша, която от 1792 г. насам е направила за революцията повече, отколкото тези страни, взети заедно — Полша бе предоставена сама на себе си, когато през 1863 г. падна под десеторно превъзхождащите я руски сили. Шляхтата не може нито да защити, нито да извоюва отново независимостта на Полша; буржоазията днес е най-малкото равнодушна към тази независимост. И все пак тя е необходимост за хармоничното сътрудничество на европейските нации. Тя може да бъде извоювана само от младия полски пролетариат и в неговите ръце тя ще бъде добре запазена. Защото за работниците от цяла останала Европа независимостта на Полша е също тъй необходима, както и за самите полски работници.

Лондон, 10 февруари 1892 г.

Ф. Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 22, с. 280—290.

Към италианския читател [Предговор към италианското издание от 1893 г.]

Публикуването на «Манифест на Комунистическата партия» почти съвпада с 18 март 1848 г., с революциите в Милано и Берлин, които бяха въоръжени въстания на две нации, от които едната се намира в центъра на европейския континент, а другата — в центъра на средиземноморските страни; две нации, които дотогава поради териториалната си разпокъсаност и вътрешните си ежби бяха отслабени и поради това попаднали под чуждо господство. Докато Италия беше подчинена на австрийския кайзер, Германия, макар и косвено, трябваше да търпи не по-малко осезателното иго на царя на всички руси. В резултат на събитията от 18 март 1848 г. Италия и Германия бяха освободени от този позор; и ако тези две велики нации през периода от 1848 г. до 1871 г. бяха възстановени и повече или по-малко им бе върната самостоятелността, това стана, както каза Карл Маркс, защото същите хора, които бяха смазали революцията от 1848 г., по-късно против волята си станаха изпълнители на нейното завещание.

Тази революция тогава навсякъде беше дело на работническата класа; именно работническата класа издигаше барикадите и рискуваше живота си.

Само парижките работници имаха решителното намерение, като съборят правителството, да съборят и буржоазния строй. Но макар и добре да съзнаваха неизбежния антагонизъм, който съществуваше между тяхната собствена класа и буржоазията — нито стопанският напредък на страната, нито духовното развитие на френските работнически маси бяха достигнали онази степен, която би направила възможно преустройството на обществото. Затова в последна сметка капиталистическата класа прибра плодовете на революцията. В другите страни — в Италия, Германия, Австрия и Унгария — работниците от самото начало не правиха нищо друго освен да доведат буржоазията на власт. Но в никоя страна господството на буржоазията не е възможно без национална независимост.

мост. Така че революцията от 1848 г. трябваше да доведе до обединението и независимостта на ония нации, които дотогава бяха лишени от тях: Италия, Германия и Унгария; когато му дойде времето, Полша ще ги последва.

Следователно при все че революцията от 1848 г. не беше социалистическа революция, тя все пак проправи пътя за социалистическата революция, подготви почвата за нея. С развитието на едрата индустрия във всички страни буржоазният строй създаде през последните 45 години навсякъде многоброен, здраво сплотен и силен пролетариат; сам породил, да си послужим с един израз от «Манифест», своите собствени гробокопачи. Без възстановяване на независимостта и единството на всяка европейска нация не би могло да се осъществи нито интернационалното обединение на пролетариата, нито спокойното, разумно сътрудничество на тези нации за постигането на общи цели. Опитайте се да си представите общо интернационално действие на италианските, унгарските, германските, полските и руските работници при политическите условия от преди 1848 г.!

Тъй че битките от 1848 г. не бяха напразни; също така не бяха напразни 45-те години, които ни делят от този революционен период. Плодовете му съзряват и аз бих искал само публикуването на този италиански превод на «Манифест» да бъде добро предзнаменование за победата на италианския пролетариат, също както публикуването на оригинала беше добро предзнаменование за международната революция.

«Манифест» съвсем справедливо оценява революционната роля, която капитализмът е играл в миналото. Първата капиталистическа нация беше Италия. Краят на феодалното средновековие и настъпването на съвременната капиталистическа ера са отбелязани с една грандиозна фигура: италианеца Данте — последния поет на Средновековието и същевременно първия поет на новото време. Днес, както около 1300 г., настъпва нова историческа ера. Ще ни даде ли Италия новия Данте, който ще възвести часа на раждането на пролетарската ера?

Лондон, 1 февруари 1893 г.

Фридрих Енгелс

Handwritten header text, likely a title or reference, written in a cursive script.

Main body of handwritten text, consisting of several lines of cursive script, possibly a list or a series of notes.

Единствена пазена ръкописна страница на «Манифест...»
(Първите два реда са писани от Жени Марке)

Манифест на Комунистическата партия

Един призрак броди из Европа — призрактът на комунизма. Всички сили на стара Европа са се съюзили за свещена хайка срещу тоя призрак: папата и царят, Метерних и Гизо, френските радикали и германските полицаи.

Къде има опозиционна партия, която да не е била охуляна от своите намиращи се на власт противници като комунистическа? Къде има опозиционна партия, която да не е отвърщала както на по-напредничавите хора от опозицията, така и на своите реакционни противници с дамгосващото обвинение в комунизъм?

От този факт произтичат две неща.

Комунизмът бива вече признаван като сила от всички европейски сили.

Крайно време е вече комунистите открито да изложат пред целия свят своите възгледи, своите цели, своите стремежи и на приказките за призрака на комунизма да противопоставят един манифест на самата партия.

За тази цел в Лондон се събраха комунисти от най-различни националности и съставиха следния «Манифест», който се публикува на английски, френски, немски, италиански, фламандски и датски език.

I

Буржоа и пролетарии*

Историята на всички досегашни общества** е история на класови борби.

Свободен и роб, патриций и плебей, феодал и крепостен селянин, цехов майстор*** и калфа, накратко — потисници и потиснати са се намирали в постоянен антагонизъм един към друг, водили са непрекъсната ту скрита, ту открита борба, борба, която винаги е завършвала с революционно преустройство на цялото общество или с обща гибел на борещите се класи.

В по-раншните исторически епохи почти навсякъде намираме пълно подразделяне на обществото на различни съсловия, многообразно степенуване на различните обществени положения. В древния Рим имаме патриции, конници, плебен, роби; в Средновековието — феодали,

* Под буржоазия се разбира класата на съвременните капиталисти, които притежават средствата за обществено производство и използват наемен труд. Под пролетариат — класата на съвременните наемни работници, която, тъй като не притежават средства за производство, са принудени да продават своята работна сила, за да могат да живеят. [*Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.*]

** Т. е. по-точно казано, цялата история, дошла до нас във формата на писмени източници. В 1847 г. предисторията на обществото — обществената организация, която е предшествовала цялата писана история — беше все още почти съвсем непозната. Оттогава насам Хакстхаузен откри общинното земевладение в Русия, Маурер доказа, че тя е обществената основа, която е била изходната точка в историческото развитие на всички германски племена, и постепенно беше установено, че селски общини със съвместно владение на земята са били първобитната форма на обществото от Индия до Ирландия. Най-после вътрешната организация на това примитивно комунистическо общество в нейната типична форма беше изяснена с Моргановото откритие за истинската същност на рода и за неговото положение в племето, което откритие беше венецът на цялото му изследване. С разпадането на тази първобитна община започва разделянето на обществото на отделни и в края на краищата антагонистични една на друга класи. Аз се опитах да проследя процеса на това разпадане в книгата си «Произход на семейството, частната собственост и държавата», второ издание. Шутгарт, 1886 г. [*Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.*]

*** Цеховият майстор е пълноправен член на цеха, майстор в цеха, а не негов началник. [*Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.*]

васали, цехови майстори, калфя, крепостни селяни, а освен това в почти всяка от тези класи — особено степенуване.

Съвременното буржоазно общество, възникнало из недрата на загиващото феодално общество, не премагна класовите противоречия. То само постави нови класи, нови условия на потисничеството, нови форми на борбата на мястото на старите.

Нашата епоха, епохата на буржоазията, се отличава обаче с това, че тя опрости класовите противоречия. Цялото общество все повече и повече се разделя на два големи враждебни лагера, на две големи, изправени открито една срещу друга класи — буржоазия и пролетариат.

От крепостните на Средновековието произлязоха гражданите на първите градове*, от това съсловие на граждани се развиха първите елементи на буржоазията.

Откриването на Америка и морския път около Африка създадоха ново поприще за възходящата буржоазия. Остиндийският и китайският пазар, колонизирането на Америка, размяната с колонните, умножаването на средствата за размяна и изобщи на стоките придадоха на търговията, на корабоплаването, на индустрията непознат дотогава размах, а с това предизвикаха бързо развитие на революционния елемент в разпадащото се феодално общество.

Дотогавашната феодална или цехова организация на индустрията вече не можеше да задоволи потребностите, които нарастваха с новите пазари. На нейно място се появи манифактурата. Цеховите майстори бяха изтикани от промишленото средно съсловие; разделението на труда между различните корпорации изчезна и бе заменено с разделението на труда в отделната работилница.

Но все повече се разрастваха пазарите, все повече растяха потребностите. И манифактурата вече не можеше да ги задоволи. Тогава парата и машините извършиха революция в индустриалното производство. На мястото на манифактурата се появи съвременната едра индустрия, на мястото на индустриалното средно съсловие се появи индустриалните милионери, шефовете на цели индустриални армии, съвременните буржоа.

* В оригинала «Pfalhbürger» (ист.) селянин с права на гражданин в определен град. *Бълг. ред.*

Едрата индустрия създаде световния пазар, подготвен с откриването на Америка. Световният пазар предизвика колосално развитие на търговията, корабоплаването и сухопътните съобщения. То от своя страна доведе до ново разширение на индустрията и колкото повече се разширяваха индустрията, търговията, корабоплаването, железниците, толкова повече се развиваше буржоазията, толкова повече тя умножаваше своите капитални, изтикваше на заден план всички наследени от Средновековието класи.

Следователно виждаме, че самата съвременна буржоазия е продукт на дълго развитие, на редица преврати в начина на производство и размяна.

Всеки от тези стадии в развитието на буржоазията се придружаваше от съответен политически напредък. Потиснато съсловие при господството на феодалите, въоръжена и самоуправляваща се асоциация в комуната*, тук — независима градска република**, там — трето, данъкоплатно съсловие на монархията***, след това през време на манифактурата — противовес на аристокрацията в съсловната или в абсолютната монархия, главна основа на големите монархии изобщо — буржоазията най-после, след създаването на едрата индустрия и на световния пазар, си извоюва изключителното политическо господство в съвременната представителна държава. Съвременната държавна власт е само комитет, който управлява общите работи на цялата буржоазна класа.

Буржоазията изигра в историята извънредно революционна роля.

Навсякъде, където дойде на власт, буржоазията раз-

* «Комуни» се наричали възникналите във Франция градове, дори още преди да са били извоювали от своите феодални и майстори местно самоуправление и политически права като «трето съсловие». Общо казано, тук като типична страна за икономическото развитие на буржоазията е взета Англия, а като типична страна за нейното политическо развитие — Франция. [*Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.*]

Така градските жители на Италия и Франция наричали своите градски общини, след като откупили или извоювали от своите феодални първите права на самоуправление. [*Бележка на Енгелс към немското издание от 1890 г.*]

** В английското издание от 1888 г. тук следват думите: «(както в Италия и Германия)». *Ред.*

*** В английското издание от 1888 г. тук следват думите: «(както във Франция)». *Ред.*

руши всички феодални, патриархални, идилични отношения. Тя безмилостно разкъса пъстрите феодални връзки, които връзваха човека за неговите естествени повелители, и не остави никаква друга връзка между хората освен голия интерес, безсърдечното «плащане в брой». Тя удави в ледената вода на егоистичната сметка свещения трепет на религиозния екстаз, на рицарското въодушевление, на еснафската сантименталност. Тя превърна личното достойнство в разменна стойност и на мястото на безбройните дарени и придобити свободи постави само една свобода — безсъвестната свобода на търговията. С една дума, забулената с религиозни и политически илюзии експлоатация тя замени с откритата, безсрамна, пряка и бездушна експлоатация.

Буржоазията свали свещения ореол от всички видове дейност, смятани досега за почтени и гледани с благоговееен трепет. Тя превърна лекаря, юриста, попа, поета, човека на науката в свои платени наемни работници.

Буржоазията смъкна от семейните отношения трогателно-сантименталното було и ги сведе до чисто парични отношения.

Буржоазията разкри, че бруталната проява на сила в Средновековието, от която реакцията толкова много се възхищава, е намирала своето естествено допълнение в най-голямата леност. Едва буржоазията доказва какво може да постигне дейността на хората. Тя сътвори чудеса, съвсем различни от египетските пирамиди, римските водопроводи и готическите катедрали; тя извърши походи, съвсем различни от преселението на народите и кръстоносните походи.

Буржоазията не може да съществува, ако непрекъснато не революционизира средствата за производство, значи и производствените отношения, значи и всички обществени отношения. Неизменното запазване на стария начин на производство е било, напротив, първото условие за съществуване на всички предишни индустриални класи. Постоянни преврати в производството, непрекъснато разтърсване на всички обществени отношения, вечна несигурност и движение отличават буржоазната епоха от всички други епохи. Всички застинанали, заръждавели отношения заедно с придружаващите ги осветени от векове представи и възгледи се рушат, всички новосъздадени остаряват още преди да се вкостенят. Всичко съсловно и застояло се изпарява,

всичко свято се осквернява и хората най-после са принудени да погледнат с трезви очи своето положение в живота, своите взаимни отношения.

Нуждата от все по-широк пласмент на нейните продукти гони буржоазията по цялото земно кълбо. Тя навсякъде трябва да проникне, навсякъде да се настани, навсякъде да установява връзки.

Чрез експлоатацията на световния пазар буржоазията превърна производството и потреблението на всички страни в космополитически. За голямо огорчение на реакционерите тя изтръгна изпод нозете на индустрията националната почва. Старинните национални отрасли на индустрията са унищожени и се унищожават с всеки изминат ден. Изтикваат ги нови индустрии, чието въвеждане става въпрос на живот за всички цивилизовани нации — индустрии, които преработват вече не местни суровини, а суровини от най-далечни зони и фабрикатите на които се употребяват не само в дадената страна, но и във всички части на света. На мястото на старите, задоволявани с местни продукти потребности, се появяват нови, за задоволяването на които са необходими продуктите на най-далечни страни и най-различни климати. На мястото на старото местно и национално самозадоволяване и затвореност се появява всестранна размяна и всестранна зависимост на нациите една от друга. Това важи както за материалното, така и за духовното производство. Духовните произведения на отделните нации стават общо достояние. Националната едностранчивост и ограниченост стават все повече невъзможни и от многото национални и местни литератури се образува една световна литература.

С бързото усъвършенствуване на всички средства за производство, с безкрайно улеснените съобщения буржоазията въвлича в цивилизацията всички нации, включително и най-варварските. Ниските цени на нейните стоки са тежката артилерия, с която тя събаря всички китайски стени, с която принуждава да капитулира и най-упоритата омраза на варварите към чужденците. Тя принуждава всички нации да усвоят буржоазния начин на производство, ако не искат да загинат; тя ги принуждава да въведат у тях си така наречената цивилизация, т. е. да станат буржоа. С една дума тя си създава свят по свой образ и подобие.

Буржоазията подчини селото на господството на

града. Тя създаде огромни градове, тя увеличи във висока степен броя на градското население в сравнение със селското и по този начин изтръгна значителна част от населението от идиотизма на селския живот. Както направи селото зависимо от града, така тя направи варварските и полуварварските страни зависими от цивилизованите, селските народи — зависими от буржоазните народи, Изтока — зависим от Запада.

Буржоазията все повече и повече премахва разпокъсаността на средствата за производство, на собствеността и на населението. Тя агломерира населението, централизира средствата за производство и концентрира собствеността в ръцете на малцина. Необходима последица от това беше политическата централизация. Независими, свързани почти само със съюзни отношения области с различни интереси, закони, правителства и мита бяха набутани в една нация, с едно правителство, с едно законодателство, с един национален класов интерес, с една митническа граница.

През време на своето едва стогодишно класово господство буржоазията създаде по-масови и по-колосални производителни сили, отколкото всички минали поколения, взети заедно. Покоряване на природните сили, машини, прилагане на химията в индустрията и земеделието, параходи, железници, електрически телеграф, разораване на цели части на света, превръщане на в реките плавателни, цели, сякаш измъкнати изпод земята човешки маси — кой по-раншен век е могъл да подозира, че в недра на обществения труд дремят такива производителни сили!

И тъй, ние видяхме, че средствата за производство и размяна, върху основата на които възникна буржоазията, са създадени във феодалното общество. На известно стъпало от развитието на тези средства за производство и размяна отношенията, в които феодалното общество е произвеждало и разменяло, феодалната организация на земеделието и манифактурата, с една дума феодалните отношения на собственост, престанаха да отговарят вече на развилите се производителни сили. Те спъваха производството, вместо да го подпомагат. Те се превърнаха също в окови за него. Тези окови трябваше да бъдат разбити — и бяха разбити.

На тяхно място се появи свободната конкуренция със

съответстващата ѝ обществен и политически строй, с икономическото и политическото господство на буржоазната класа.

Пред нашите очи се извършва подобно движение. С буржоазните отношения на производство и размяна, с буржоазните отношения на собственост съвременното буржоазно общество, което като с магия създаде такива огромни средства за производство и размяна, прилича на оня магьосник, който не може вече да се справи с извиканияте чрез неговите заклинания подземни сили. От десетилетия насам историята на индустрията и на търговията е само история на бунта на съвременните производителни сили против съвременните производствени отношения, против отношенията на собствеността, които са жизнените условия за буржоазията и за нейното господство. Достатъчно е да споменем търговските кризи, които със своето периодично повтаряне все по-заплашително поставят под въпрос съществуването на цялото буржоазно общество. При търговските кризи редовно се унищожава голяма част не само от произведените продукти, но дори и от вече създадените производителни сили. При кризите избухва обществена епидемия, която на всички по-раншни епохи би се сторила абсурдна — епидемията на свръхпроизводството. Обществото изведнъж се оказва върнато назад в състояние на внезапно настъпило варварство; сякаш глад, всеобща унищожителна война са му отнели всички средства за живот, индустрията, търговията изглеждат унищожени — и защо? Защото обществото притежава твърде много цивилизация, твърде много средства за живот, твърде много индустрия, твърде много търговия. Производителните сили, които се намират в негово разположение, вече не служат за развитието на буржоазните имуществени отношения; напротив, те са станали прекомерно огромни за тия отношения и последните ги спъват; а когато преодолеят тази спънка, те разстройват цялото буржоазно общество, поставят под заплаха съществуването на буржоазната собственост. Буржоазните отношения са станали твърде тесни, за да поберат създаденото от тях богатство. — Как буржоазията преодолява кризите? От една страна, като принудително се унищожават маса производителни сили; от друга страна, като се завладяват нови пазари и по-основно се експлоатират старите пазари. А как? Като подготвя повсеместни и по-съкрушителни кризи и намалява сред-

ствата за предотвратяване на кризите.

Оръжието, с което буржоазията повали феодализма, сега се насочва против самата буржоазия.

Но буржоазията не само изкова оръжието, което ѝ носи смърт; тя създаде и хората, които ще насочат срещу нея това оръжие — съвременните работници, *пролетариите*.

Успоредно с развитието на буржоазията, т. е. на капитала, се развива и пролетариатът, класата на съвременните работници, които могат да съществуват само докато намират работа, а намират работа само докато техният труд увеличава капитала. Тези работници, които са принудени да се продават на парче, са стока като всеки друг търговски артикул и затова също са изложени на всички превратности на конкуренцията, на всички колебания на пазара.

Вследствие разширяващото се прилагане на машините и разделението на труда трудът на пролетариите е загубил всякакъв самостоеен характер, а с това и всякаква привлекателност за работника. Работникът става прост придатък към машината, от него се искат само най-прости, най-еднообразни, най-лесно усвояващи се похвати. Затова разходите за работника се ограничават почти само със средствата за живот, от които той се нуждае за своята издръжка и за продължението на рода си. Но цената на всяка стока, следователно и на труда¹³ е равна на нейните производствени разходи. Затова колкото повече нараства непривлекателността на труда, толкова повече намалява работната заплата. Нещо повече: колкото повече нараства прилагането на машините и разделението на труда, толкова повече нараства и количеството на труда било чрез увеличаване на работните часове, било чрез увеличаване на искания за дадено време труд, чрез ускоряване хода на машините и т. н.

Съвременната индустрия превърна малката работилница на патриархалния майстор в голямата фабрика на индустриалния капиталист. Натъпканите във фабриката работнически маси са организирани по войнишки. Като редници на индустриалната армия те са поставени под надзора на цяла йерархия от подофицери и офицери. Те са роби не само на буржоазната класа, на буржоазната държава, но и всеки ден, всеки час ги поробват машината, надзирателят и преди всичко самият отделен буржоа

фабрикант. Този деспотизъм е толкова по-дребнав, по-омразен и по-ожесточаващ, колкото по-открито прокламира за своя цел печалбата.

Колкото по-малко сръчност и проява на сила иска ръчният труд, т. е. колкото повече се развива съвременната индустрия, толкова повече трудът на жените и децата измества труда на мъжете. Различията на пол и възраст нямат вече никакво обществено значение за работническата класа. Има само работни инструменти, които в зависимост от своята възраст и пол имат различни разходи.

Когато експлоатирането на работника от фабриканта стигне дотам, че работникът получи в брой своята работна заплата, тогава върху него се нахвърлят другите части на буржоазията — домопритежателят, бакалинът, заложникът кредитор и т. н.

Досегашните низши слоеве от средното съсловие: дребните индустриалци, търговци и рентиери, занаятчии и селяните — всички тези класи изпадат в редовете на пролетариата отчасти защото малкият им капитал е недостатъчен за едра индустрия и не издържа конкуренцията с по-едрите капиталисти, отчасти защото тяхната професионална сръчност се обезценява от новите начини на производство. Така пролетариатът се рекрутира от всички класи на населението.

Пролетариатът преминава различни стадии на развитие. Неговата борба срещу буржоазията започва с неговото съществуване.

В началото се борят отделни работници, след това работниците от една фабрика, след това работниците от цял отрасъл на труда в едно населено място против отделния буржоа, който непосредствено ги експлоатира. Те насочват своите удари не само срещу буржоазните производствени отношения, но и срещу самите средства за производство; те унищожават конкуриращите чуждестранни стоки, разрушават машините, подпалват фабриките, стремят се отново да извоюват загубеното положение на средновековния работник.

На този стадий работниците образуват разпръснатата по цялата страна и разединена от конкуренцията маса. Сплотяването на работническите маси не е още последица от тяхното собствено обединяване, а последица от обединяването на буржоазията, която, за да постигне собствените си политически цели, трябва — и засега още може —

да привежда в движение целия пролетариат. На този стадий следователно пролетариите се борят не срещу своите врагове, а срещу враговете на своите врагове — срещу остатъците от абсолютната монархия, против земегладелците, неиндустриалните буржоа, дребните буржоа. Следователно цялото историческо движение се съсредоточава в ръцете на буржоазията; всяка така извоювана победа е победа на буржоазията.

Но с развитието на индустрията пролетариатът не само нараства числено; той се струпва на големи маси, неговата сила расте и той все повече я чувствува. Интересите и положението на пролетариата в живота все повече се изравняват, тъй като машините все повече заличават различията в труда и почти навсякъде смъкват работната заплата до еднакво ниско равнище. Растящата конкуренция между буржоата и произтичащите от нея търговски кризи правят работната заплата на работниците все по-неустойчива; все по-бързо развиващото се, непрекъснато усъвършенствуване на машините прави цялото им положение в живота все по-несигурно; сблъскванията между отделния работник и отделния буржоа все повече вземат характер на сблъсквания между две класи. Работниците започват с това, че образуват коалиции* против буржоата; те се борят съвместно за защита на своята работна заплата. Те основават дори постоянни асоциации, за да си осигурят средства в случай на вълнения. На места борбата преминава в бунтове.

От време на време работниците побеждават, но тези победи са само преходни. Същинският резултат от тяхната борба не е непосредственият успех, а все повече разширяващото се обединение на работниците. За него спомагат нарастващите съобщителни средства, които създава едрата индустрия и които свързват едни с други работниците от различните места. Дори само тази връзка е достатъчна, за да се централизират многобройните локални борби, които навред имат еднакъв характер, в национална, в класова борба. А всяка класова борба е политическа борба. И обединението, за което на градските жители от Средновековието с техните междуселски пътища бяха необходими ве-

* В английското издание от 1888 г. след думата «коалиции» е прибавено — «(професионални съюзи)». Ред.

кове, съвременните пролетарии постигат благодарение на железниците само за няколко години.

Тази организация на пролетариите в класа, а с това и в политическа партия, всяка минута наново се руши от конкуренцията между самите работници. Но тя възниква отново и отново — по-силна, по-здрава, по-могъща. Като използва разединението сред самата буржоазия, тя налага признаването по законодателен път на отделни интереси на работниците. Например законът за десетчасовия работен ден в Англия.

Изобщо сблъсъците в старото общество подпомагат по най-различен начин развитието на пролетариата. Буржоазията се намира в непрекъсната борба: отначало против аристокрацията, по-късно против ония части от самата буржоазия, чиито интереси влизат в противоречие с напредъка на индустрията, и винаги — против буржоазията на всички чужди страни. Във всички тези борби тя е принудена да се обръща към пролетариата, да се ползва от неговата помощ и така да го въвлеча в политическото движение. Следователно тя сама предава на пролетариата елементи на своето собствено образование*, т. е. оръжие против самата себе си.

По-нататък, както видяхме, напредъкът на индустрията смъква в редовете на пролетариата цели слоеве от господстващата класа или поне поставя под заплаха условията на техния живот. Те също предават на пролетариата маса елементи на образование.

И най-после във времена, когато класовата борба се приближава до развързка, разложителният процес сред господстващата класа, в цялото старо общество, добива такъв бурен, такъв остър характер, че една малка част от господстващата класа се отказва от нея и се присъединява към революционната класа, към опази класа, на която принадлежи бъдещето. Затова както по-рано част от аристокрацията премина на страната на буржоазията, така сега част от буржоазията преминава на страната на пролетариата, именно част от буржоата идеолози, които са се издигнали до теоретическото разбиране на цялото историческо движение.

* В английското издание от 1888 г. вместо «елементи на своето собствено образование» е казано «елементи на своето собствено политическо и общо образование». *Ред.*

От всички класи, които днес противостоят на буржоазията, само пролетариатът е наистина революционна класа. Останалите класи западат и загиват с развитието на едрата индустрия, а пролетариатът е неин собствен продукт.

Средните съсловия: дребният индустриалец, дребният търговец, занаятчията, селянинът — всички те се борят против буржоазията, за да спасят от гибел своето съществуване като средни съсловия. Те следователно не са революционни, а консервативни. Нещо повече, те са реакционни: те се стремят да върнат назад колелото на историята. А ако са революционни, те са такива дотолкова, доколкото им предстои да преминат в редовете на пролетариата, доколкото защитават не своите сегашни, а своите бъдещи интереси, дотолкова изоставят своето собствено гледище, за да застанат на гледището на пролетариата.

Лумпенпролетариатът, този пасивен продукт на загниването на най-низшите слоеве на старото общество, ще бъде на места въввлечен от пролетарската революция в движението, но по силата на цялото си положение в живота той ще е много по-склонен да се продава за реакционни машинации.

Условията на живот на старото общество са вече унищожени в лицето на условията на живот на пролетариата. Пролетарият няма собственост; неговото отношение към жена и деца няма вече нищо общо с буржоазните семейни отношения; съвременният индустриален труд, съвременното капиталистическо иго — еднакво и в Англия, и във Франция, и в Америка, и в Германия — са заличили у него всякакъв национален характер. Законите, моралът, религията са за него само буржоазни предразсъдъци, зад които също се крият буржоазни интереси.

Всички предишни класи, след като завладеели господството, се стремели да осигурят вече придобитото си положение в живота, като подчинят цялото общество на условията на своя начин на присвояване. Пролетариите могат да завладеят обществените производителни сили само като унищожат своя собствен досегашен начин на присвояване, а с това и целия досегашен начин на присвояване. Пролетариите нямат нищо свое, което да охраняват; те трябва да разрушат всичко, което досега е охранявало и осигурявало частната собственост.

Всички досегашни движения са били движения на малцинствата или в интерес на малцинства. Пролетарското

движение е самостоятелно движение на огромното мнозинство в интерес на огромното мнозинство. Пролетариатът, най-низният слой на съвременното общество, не може да се вдигне, не може да се изправи, без да бъде хвърлена във въздуха цялата надстройка от слоевете, които образуват официалното общество.

Макар и не по съдържание, по форма борбата на пролетариата против буржоазията е на първо време национална борба. Пролетариатът на всяка страна трябва, естествено, най-напред да се справи със своята собствена буржоазия.

Като очертахме най-общите фази в развитието на пролетариата, ние проследихме повече или по-малко прикритата гражданска война в съществуващото общество до точката, когато тя избухва в открита революция и с насилиствено събаряне на буржоазията пролетариатът установява своето господство.

Всички досегашни общества са почивали, както видяхме, на антагонизма между потискащи и потиснати класи. Но за да може една класа да бъде потискана, трябва да ѝ бъдат осигурени условия, при които тя да може да влачи поне своето робско съществуване. При крепостничеството крепостният селянин с труда се добра до положението на член на комуната, както дребният буржоа под игото на феодалния абсолютизъм се добра до положението на буржоа.

Съвременният работник, напротив, не се издига с напредъка на индустрията, а пада все по-ниско под условията за съществуване на своята собствена класа. Работникът става паупер и пауперизмът расте още по-бързо от населението и богатството. Това ясно показва, че буржоазията е неспособна да остане и занаят пред господстваща класа на обществото и да налага на цялото общество условията за живот на своята класа като регулиращ закон. Тя е неспособна да господства, защото е неспособна да осигури на своя роб дори робско съществуване и защото е принудена да го остави да изпадне до такова положение, при което тя трябва да го храни, вместо той нея да храни. Обществото не може вече да живее под нейната власт, т. е. нейният живот е вече несъвместим с обществото.

Основно условие за съществуване и господство на буржоазната класа е натрупването на богатството в ръцете

на частни лица, образуването и увеличаването на капитала; условието за съществуване на капитала е наемният труд. Наемният труд почива изключително върху конкуренцията между работниците. Напредъкът на индустрията, чийто неволен и безсилен да му се съпротивява носител е буржоазията, заменя изолирането на работниците през конкуренцията с тяхното революционно обединяване чрез асоциацията. Така с развитието на едрата индустрия изпод краката на буржоазията се изтръгва самата основа, върху която тя произвежда и присвоява продуктите. Тя произвежда преди всичко своите собствени гробокопачи. Нейната гибел и победата на пролетариата са еднакво неизбежни.

II Пролетарии и комунисти

Какви са отношенията между комунистите и пролетариите изобщо?

Комунистите не са особена партия, противостояща на другите работнически партии.

Те нямат интереси, отделни от интересите на целия пролетариат.

Те не установяват никакви особени* принципи, по които биха искали да оформят пролетарското движение.

Комунистите се отличават от другите пролетарски партии само по това, че, от една страна, в борбата на пролетариите от различните нации те изтъкват и отстояват общите, независещи от националността интереси на целокупния пролетариат, от друга страна, по това, че на различните степени на развитие, през които преминава борбата между пролетариата и буржоазията, те винаги застъпват интересите на цялото движение.

Следователно в практическо отношение комунистите са най-решителната, винаги тласкаща напред** част на работническите партии във всички страни; в теоретическо

* В английското издание от 1888 г. вместо «особени» е казано «сектантски». *Ред.*

** В английското издание от 1888 г. вместо думите «винаги тласкаща напред» е казано «най-напредничавата». *Ред.*

отношение те имат пред останалата маса на пролетарната това предимство, че разбират условията, хода и общите резултати на пролетарското движение.

Най-близката цел на комунистите е същата, каквато е на всички останали пролетарски партии: оформяване на пролетарната в класа, събаряне господството на буржоазията, завладяване на политическата власт от пролетарната.

Теоретичните положения на комунистите съвсем не почиват върху идеи, върху принципи, измислени или открити от един или друг световен реформатор.

Те са само общ израз на действителните отношения на водеща се класова борба, на извършващо се пред нашите очи историческо движение. Премахването на старите отношения на собственост не е нещо присъщо изключително на комунизма.

Всички отношения на собственост са претърпявали постоянна историческа смяна, постоянно историческо изменение.

Например френската революция премахна феодалната собственост, като я замени с буржоазната.

Отличителна черта на комунизма е не премахването на собствеността изобщо, а премахването на буржоазната собственост.

Но съвременната буржоазна частна собственост е последният и най-пълен израз на производството и присвояването на продуктите, които почиват върху класови антагонизми, върху експлоатацията на едни хора от други*.

В тоя смисъл комунистите могат да резюмират своята теория в един израз: премахване на частната собственост.

Нас, комунистите, ни упрекуват, че сме искали да премахнем лично придобитата, изработена със свой труд собственост, собствеността, която била основата на всяка лична свобода, дейност и самостоятелност.

Изработена, придобита, припечелена със свой труд собственост! За дребнобуржоазната, дребноселската собственост ли говорите, която предхождаше буржоазната собственост? Нея няма нужда да я премахваме — развитието на индустрията я премахна и всекидневно я премахва.

* В английското издание от 1888 г. вместо «на едни хора от други» е казано «на мнозинството от малцинството». *Ред.*

Или говорите за съвременната буржоазна частна собственост?

Но няма наемният труд, трудът на пролетария, му създава собственост? Ни най-малко. Той създава капитал, т. е. собствеността, която експлоатира наемния труд, която може да се увеличава само при условие, че поражда нов наеман труд, за да го експлоатира отново. Собствеността в съвременния си вид се движи в противоположността между капитал и наеман труд. Да разгледаме двете страни на тая противоположност.

Да бъдеш капиталист — това значи да заемаш не само чисто лично, но и обществено положение в производството. Капиталът е съвместен продукт и може да бъде приведен в движение само от общата дейност на много членове на обществото, а в последна сметка — само от общата дейност на всички членове на обществото.

Тъй че капиталът не е лична, а обществена сила.

Следователно, ако капиталът бъде превърнат в съвместна, принадлежаща на всички членове на обществото собственост, това не е превръщане на лична собственост в обществена. Изменя се само общественият характер на собствеността. Тя загубва своя класов характер.

Преминаваме към наемния труд.

Средната цена на наемния труд е минимумът на работната заплата, т. е. сумата от ония средства за живот, които са необходими за поддържане живота на работника като работник. Следователно онова, което наемният работник присвоява в резултат на своята дейност, стига само за възпроизвеждане на неговия живот. Ние в никакъв случай не искаме да премахнем това лично присвояване на продуктите на труда, служещи непосредствено за възпроизвеждане на живота — присвояване, което не оставя никакъв чист доход, който би могъл да даде власт над чужд труд. Ние искаме да премахнем само мизерния характер на това присвояване, при което работникът живее само за да увеличава капитала, живее само доколкото интересите на господстващата класа изискват това.

В буржоазното общество живият труд е само средство за увеличаване на натрупания труд. В комунистическото общество натрупаният труд е само средство за разширяване, за обогатяване, за повишаване на жизненото равнище на работниците.

Тъй че в буржоазното общество миналото господству-

ва над настоящето, а в комунистическото общество — настоящето над миналото. В буржоазното общество капиталът има самостоятелност и индивидуалност, докато трудещият се индивид е лишен от самостоятелност и е обезличен.

И премахването на тези отношения буржоазията нарича унищожение на личността и на свободата! Тя е права. Наистина касае се за премахване на буржоазната личност, на буржоазната самостоятелност, на буржоазната свобода.

В рамките на днешните буржоазни производствени отношения под свобода разбират свобода на търговията, свобода на покупката и продажбата.

Но отпадне ли търгашеството — отпада и свободното търгашество. Приказките за свободно търгашество, както и всички други надути речи на нашите буржоа за свобода имат изобщо смисъл само относно несвободното търгашество, относно потиснатия градски жител от Средновековието, но не и относно комунистическото премахване на търгашеството, на буржоазните производствени отношения и на самата буржоазия.

Вие се ужасявате, че ние искаме да премахнем частната собственост. Но във вашето сегашно общество частната собственост е премахната за девет десети от неговите членове; тя съществува тъкмо защото не съществува за девет десети. Вие ни упреквате следователно, че искаме да премахнем една собственост, която предполага като необходимо условие липсата на собственост у огромното мнозинство на обществото.

С една дума, вие ни упреквате, че искаме да премахнем вашата собственост. Да, ние наистина искаме това.

От момента, когато трудът вече не ще може да бъде превръщан в капитал, в пари, в поземлена рента, накратко — в обществена сила, която може да бъде монополизирана, т. е. от момента, когато личната собственост вече не ще може да се превръща в буржоазна собственост — от този момент, заявявате вие, личността е унищожена.

Следователно признавате, че под личност вие не разбирате нищо друго освен буржоата, буржоазния собственик. А тази личност наистина трябва да бъде унищожена.

Комунизмът не отнема на никого възможността да присвоява обществени продукти, той отнема само въз-

Буржоазното семейство, разбира се, ще отпадне с отпадането на това негово допълнение, а двете заедно ще изчезнат с изчезването на капитала.

Или вие ни упреквате, че искаме да премахнем експлоатацията на децата от техните родители? Ние признаваме това престъпление.

Но вие казвате, че като заменяме домашното възпитание с обществено, ние премахваме най-скъпите за човека отношения.

А няма и вашето възпитание не се определя от обществото? Нима то не се определя от обществените отношения, в които вие възпитавате, от пряката или косвена намеса на обществото посредством училището и т. н.? Комунистите не измислят въздействието на обществото върху възпитанието; те само изменят характера на възпитанието, изтръгват го от влиянието на господстващата класа.

Буржоазните фрази за семейство и възпитание, за нежни отношения между родители и деца вдъхват толкова повече отвращение, колкото повече се разкъсват всички семейни връзки сред пролетариата вследствие на едрата индустрия, колкото повече децата се превръщат в чисто и просто търговски артикули и работни инструменти.

Но вие, комунистите, искате да въведете общност на жените — крещи ни в хор цялата буржоазия.

Буржоата гледа на своята жена само като на оръдие за производство. Той чува, че оръдията за производство трябва да се използват общо, и, разбира се, мисли, че и участието на жените ще бъде такава.

Той и не подозира, че се касае именно за премахване положението на жената като просто оръдие за производство.

Впрочем няма нищо по-смешно от високоморалния ужас на нашите буржоа от мнимата официална общност на жените при комунистите. Комунистите няма защо да въвеждат общност на жените, тя почти винаги е съществувала.

Нашите буржоа, като не се задоволяват с това, че имат на разположение жените и дъщерите на своите работници — за официалната проституция и да не говорим, — намират най-голямо удоволствие в това, взаимно да съблазняват съпругите си.

Буржоазният брак е в действителност общност на съп-

ругите. Комунистите биха могли да бъдат упрекнати най-много в това, че вместо лицемерно прикритата общност на жените искали да въведат официална, открита общност на жените. Впрочем от само себе си се разбира, че с премахването на сегашните производствени отношения ще изчезне и произтичащата от тях общност на жените, т. е. официалната и неофициалната проституция.

По-нататък, упрекуват комунистите, че искали да премахнат отечеството, националността.

Работниците нямат отечество. Не може да им се отнеме това, което те нямат. Тъй като пролетариатът трябва най-напред да завоюва политическото господство, да се издигне до положението на национална класа*, да се конституира като нация, той самият вече е национален, макар и съвсем не в буржоазния смисъл.

Националната обособеност и противоположностите между народите все повече изчезват с развитието на буржоазията, със свободата на търговията, със световния пазар, с уеднаквяването на индустриалното производство и съответстващите на него условия на живот.

Господството на пролетариата още повече ще ускори тяхното изчезване. Обединените действия, поне на цивилизованите страни, е едно от първите условия за неговото освобождение.

Съответно с премахването на експлоатацията на един индивид от друг ще се премахне и експлоатацията на една нация от друга.

Заедно с противоположността между класите в нациите ще отпаднат и враждебните отношения между нациите.

Обвиненията против комунизма, отправяни от религиозни, философски и изобщо от идеологични гледища, не заслужават подробно разглеждане.

Нужно ли е дълбоко вникване, за да се разбере, че заедно с условията на живота на хората, заедно с техните обществени отношения, с тяхното обществено битие се изменят и техните представи, възгледи и понятия — с една дума, тяхното съзнание?

Какво друго доказва историята на идеите, ако не това, че духовното производство се преобразява заедно с материалното? Господстващи идеи на дадено време винаги

* В английското издание от 1888 г. е казано: «до положението на ръководна класа на нацията». *Ред.*

са били само идеите на господстващата класа.

Говори се за идеи, които революционизират цялото общество; с това само се изразява фактът, че в недра на старото общество са се образували елементите на ново общество, че заедно с разпадането на старите условия на живот се разпадат и старите идеи.

Когато древният свят вече вървеше към залез, старите религии бяха победени от християнската религия. Когато в XVIII в. идеите на Просвещението побеждаваха християнските идеи, феодалното общество водеше борбата си на живот и смърт с революционната тогава буржоазия. Идеите за свобода на съвестта и религията изразяваха само господството на свободната конкуренция в областта на знанието.

«Но» ще ни кажат «наистина религиозните, моралните, философските, политическите, правните и т. н. идеи са се видоизменяли в хода на историческото развитие. Обаче религията, моралът, философията, политиката, правото винаги са се запазвали при това непрекъснато изменение.

При това съществуват вечни истини като свобода, справедливост и т. н., които са общи за всички обществени строеве. А комунизмът премахва тези вечни истини, премахва религията, морала, вместо да ги преобрази; следователно той противоречи на целия досегашен ход на историческото развитие.»

До какво се свежда това обвинение? Историята на всички досегашни общества се е движила в класови противоречия, които в разните епохи са вземали различни форми.

Но каквато и форма да са вземали те, експлоатацията на една част от обществото от друга е общ факт за всички минали векове. Затова нищо чудно, че общественото съзнание на всички векове въпреки цялото разнообразие и различие се движи в определени общи форми, във форми на съзнанието, които напълно ще изчезнат само с окончателното изчезване на класовия антагонизъм.

Комунистическата революция е най-радикалното скъсване с наследените от миналото отношения на собственост; нищо чудно, че в процеса на своето развитие тя най-радикално скъсва с идеите, наследени от миналото.

Но да оставим възраженията на буржоазията против комунизма.

По-горе вече видяхме, че първата крачка в работни-

ческата революция е издигането на пролетариата до господстваща класа, извоюването на демокрацията.

Пролетариатът ще използва своето политическо господство, за да изтръгне постепенно от буржоазията целия капитал, да централизира всички средства за производство в ръцете на държавата, т. е. на организирания като господстваща класа пролетариат, и колкото може по-бързо да увеличи масата на производителните сили.

Разбира се, това може да стане на първо време само с деспотична намеса в правото на собственост и в буржоазните производствени отношения, т. е. чрез мерки, които икономически изглеждат недостатъчни и несъстоятелни, но които в хода на движението надрастват самите себе си* и са неизбежни като средство за преврат в целия начин на производство.

Тези мерки, разбира се, ще бъдат различни в различните страни.

Все пак в най-напредналите страни ще могат да бъдат почти навсякъде приложени следните мерки:

1. Експроприация на поземлената собственост и използване на поземлената рента за покриване на държавните разходи.

2. Висок прогресивен данък.

3. Премахване правото на наследство.

4. Конфискация на имуществото на всички емигранти и бунтовници.

5. Централизация на кредита в ръцете на държавата чрез една национална банка с държавен капитал и изключителен монопол.

6. Централизация на целия транспорт в ръцете на държавата.

7. Увеличаване броя на държавните фабрики, средствата за производство, разораване на целините и подобряване на земите по общ план.

8. Еднаква задължителност на труда за всички, създаване на индустриални армии, особено за земеделието.

9. Съединяване на земеделието с индустрията, съдействиране за постепенно премахване на различието между града и селото**.

* В английското издание от 1888 г. тук е добавено «и правят необходими по-нататъшните атаки срещу стария обществен строй».
Ред.

** В изданието от 1848 г. — «противоположността между гра-

10. Обществено и безплатно възпитание на всички деца. Премахване на фабричния труд на децата в сегашната му форма. Свързване на възпитанието с материалното производство и т. н.

Когато в хода на развитието изчезнат класовите различия и цялото производство бъде концентрирано в ръцете на асоциираните индивиди, тогава публичната власт ще загуби политическия си характер. Политическата власт в същинския смисъл на думата е организираната сила на една класа за потискане на друга. Когато пролетариатът в борбата против буржоазията по необходимост се обедини в класа, когато в резултат на революцията се превърне в господстваща класа и като господстваща класа насилствено премахне старите производствени отношения, той заедно с тези производствени отношения премахва условията за съществуване на класовия антагонизъм, премахва класите изобщо, а с това и своето собствено господство като класа.

На мястото на старото буржоазно общество с неговите класи и класови антагонизми се появява една асоциация, в която свободното развитие на всеки един е условие за свободното развитие на всички.

III

Социалистическа и комунистическа литература

1. РЕАКЦИОННИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ

а) Феодалният социализъм

Френската и английската аристокрация по своето историческо положение беше призвана да пише памфлети против съвременното буржоазно общество. Във френската

да и селото». В изданието от 1872 г. и в следващите немски издания думата «противоположност» е била замислена с «различие». В английското издание от 1888 г. вместо думите «съдействувание за постепенно премахване на различието между града и селото» е казано: «постепенно премахване на различието между града и селото чрез по-равномерно разпределяне на населението по цялата страна». *Ред.*

Юлска революция от 1830 г. и в английското движение за парламентарна реформа тя още веднъж беше бита от омразния парвеню. За сериозна политическа борба не можеше вече да става дума, оставаше ѝ само литературната борба. Но в областта на литературата старите фрази от времето на Реставрацията* бяха станали невъзможни. За да възбуди симпатии, аристокрацията трябваше да даде вид, че не държи на своите собствени интереси и че формулира своя обвинителен акт против буржоазията само в интерес на експлоатираната работническа класа. Така тя си подготвяше удовлетворението да смее да съчинява пасквили за своя нов властелин и му нашепва на ухото повече или по-малко зловещи пророчества.

Така възникна феодалният социализъм — полупогребална песен и полупасквил, полуотглас от миналото и полузаплаха за бъдещето, който понякога улучва буржоазията в самото ѝ сърце с горчива, остроумна, язвителна присъда, но винаги прави комично впечатление с пълната си неспособност да разбере хода на съвременната история.

Аристокрацията размахваше като знаме пролетарската просяшка торба, за да поведе народа подир себе си. Но винаги, когато той тръгнеше след нея, съглеждаше на задника ѝ старите феодални гербове и се разбягваше с гръмък и непочтителен смях.

Тази комедия разиграха част от френските легитимисти и «Млада Англия»¹⁴.

Когато феодалите доказват, че техният начин на експлоатация се различавал от буржоазната експлоатация, те забравят само, че са експлоатирани при съвсем други, сега вече отживели времето си обстоятелства и условия. Когато изтъкват, че при тяхното господство не е съществувал съвременният пролетариат, те забравят само, че именно съвременната буржоазия е необходима издънка на техния обществен строй.

Впрочем те толкова малко крият реакционния характер на своята критика, че главното им обвинение срещу буржоазията се състои именно в това, че при нейното господство се развивала една класа, която ще вдигне във въздуха целия стар обществен строй.

* Има се предвид не английската реставрация от 1660—1689 г., а френската реставрация от 1814—1830 г. [Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.]

Те много повече упрекуват буржоазията, че създава революционен пролетариат, отколкото че изобщо създава пролетариат.

Затова в политическата практика те участвуват във всички насилствени мерки против работническата класа, а в обикновения живот, въпреки всичките си надути фрази, не изпускат случая да събират златните ябълки* и да разменят вярност, любов и чест срещу печалба от търговия с овча вълна, захарно цвекло и ракия**.

Както попът винаги е вървял ръка за ръка с феодала, така попският социализъм върви с феодалния.

Няма нищо по-лесно от това, да се придаде на християнския аскетизъм социалистическа окраска. Нима християнството не ратуваше също против частната собственост, против брака, против държавата? Нима то не проповядваше вместо тях благотворителност и просия, безбрачие и умъртвяване на плътта, отшелнически живот и църква? Християнският социализъм е само светената вода, с която попът ръси озлоблението на аристократа.

б) Дребнобуржоазният социализъм

Феодалната аристокрация не е единствената съборена от буржоазията класа, условията на живота на която в съвременното буржоазно общество закърняха и отмират. Средновековното съсловие на гражданите и съсловието на дребните селяни бяха предшествениците на съвременната буржоазия. В по-слабо развитите в индустриално и търговско отношение страни тази класа все още вегетира наред с възходящата буржоазия.

В ония страни, в които се е развила съвременната ци-

* В английското издание от 1888 г. тук е добавено: «падащи от дървото на индустрията». *Ред.*

** Това се отнася главно за Германия, където поземлената аристокрация и юнкерите чрез свои управители обработват за собствена сметка големи части от своите земи и същевременно са собственици на големи заводи за цвеклова захар и картофна ракия. Английските аристократи, които са по-богати, още не са стигнали дотам, но и те знаят как да наваксат падащата рента — като предоставят имената си на основателите на повече или по-малко съществителни акционерни дружества. [*Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.*]

визация, се е образувала — и като допълнителна част на буржоазното общество постоянно отново се образува — нова дребна буржоазия, която се люшка между пролетарната и буржоазията. Но конкуренцията непрекъснато праща нейните членове в редовете на пролетарната и с развитието на едрата индустрия те виждат как се приближава времето, когато съвсем ще изчезнат като самостоятелна част на съвременното общество и ще бъдат заместени в търговията, в манифактурата и в земеделието с надзиратели и служещи.

В страни като Франция, където селяните са много повече от половината от населението, беше естествено писатели, които се обявяваха за пролетарната и против буржоазията, да си служат в критиката си на буржоазния строй с дребнобуржоазна и дребноселска мярка и да вземат страната на работниците от дребнобуржоазно гледище. Така възникна дребнобуржоазният социализъм. Сисмонди стои начело на този вид литература не само във Франция, но и в Англия.

Този социализъм извънредно остроумно разчепкваше противоречията в съвременните производствени отношения. Той смъкна лицемерните труфила на икономистите. Той неопровержимо доказва разрушителното въздействие на машинното производство и на разделението на труда, концентрацията на капиталите и на земевладението, свръхпроизводството, кризите, неизбежната гибел на дребните буржоа и селяни, мизерията на пролетарната, анархията в производството, крещящата несъразмерност в разпределението на богатството, унищожителната индустриална война между отделните нации, разложението на старите нрави, на старите семейни отношения и на старите националности.

Но по своето положително съдържание този социализъм се стреми или да възстанови старите средства за производство и размяна, а с тях и старите отношения на собственост и старото общество, или насилствено отново да затвори съвременните средства за производство и размяна в рамките на старите отношения на собственост, които тези средства вече са разрушили и трябваше да разрушат. В двата случая той е едновременно и реакционен, и утопичен.

Цехова организация на манифактурата и патриархално селско стопанство — това е неговата последна дума.

В по-нататъшното си развитие това течение изби в малодушно хленчене*.

в) Немският или «истинският» социализъм

Френската социалистическа и комунистическа литература, която възникна под гнета на една господстваща буржоазия и е литературен израз на борбата против това господство, беше пренесена в Германия по времето, когато буржоазията там току-що започваше своята борба против феодалния абсолютизъм.

Немски философи, полуфилософи и «естети» се нахвърлиха жадно върху тая литература и забравиха само това, че при пренасянето на тия съчинения от Франция едновременно с тях в Германия не бяха пренесени и френските условия на живот. При немските условия френската литература загуби всяко непосредствено-практическо значение и придоби чисто литературен облик. Тя неизбежно трябваше да се появи като безцелни размишления върху осъществяването на човешката същност. Така например за немските философи от XVIII в. исканията на първата френска революция имаха смисъл само като искания на «практическия разум» изобщо, а изиявяванията на волята на революционната френска буржоазия означаваха за тях законите на чистата воля, на волята, каквато тя трябва да бъде, на истински човешката воля.

Цялата работа на немските литератори се състоеше изключително в това, да съгласуват новите френски идеи със своята стара философска съвест или, по-точно, да усвоят френските идеи от своята си философска гледна точка.

Това усвояване стана по същия начин, по който човек изобщо усвоява чужд език — чрез превода.

Известно е, че на манускрипти, съдържащи класически съчинения на езическата древност, калугерите са писали над текста глупави житиета на католически светци. Немските литератори постъпиха с нечестивата френска лите-

* В английското издание от 1888 г. това изречение гласи: «В края на краищата, когато неопровержимите исторически факти разпръснаха всички следи от упителното действие на илюзии-те, тази форма на социализма изби в малодушно хленчене». *Ред.*

ратура тъкмо наопаки. Те пишеха своите философски безсмислици под френския оригинал. Например под френската критика на паричните отношения те написаха «отчуждаване на човешката същност», под френската критика на буржоазната държава — «премахване на господството на абстрактно Всеобщото», и т. н.

Вмъкването на тези философски изрази под френските изложения те кръстиха «философия на делото», «истински социализъм», «немска наука за социализма», «философско обосноваване на социализма» и т. н.

Така френската социалистическо-комунистическа литература беше буквално кастрирана. И тъй като в ръцете на германеца тя престана да изразява борбата на една класа против друга, германецът беше убеден, че е преодолял «френската едностранчивост» и че отстоява вместо истински потребности — потребността от истината, и вместо интересите на пролетариата — интересите на човешката същност, на човека изобщо, на човека, който не принадлежи към никоя класа и изобщо съществува не в действителността, а в мъглявите небеса на философската фантазия.

Този немски социализъм, който смяташе своите безпомощни школки упражнения за тъй сериозни и важни и ги разтръбяваше така кресливо, постепенно загуби своята педантична невинност.

Борбата на немската, особено на пруската буржоазия против феодалите и абсолютната монархия — с една дума, либералното движение — ставаше все по-сериозна.

Така на «истинския» социализъм се представи желаният случай да противопостави на политическото движение социалистическите искания, да анатемоса по стара традиция либерализма, представителната държава, буржоазната конкуренция, буржоазната свобода на печата, буржоазното право, буржоазната свобода и равенство и да проповядва на народните маси, че от това буржоазно движение те нищо няма да спечелят, а, напротив, ще загубят *всичко*. Немският социализъм своевременно забравяше, че френската критика, чието жалко ехо беше той, предполагаше съвременното буржоазно общество със съответстващите му материални условия на живот и съответната политическа конституция — все предпоставки, за чието извоюване в Германия тепърва ставаше дума.

Той служеше на немските абсолютистки правителства с тяхната свита от попове, школки наставници, поселячени юнкери и бюрократи като желано граднско плашило против застрашително надигащата се буржоазия.

Той беше сладникаво допълнение към горчивите камшични удари и куршуми, с които тези правителства усмиряваха въстанията на немските работници.

Ако «истинският» социализъм стана по такъв начин оръжие в ръцете на правителствата против немската буржоазия, той и непосредствено отстояваше реакционни интереси — интересите на немските градски жители. В Германия действителната обществена основа на съществуващия строй е наследената от XVI в. и оттогава постоянно отново появяваща се в една или друга форма дребна буржоазия.

Нейното запазване е равносилно на запазване на съществуващия в Германия строй. Тя се бои от индустриалното и политическото господство на буржоазията, защото вижда в него своята сигурна гибел — от една страна, поради концентрацията на капитала, от друга — поради растежа на революционния пролетариат. Струваше ѝ се, че «истинският» социализъм убива с един куршум два заека. И той се разпространи като епидемия.

Одеянията, изтъкани от умозрителна паяжина, изvezани с цветя от красиви фрази, пропити със сълзите на сладникаво умиление — тези натруфени одеяния, в които немските социалисти загръщаха няколкото си мършави «вечни истини», само увеличаваха пласмента на тяхната стока сред тая публика.

От своя страна немският социализъм все повече разбираше своето призвание — да бъде високопарният представител на този слой градски жители.

Той провъзгласи немската нация за образцова нация и немския еснафин за образцов човек. На всяка негова низост той придаваше съкровен, възвишен, социалистически смисъл, който я превръщаше в нещо съвсем противоположно. Последователен докрай, той открито се опълчваше против «грубо-разрушителното» направление на комунизма и възвести, че в своето величествено безпристрастие стои над всяка класова борба. С много малко изключения всичко, което циркулира в Германия като уж социа-

листически и комунистически съчинения, спада към тая мръсна, развращаваща литература.*

2. КОНСЕРВАТИВНИЯТ ИЛИ БУРЖОАЗНИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ

Една част от буржоазията желае да излекува социалните недъзи, за да осигури съществуването на буржоазното общество.

Тук спадат икономисти, филантропи, хуманисти, поборници за подобряване положението на трудещите се класи, организатори на благотворителността, членове на дружествата за закрила на животните, основатели на въздържателни дружества, всевъзможни реформатори на дребно. Този буржоазен социализъм е разработен дори с цели системи.

Като пример ще посочим «Философия на нищетата» на Прудон.

Буржоата социалисти искат да запазят условията на живот в съвременното общество, но без борбите и опасностите, които неизбежно произтичат от тях. Те искат да запазят съществуващото общество, но без онези елементи, които го революционизират и разлагат. Те искат да има буржоазия без пролетариат. Буржоазията си представя света, в който тя господства, естествено като най-добрия свят. Буржоазният социализъм разработва тая утешителна представа в повече или по-малко цялостна система. Като призовава пролетариата да осъществи неговата система и да влезе в новия Ерусалим, той всъщност само иска пролетариатът да си остане в сегашното общество, но да се откаже от своята враждебна представа за това общество.

Друга, по-малко системна, но по-практическа форма на този социализъм се стремеше да накара работническата класа да се отвори от всяко революционно движение, като доказваше, че за нея може да бъде полезно не едно или друго политическо преобразование, а само изме-

* Революционната буря от 1848 г. помете цялото това жалко направление и уби у неговите почитатели желанието да продължават да спекулират със социализма. Главен представител и класически тип на това направление е господин Карл Грюн. [Бележка на Енгелс към немското издание от 1890 г.]

нешето на материалните условия на живот, на икономическите отношения. Но под изменение на материалните условия на живот този социализъм съвсем не разбира премахване на буржоазните производствени отношения, което е възможно само по революционен път, а административни подобрения, които се извършват върху почвата на тези производствени отношения, следователно нищо не изменят в отношенията между капитал и наеман труд, а в най-добрия случай само намаляват за буржоазията разходите по нейното господство и опростяват нейното държавно стопанство.

До най-подобаващия му израз буржоазният социализъм стига едва когато се превръща в чисто ораторска фраза.

Свободна търговия! — в интерес на работническата класа; покровителствени мита! — в интерес на работническата класа; затвори с килии! — в интерес на работническата класа: това е последната, единствената сериозно казана дума на буржоазния социализъм.

Социализмът на буржоазията се състои именно в твърдението, че буржоата са буржоа — в интерес на работническата класа.

3. КРИТИЧНО-УТОПИЧНИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ И КОМУНИЗЪМ

Ние не говорим тук за литературата, която във всички велики революции на новото време е изразявала исканията на пролетариата (съчиненията на Бабоф и др.).

Първите опити на пролетариата непосредствено да осъществи собствените си класови интереси по време на всеобщо възбуждение, през периода на събарянето на феодализма, неизбежно се проваляха поради неразвитостта на самия пролетариат, а също и поради липсата на материални условия за неговото освобождение, тъй като тези условия са продукт едва на буржоазната епоха. Революционната литература, която съпровождаше тези първи движения на пролетариата, по своето съдържание е неизбежно реакционна. Тя проповядва всеобщ аскетизъм и груба уравниловка.

В същинския смисъл на думата социалистически и комунистически системи, системите на Сен Симон, Фу-

рие, Оуен и т. н., се появяват през първия, неразвита период на борбата между пролетариата и буржоазията, които ние изложихме по-горе. (Вж. «Буржоазия и пролетариат».)

Наистина изобретателите на тия системи виждат антагонизма между класите, както и действието на разрушителните елементи в самото господстващо общество. Но те не виждат на страната на пролетариата никаква историческа самодейност, никакво присъщо на него политическо движение.

Тъй като развитието на класовия антагонизъм върви в крак с развитието на индустрията, те също така не могат още да намерят материалните условия за освобождението на пролетариата и търсят такава социална наука, такива социални закони, които да създадат тези условия.

Обществената дейност трябва да бъде заместена от тяхната лична изобретателска дейност, историческите условия за освобождението — от фантастични условия, постепенното организиране на пролетариата в класа — от специално измислена организация на обществото. Бъдещата история на света се свежда за тях до пропагандата и практическото осъществяване на техните планове за обществото.

Наистина те съзнават, че в своите планове отстояват главно интересите на работническата класа като най-страдащата класа. За тях пролетариатът съществува именно само като най-страдаща класа.

Но вследствие както на неразвитата форма на класовата борба, така и на тяхното собствено положение в живота те смятат, че стоят високо над този класов антагонизъм. Те искат да подобрят положението на всички членове на обществото, дори и на най-добре поставените. Затова те непрекъснато апелират към цялото общество без разлика, че дори предимно към господстващата класа. Достатъчно било само да се разбере тяхната система, за да бъде тя призната като възможно най-добрия план за възможно най-доброто общество.

Затова те отхвърлят всяко политическо и особено всяко революционно действие; искат да постигнат своята цел по мирен път и се опитват да прокарат пътя за новото обществено евангелие с дребни и, разбира се, несполучливи експерименти, със силата на примера.

Това фантастично описание на бъдещото общество

възниква по време, когато пролетариатът е още крайно неразвит и следователно той самият си представя собственото си положение все още фантастично, то възниква от неговия пръв, изпълнен с предчувствия порив към общо преустройство на обществото.

Но тези социалистически и комунистически съчинения съдържат и критически елементи. Те нападат всички основи на съществуващото общество. Затова те дадоха извънредно ценен материал за просвещаването на работниците. Техните позитивни принципни положения за бъдещото общество, например премахване на противоположността между града и селото*, премахване на семейството, на частното присвояване, на наемния труд, провъзгласяването на обществена хармония, превръщането на държавата в просто управление на производството — всички тия принципни положения изразяват само необходимостта от премахване на класовия антагонизъм, който едва е започнал да се развива и им е бил известен само в неговата първична, безформена неопределеност. Затова самите тия принципи все още имат чисто утопичен характер.

Значението на критично-утопичния социализъм и комунизъм е обратнопропорционално на историческото развитие. Колкото повече класовата борба се развива и взема все по-определена форма, толкова повече това фантастично издигане над нея, това фантастично отрицателно отношение към нея загубва всяка практическа стойност, всяко теоретическо оправдание. Затова, макар и създателите на тези системи в много отношения да бяха революционни, техните ученици винаги образуват реакционни секти. Те здраво се придържат към старите възгледи на своите учители въпреки по-нататъшното историческо развитие на пролетариата. Затова те последователно се мъчат отново да притъпят класовата борба и да примирят антагонизмите. Те все още мечтаят за експериментално осъществяване на своите обществени утопии, за учредяване на отделни фаланстери, за основаване на *Нотем-колонии*, за създаване на малка Икарния** — издание на

* В английското издание от 1888 г. този пасаж гласи: «Предлаганите от тях практически мероприятия, например премахване на различията между града и селото.» *Ред.*

** Фаланстери се наричаха социалистическите колонии, които проектираше Шарл Фурие; Икарния Кабе наричаше своята уто-

Новия Ерусалим в джобен формат — и за построяването на всички тия въздушни замъци те са принудени да апелират към филантропията на буржоазните сърца и кесии. Те постепенно се смъкват в категорията на описаните погоре реакционни или консервативни социалисти и се отличават от тях само със своя по-систематичен педантизъм и с фанатичната си вяра в чудодейната сила на своята социална наука.

Ето защо те ожесточено се опълчват срещу всяко политическо движение на работниците, което можало да възникне само от сляпото неверие в новото евангелие.

Оуенистите в Англия и фуриеристите във Франция се обявяват в първата страна против чартистите, във втората — против реформистите¹⁶.

IV

Позицията на комунистите към различните опозиционни партии

След казаното в раздел II съвсем ясно е отношението на комунистите към вече създадените работнически партии, т. е. тяхното отношение към чартистите в Англия и привържениците на аграрна реформа в Северна Америка.

Комунистите се борят за постигане непосредствените цели и интереси на работническата класа, но в сегашното движение те отстояват същевременно и бъдещето на движението. Във Франция те се присъединяват към Социалистическо-демократическата партия* против консерватив-

пична страна, а по-късно — своята комунистическа колония в Америка. [*Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.*]

Номе colonies (колонии вътре в страната) Оуен нарича своите образцови комунистически общини. Фаланстери се наричаха проектираните от Фурие обществени дворци. Икария се наричаше утопично-фантастичната страна, чиито комунистически институции е описал Кабе. [*Бележка на Енгелс към немското издание от 1890 г.*]

* Партията, която тогава беше представена в парламента от Ледрю-Ролен, в литературата — от Луи Блан, а във всекидневния печат — от вестник «Réforme». С измисленото име «социалдемократия» авторите му обозначаваха онази част от Демократическата или Републиканската партия, която беше повече или по-малко социалистически обогрена. [*Бележка на Енгелс към английското издание от 1888 г.*]

ната и радикалната буржоазия, без да се отказват от правото си да се отнасят критически към фразите и илюзиите, произтичащи от революционната традиция.

В Швейцария те подкрепят радикалите, без да вземат предвид, че тази партия се състои от противоречиви елементи, отчасти от демократически социалисти във френски смисъл, отчасти от радикални буржоа.

Сред поляците комунистите поддържат оная партия, която поставя аграрната революция като условие за националното освобождение — същата партия, която предизвика Краковското въстание от 1846 г.

В Германия, доколкото буржоазията се проявява революционно, Комунистическата партия се бори заедно с нея против абсолютната монархия, феодалната поземлена собственост и реакционната дребна буржоазия.

Но Комунистическата партия нито за миг не престава да изработва у работниците колкото се може по-ясно съзнание за враждебната противоположност между буржоазията и пролетариата, за да могат немските работници веднага да използват като оръжие срещу буржоазията обществените и политическите условия, които буржоазията неизбежно ще създаде със своето господство, та веднага след събарянето на реакционните класи в Германия да започне борбата против самата буржоазия.

Комунистите насочват главното си внимание към Германия, защото Германия се намира в навечерието на буржоазна революция и защото тя ще извърши този преврат при по-напреднали условия на европейската цивилизация изобщо и с много по-развит пролетариат, отколкото Англия през XVII и Франция през XVIII в., така че германската буржоазна революция може да бъде само непосредствен пролог към една пролетарска революция.

С една дума, комунистите навсякъде подкрепят всяко революционно движение против съществуващия обществен и политически строй.

Във всички тези движения те изтъкват въпроса за

Тази тогава наричаща се Социалистическо-демократическа партия във Франция беше представлявана в политическия живот от Ледрю-Ролен, а в литературата — от Луи Блан; така че тя се различаваше от сегашната немска социалдемокрация както невесто от змята. *[Бележка на Енгелс към немското издание от 1890 г.]*

собствеността като основен въпрос на движението независимо от това, дали той е взел повече или по-малко развита форма.

Най-после комунистите навсякъде работят за обединяването и разбирателството на демократическите партии от всички страни.

Комунистите смятат за недостойно да крият своите възгледи и намерения. Те открито заявяват, че техните цели могат да бъдат постигнати само чрез насилственото събаряне на целия досегашен обществен строй. Нека господстващите класи треперят пред комунистическата революция. В нея пролетариите няма какво да изгубят освен своите окови. А ще спечелят един цял свят.

Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

Написано през декември
1847—януари 1848 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс
Съчинения. Т. 4, с. 419—458

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

РАЗВИТИЕТО
НА СОЦИАЛИЗМА
ОТ УТОПИЯ
В НАУКА

Предговор [към първото немско издание от 1883 г.]

Предлаганото съчинение възникна от три глави на моя труд «Превратът в науката, извършен от господин О. Дюринг». Лайпциг, 1878. Аз ги обединих за моя приятел Пол Лафарг, за да ги преведе на френски език, и прибавих още някои допълнителни разработки. Прегледаният от мене френски превод излезе най-напред в «Revue socialiste», а след това отделно под заглавие «Утопичен социализъм и научен социализъм». Париж, 1880¹. Едно издание на полски език, направено по френски превод, току-що е излязло в Женева под заглавие «Утопичен и научен социализъм». Печатница «Заря», Женева, 1882².

Изненадващият успех на превода на Лафарг в страните, в които се говори френски, и особено в самата Франция ме накара да си задам въпроса, дали няма да бъде също така полезно и едно отделно немско издание на тези три глави. По същото време редакцията на цюрихския «Sozialdemokrat»³ ми съобщи, че в Германската социалдемократическа партия общо се изказва желанието да се издават нови пропагандни брошури, и ме запита не бих ли се съгласил да определя за тази цел посочените три глави. Аз, разбира се, дадох съгласието си и ѝ предоставих труда си.

Но първоначално той съвсем не беше написан за непосредствена пропаганда сред народа. Как можеше да послужи за такава цел един преди всичко чисто научен труд? Какви изменения във формата и съдържанието бяха необходими?

Що се отнася до формата — само многото чужди думи можеха да предизвикат двоумение. Но още Ласал в своите речи и пропагандни брошури никак не пестеше особено много чуждите думи и, доколкото ми е известно, не се оплакваха от това. А оттогава насам нашите работ-

ници много повече и много по-редовно са чели вестници и поради това също много повече са свикнали с чуждите думи. Ограничих се с отстраняването на всички излишни чужди думи. При неизбежните се отказах от прибавяне към тях на така наречените обяснителни преводи. Защото неизбежните чужди думи — в повечето случаи общоприети научно-технически термини — не биха били неизбежни, ако можеха да се преведат. Следователно преводът изопачава техния смисъл; вместо да разясни, той обърква. Устното разяснение в такива случаи помага много повече.

А що се отнася до съдържанието, мисля, че мога да твърдя, че то няма да затрудни много германските работници. Изобщо труден е само третият раздел, но много по-малко за работниците, чиито общи условия на живот той обхваща, отколкото за «образованите» буржоа. При многобройните обяснителни допълнения, които направих тук, аз наистина имах предвид не толкова работниците, колкото «образованите» читатели — хората като г-н депутата фон Айнерн, г-н тайния съветник Хайнрих фон Зибел и други трайчкевци, които са обзети от непреодолимия стремеж отново и отново да демонстрират черно на бяло своето страхотно невежество и произтичащото от него колосално неразбиране на социализма. Когато Дон Кихот се сражава с вятърни мелници, това напълно отговаря на неговия сан и на неговата роля; но на Санчо Панса ние в никакъв случай не можем да позволим подобно нещо.

Такива читатели сигурно ще се учудят, като се натъкнат в една скицирана история на развитието на социализма на Кант-Лапласовата космогония, на съвременното природознание и Дарвин, на класическата немска философия и Хегел. Но няма как, научният социализъм е предимно немски продукт и можеше да възникне само при нацията, класическата философия на която беше запазила жива традицията на съзнателната диалектика, т. е. в Германия*. Материалистическото разбиране на исто-

* «В Германия» е грешка на перото. Трябва да се каже: «при германците». Защото колкото неизбежна беше, от една страна, немската диалектика при възникването на научния социализъм, толкова неизбежни бяха при това и развитите икономически и политически условия в Англия и Франция. Степента на икономическото и политическото развитие на Германия, което в началото

рията и неговото специално прилагане към съвременната класова борба между пролетариата и буржоазията става възможно само с помощта на диалектиката. И когато школските наставници на германската буржоазия удавиха в блатото на един безсъдържателен еkleктизъм спомена за великите немски философи и създадената от тях диалектика, и то до такава степен, че ние сме принудени да призоваваме съвременното природознание да свидетелствува, че диалектиката съществува в действителността — ние, немските социалисти, сме горди, че произхождаме не само от Сен Симон, Фурие и Оуен, но и от Кант, Фихте и Хегел.

Лондон, 21 септември 1882 г.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 324—326.

на четиридесетте години беше много по-изостанало, отколкото днес, можеше в най-добрия случай да породи карикатури на социализма (вж. «Комунистически манифест», III, I, гл.: «Немският, или «истинският» социализъм»⁴). Едва след като създадите се в Англия и Франция икономически и политически условия бяха подложени на немско-диалектическата критика — едва тогава можа да бъде получен истински резултат. Така че в това отношение научният социализъм не е *изключително* немски, а е също така и интернационален продукт. [*Бележка на Енгелс в третото немско издание от 1883 г.*]

Увод [към английското издание от 1892 г.⁵]

Предлаганата брошура беше отначало част от по-голямо цяло. Около 1875 г. д-р О. Дюринг, *частен доцент* в Берлинския университет, внезапно и доста шумно оповести преминаването си към социализма и поднесе на немската публика не само подробно разработена социалистическа теория, но и пълен практически план за преустройство на обществото. От само себе си се разбира, той се нахвърли върху своите предшественици и удостои най-вече Маркс, като изля върху него пълната чаша на своя гняв.

Това стана по времето, когато двете части на Социалистическата партия в Германия — айзенахци и ласалианци⁶ — току-що се бяха слели и по този начин партията не само се засили извънредно много, но — което е още по-важно — получи възможност да насочи всичките си сили против общия враг. Социалистическата партия в Германия започна бързо да става сила. Но първото условие, за да стане тя сила, беше да не се излага на опасност новозавоюваното единство. А д-р Дюринг открито започна да създава около себе си секта, ядрото на една бъдеща отделна партия. Затова се наложи да вдигнем хвърлената ни ръкавица и да влезем в бой, все едно дали това ни беше приятно или не.

Но това беше, макар и не прекалено трудна, все пак явно отегчителна работа. Добре известно е, че на нас, немците, е присъща една страшно солидна *Gründlichkeit* — изчерпателна задълбоченост или задълбочена изчерпателност, — все едно как ще я наречете. Винаги, когато някой от нас излага нещо, което смята за нова доктрина, той непременно трябва да го разработи най-напред във всеобхватна система. Той трябва да докаже, че както главните принципи на логиката, така и основните за-

Bibliothèque de la REVUE SOCIALISTE

I.

SOCIALISME UTOPIQUE

ET

SOCIALISME SCIENTIFIQUE

PAR

FRÉDÉRIC ENGELS

Traduction française par

PAUL LAFARGUE

Prix: 50 centimes

PARIS

DEVEAUX LIBRAIRE-ÉDITEUR

22, Rue d'Angoulême, 22

1880

Заглавна страница на първото издание
на «Развитие на социализма от утопия в наука» — 1880 г.
Това произведение е излизало под различни заглавия

Фр. Енгелс

РАЗВИТИЕ
на
НАУЧНИЯ СОЦИАЛИЗМЪ.

Превелъ отъ руски

Дружелюбовъ.

Габрово

Издателница „Дружба“.

1890

Заглавна страница на първото българско издание на «Развитието на социализма от утопия в наука» — 1890 г. Това произведение е излизало под различни заглавия

кони на Вселената са съществували от памтивека само за да доведат в края на краищата до тази новооткрита и увенчаваща всичко теория. И в това отношение д-р Дюринг беше скроен напълно по тази национална мярка. Това, с което трябваше да се заема, беше не нещо друго, а една пълна «Система на философията» — философия на духа, на морала, на природата и на историята; една пълна «Система на политическата икономия и на социализма» и, най-после, една «Критическа история на политическата икономия»⁷ — три дебелни тома в осмина, тежки и по тегло, и по съдържание, три армейски корпуса от аргументи, мобилизирани против всички предшествувачи философи и икономисти изобщо и против Маркс специално — наистина опит да бъде извършен пълен «преврат в науката». Трябваше да разглеждам всички възможни предмети: от понятието време и пространство до биметализма⁸; от вечността на материята и на движението — до преходната природа на моралните идеи; от Дарвиновия естествен отбор — до възпитанието на младежта в бъдещото общество. Все пак всеобхватната система на моя опонент ми даваше повод да изложа в полемика с него застъпваните от Маркс и от мен възгледи по всички тези тъй различни предмети, и то в много по-последователна форма от когато и да било по-рано. И това беше главната причина да се заема с тази иначе неблагоприятна задача.

Моят отговор беше публикуван отначало в поредица от статии в лайпцигския «Vorwärts», централен орган на социалистическата партия, а по-късно като книга: «Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг»⁹, второ издание на която излезе в Цюрих в 1886 година.

По молба на моя приятел Пол Лафарг — сега депутат от Лил във френската камара на депутатите — аз съставих от три глави на тази книга брошура, която той преведе и издаде през 1880 г. под заглавие «Утопичен социализъм и научен социализъм»¹⁰. По този френски текст бяха подготвени едно полско и едно испанско издание¹¹. През 1883 г. нашите немски приятели издадоха брошурата на езика на оригинала. Оттогава насам въз основа на немския текст бяха публикувани преводи на италиански, руски, датски, холандски и румънски език.¹² Така че като се прибави настоящото английско издание, тази брошура е разпространена на десет езика. Не знам някое дру-

го социалистическо произведение — без да изключим дори нашия «Комунистически манифест» от 1848 г. и «Капиталът» на Маркс — да е било превеждано толкова пъти. В Германия брошурата претърпя четири издания с общ тираж от около 20 000 екземпляра.

Приложението «Марката» беше написано с цел да се разпространят в Германската социалистическа партия някои елементарни сведения относно историята на възникването и развитието на поземлената собственост в Германия. Тогава това беше особено необходимо, защото влиянието на тази партия се беше вече разпростряло върху почти всички градски работници и се поставяше задачата да бъдат спечелени селскостопанските работници и селяните. Това приложение беше включено в изданието, тъй като първобитните форми на земевладение, общи при всички германски племена, и историята на тяхното разлагане са известни в Англия още по-малко, отколкото в Германия. Оставих текста в оригиналния му вид, без да засягам неотдавна изказаната от Максим Ковалевски хипотеза, според която разделянето на орната земя и ливадите между членовете на марката било предшествувано от тяхното общо съвместно обработване от голяма патриархална семейна община, обхващаща няколко поколения (като пример за което може да служи съществуващата все още южнославянска задруга), а разделянето е станало по-късно, когато общината се разраснала толкова, че станала прекалено неудобна за съвместно водене на стопанството.¹³ Навярно Ковалевски е напълно прав, обаче въпросът е още *sub judice**.

Употребяваните в този труд икономически термини, доколкото са нови, съвпадат с терминологията на английското издание на «Капиталът» от Маркс¹⁴. Под «стокото производство» ние разбираме онази фаза на икономическо развитие, при която предметите се произвеждат не само за потребяване от производителите, но и за размяна, т. е. произвеждат се *като стоки*, а не като потребителни стойности. Тази фаза води началото си от първите наченки на производството за размяна и стига до наше време; тя достига своето пълно развитие едва при капиталистическото производство, т. е. при условия, когато капиталистът, собственикът на средствата за произ-

* Нершен. Ред.

водство, наема работници — хора, които са лишени от каквито и да било средства за производство освен от собствената си работна сила — и прибира в джоба си разликата между продажната цена на продуктите и техните производствени разходи. Ние разделяме историята на индустриалното производство, като се почне от средните векове, на три периода: 1) занаят — дребни майстори занаятчии с по няколко калфи и чираци, при което всеки работник произвежда предмета изцяло; 2) манифактура, при която по-голям брой работници, събрани в голяма работилница, произвеждат целия предмет по принципа на разделението на труда, т. е. всеки работник извършва само една частична операция, така че продуктът е готов едва след като премине последователно през ръцете на всички; 3) съвременна индустрия, при която продуктът се произвежда от машини, привеждани в движение от някаква сила, а ролята на работника се ограничава до надзираване и регулиране манипулациите на механизмите*.

Аз знам много добре, че съдържанието на тази книжка ще бъде посрещнато неодобрително от голяма част от британската публика. Но ако ние, жителите на континента, се бяхме съобразявали, макар и най-малко с предразсъдъците на британската «респектабилност»**, щяхме да бъдем още по-зле, отколкото сме. Тази книга е написана в защита на това, което ние наричаме «исторически материализъм», а думата «материализъм» дразни слуха на огромното мнозинство британски читатели. «Агностицизъм» — както и да е, но материализмът е направо недопустим. И все пак прародината на целия съвременен материализъм, като се почне от XVII в., е именно Англия.

«Материализмът е роден син на Великобритания. Още нейният схоластик Дънс Скот се е питал «дали материята не може да мисли?»

За да направи възможно такова чудо, той прибегнал до всемогъществото на бога, т. е. заставил самата теология да проповядва материализма. При това той бил номиналист.¹⁵ Номинализмът е един от главните елементи у

* В немския текст, публикуван в списание «Die Neue Zeit», началото на увода дотук е изпуснато. *Ред.*

** В немския текст след думата «респектабилност» е прибавено «т. е. на британското филистерство». *Ред.*

английските материалисти и изобщо е първият израз на материализма.

Истинският родоначалник на английския материализъм е Бейкън. За него природознанието е истинската наука, а опиращата се на сетивния опит физика — най-важната част на природознанието. Често за Бейкън авторитети са Анаксагор със своите хомеомери¹⁰ и Демокрит със своите атоми. Според неговото учение сетивата са непогрешими и са източник на всички познания. Науката е опитна наука и се състои в прилагане на един рационален метод към сетивните данни. Индукцията, анализът, сравнението, наблюдението, експериментът са главните условия на рационалния метод. Първото и най-важното от вродените свойства на материята е движението — не само като механическо и математическо движение, но още повече като импулс, като жизнен дух, като напрежение или — да употребим израза на Якоб Бьомер, като «мъка» («Qual»)* на материята**.

У Бейкън като пръв негов създател материализмът крие в себе си в още наивна форма зародишите на всестранно развитие. Материята се усмихва със своя поетично-сетивен блясък на цялостния човек. Но самото учение, изложено в афоризми, още гъмжи от теологически непоследователности.

В своето по-нататъшно развитие материализмът става едностранчив. Хобс е систематикът на Бейкъновия материализъм. Сетивността загубва своите ярки краски и се превръща в абстрактната сетивност на геометъра***. Гео-

* «Qual» е философска игра на думи. «Qual» означава буквално мъка, болка, която подтиква към някакво действие; същевременно мистикът Бьомер влага в немската дума нещо и от латинската дума qualitas (качество); неговото «Qual» в противоположност на причиняваната отвън болка е активно начало, което възниква от спонтанното развитие на нещото — на отношението или на личността, изложени на това «Qual», и което от своя страна предизвиква това развитие. [Енгелс не дава тази бележка в немския текст. *Ред.*]

** В немския текст след думата «материята» се възпроизвежда следната изпусната в английското издание фраза от «Светото семейство»: «Първичните форми на материята са живи, индивидуализиращи, вътрешно присъщи ѝ, пораждащи специфичните различия, същностни сили.» *Ред.*

*** В немския текст по-нататък се възпроизвеждат следните изпуснати в английското издание думи: «Физическото движение се принася в жертва на механическото или на математическото движение.» *Ред.*

метрията се обявява за главна наука. Материализмът става враждебен на човека. За да преодолее враждебния на човека безплътен дух в неговата собствена сфера, материализмът трябва сам да умъртви своята плът и да стане аскет. Той се проявява като разсъдъчно същество, но пък с безогледна последователност развива всички изводи на разсъдъка.

Щом сетивата са източник на всички наши знания — разсъждава Хобс, като изхожда от Бейкън, — тогава представите, мислите и идеите са само призраци на телесния свят, лишен повече или по-малко от своята сетивна форма. Науката може само да даде имена на тези призраци. Едно и също име може да бъде употребено за няколко призрака. Възможно е дори да съществуват имена на самите имена. Но би било противоречие, от една страна, да виждаме в сетивния свят произхода на всички идеи, а, от друга — да твърдим, че думата е нещо повече от дума, че освен отразяваните в нашата представа винаги отделни същности има още и някакви всеобщи същности. Една безтелесна субстанция е също такава противоречие, както и едно безтелесно тяло. Тяло, битие, субстанция — всичко това е една и съща реална идея. *Мисленето не може да бъде отделено от материята, която мисли.* Тази материя е субектът на всички промени. Думата безкраен е безсмыслена, ако не означава способността на нашия дух безкрай да прибавя нещо. Тъй като можем да възприемаме и познаваме само материалното, ние нищо не знаем за съществуването на бога. Само моето собствено съществуване е сигурно. Всяка човешка страст е механично движение, което има начало и край. Обектите на импулсите са онова, което наричаме благо. Човекът е подчинен на същите закони, както и природата. Властта и свободата са идентични.

Хобс систематизира учението на Бейкън, но не обосновава подробно неговия основен принцип — произхода на знанията и идеите от сетивния свят.

Лок обосновава принципа на Бейкън и Хобс в своето «Есе за произхода на човешкия разум»¹⁷.

Както Хобс унищожи теистичните предразсъдъци на Бейкъновия материализъм, така Колинс, Додуел, Кауърд, Хартли, Пристли и др. унищожиха последните теологични прегради на Локовия сенсуализъм. Дензмът¹⁸, поне за материалиста, не е нещо повече от удобен и лек начин

да се отърве от религията».*

Така се изказа Карл Маркс за британския произход на съвременния материализъм. И ако в днешно време англичаните не се чувствуват особено поласкани от това признание на заслугите на техните предци, за това можем само да съжаляваме. Все пак не може да се отрича, че Бейкън, Хобс и Лок са бащите на онази блестяща школа на френски материалисти, които въпреки всички победи, удържани от германците и англичаните по суша и по море над французите, направиха XVIII в. предимно френски век, и то дълго преди оная увенчаваща края на този век френска революция, към чиито резултати ние както в Англия, така и в Германия все още се стремим да се аклиматизираме.

Това съвсем не може да се отрича. Когато към средата на нашия век някой образован чужденец се заселеше в Англия, едно нещо го поразяваше най-вече, а именно — другояче той не можеше да го схване — лицемерната набожност и тъпотата на английската «респектабилна» средна класа. Тогава всички ние бяхме материалисти или поне твърде радикални свободомислещи и за нас беше непонятно, че почти всички образовани хора в Англия вярваха във всевъзможни невероятни чудеса и че дори геолози като Бъкленд и Мантел изопачаваха данните на своята наука, за да не противоречат прекалено много на митовете от мозаичната Книга на битието. Непонятно ни беше, че хора, които по въпросите на религията се осмеляваха да се опират на собствения си разум, се намираха само сред необразованите, сред «неумитата тълпа», както се изразяваха тогава — сред работниците, особено социалистите, последователи на Оуен.

Но оттогава Англия се «цивилизова». Изложението през 1851 г.²⁰ прозвуча като погребален звън над английската островна изключителност. Англия постепенно се интернационализираше — в яденето и пиенето, в обичаите, в представите, и то толкова много, че на мен все повече и повече ми се иска някои английски обичаи да се възприемат на континента също така всеобщо, както някои други континентални обичаи в Англия. Едно е сигурно: разпространението на дървеното масло (до 1851 г.

* K. Marx, F. Engels. «Die heilige Familie», Frankfurt a. M. 1845, S. 201—204¹⁹.

познато само на аристокрацията) бе съпроводено от едно фатално разпространяване на континенталния скептицизъм по религиозните въпроси; стигна се дори дотам, че агностицизмът, макар да не се смята още за тъй «добър» като английската държавна църква, все пак, що се отнася до респектабилността, стои почти на същото стъпало, както и сектата на баптистите, и във всеки случай има по-висок ранг от Армията на спасението²¹. И аз не мога да се освободя от мисълта, че за мнозина, които от сърце съжеляват за този напредък на неверието и го проклинат, ще бъде утеха да узнаят, че тези новоизлюпени идеи не са от чуждестранен произход, не носят марката *made in Germany** като много други предмети за всекидневна употреба, но че те, напротив, са от стар английски произход и че техните британски родоначалници преди двеста години са отивали много по-далеч, отколкото днес техните потомци.

И наистина, какво е агностицизмът, ако не — да употребим изразителната ланкашърска дума** — «срамежлив» материализъм? Възгледът на агностика за природата е изцяло материалистически. Целият природен свят се управлява от закони и абсолютно изключва всяко въздействие отвън. Но — предпазливо прибавя агностикът — ние не сме в състояние нито да докажем, нито да опровергаем съществуването на каквото и да било върховно същество отвъд познатия ни свят. Тази уговорка може да е имала известна стойност по времето, когато Лаплас — на въпроса на Наполеон, защо в «Небесната механика»²² на този велик астроном дори не е споменато името на твореца — отговорил гордо: «*Je n'avais pas besoin de cette hypothèse*»***. Но днес в нашата представа за развитието на Вселената няма абсолютно никакво място нито за творец, нито за управник. А да се говори за някакво изолирано от целия съществуващ свят върховно същество — това само по себе си би било противоречие и освен това, както ми се струва, незаслужено накарняване чувствата на религиозните хора.

Нашият агностик също признава, че цялото ни знание се основава на съобщенията, които получаваме чрез на-

* Произведено в Германия. *Ред.*

** В немския текст думите «да употребим изразителната ланкашърска дума» са възпуснати. *Ред.*

*** «Нямах нужда от тази хипотеза». *Ред.*

шите сетива. Но, прибавя той, откъде знаем, че нашите сетива ни дават верни изображения на възприеманите чрез тях неща? И по-нататък той ни съобщава, че когато говори за нещата или за техните свойства, той имал предвид в действителност не самите тези неща и техните свойства, за които не можел да знае нищо положително, а само впечатленията, които те са произвели на неговите сетива. Наистина този възглед изглежда трудно оборим по пътя на чистата аргументация. Но преди да са се аргументирали, хората са действували. «В началото бе делото»*. И човешката дейност е разрешила това затруднение много преди човешкото мъдруване да го е измислило. Пудингът се изпробва, като се яде**. В момента, когато употребяваме за собствените си нужди един предмет съобразно със свойствата, които сме възприели в него — в същия този момент ние подлагаме на безпогрешна проверка истинността или погрешността на нашите сетивни възприятия. Ако тези възприятия са били погрешни, тогава и нашата преценка за използваемостта на предмета ще бъде погрешна и всеки опит да бъде той използван ще се провали. Но ако постигнем целта си, ако установим, че предметът отговаря на нашата представа за него, че той служи на целта, за която сме го употребили — тогава това е положително доказателство, че в тези граници нашите възприятия за предмета и за неговите свойства съвпадат със съществуващата извън нас действителност. Ако, напротив, установим, че сме направили грешка, тогава обикновено скоро намираме причината на тази грешка; ние установяваме, че възприятието, въз основа на което сме действували, е било или непълно и повърхностно, или свързано с резултатите от други възприятия по начин, който не е оправдан от положението на нещата; ние наричаме това погрешно умозаключение.*** Дотогава, докато правилно развиваме и използваме своите сетива и се стараем да действуваме в границите, поставени от правилно получени и използвани възприятия — дотогава ние ще установяваме, че успехът на нашите действия доказва

* Гьоте. «Фауст», I част, сцена трета («Кабинетът на Фауст»). Ред.

** В немския текст този афоризъм е даден на английски език: The proof of the pudding is in the eating. Ред.

*** В немския текст думите «ние наричаме това погрешно умозаключение» са изпуснати. Ред.

съответствието на нашите възприятия с предметната природа на възприеманите неща. Доколкото ни е известно досега, в нито един случай не сме били принудени да заключим, че нашите научно проверени сетивни възприятия произвеждат в нашия мозък такива представи за външния свят, които по своята природа се отклоняват от действителността, или че между външния свят и нашите сетивни възприятия за него съществува вродено несъответствие.

Но тук идва неокантианският агностик и казва: Възможно е да сме в състояние да възприемаме правилно свойствата на дадено нещо, но не и да познаем самото нещо чрез някакъв сетивен или мисловен процес. Това «нещо в себе си» е отвъд нашето познание. На това още Хегел твърде отдавна е отговорил: Ако знаете всички свойства на едно нещо, вие знаете и самото нещо; тогава остава само фактът, че това нещо съществува извън нас, и щом като вашите сетива ви уверят в този факт, вие сте познали без остатък това нещо в себе си, прочутото Кантово непознаваемо «Ding an sich». Към това днес можем само да прибавим, че по времето на Кант нашето познание за природните неща е било още толкова откъслечно, че е давало основание зад малкото, което се е знаело за всяко от тях, да се допуска някакво тайнствено «нещо в себе си». Но оттогава насам в резултат на гигантския напредък на науката тези непознаваеми неща са вече познати едно след друго, анализирани и дори нещо повече — *възпроизведени*. А онова, което ние сами можем да *направим*, не можем, разбира се, да наречем непознаваемо. За химията от първата половина на нашия век такива тайнствени неща бяха органичните вещества. Сега ние се учим да ги синтезираме едно след друго от химическите елементи и без помощта на органични процеси. Съвременните химици заявяват: щом е известен химическият състав на което и да било тяло, то може да бъде съставено от неговите елементи. Ние сме наистина още твърде далеч от точното знаене на състава на висшите органични вещества — белтъчните тела; но няма никаква причина да не смятаме, че макар и след векове, ще овладеем това знание и с негова помощ ще правим изкуствен белтък. А стигнем ли дотам — това значи, че същевременно ще сме произвели органичен живот, тъй като животът от най-низшите до най-висшите му форми не е нищо друго

освен нормалния начин на съществуване на белтъчните тела.

Но нашият агностик, след като е направил тези формални уговорки, говори и действа вече като най-закоравял материалист, какъвто е всъщност. Той може би ще каже: Доколкото *ни* е известно, материята и движението, или, както се казва сега, енергията, не може да бъде нито създадена, нито унищожена, но ние нямаме никакво доказателство, че и едното, и другото не са били сътворени в някакво неизвестно за нас време. Но ако се опитате в даден случай да използвате това признание срещу него, той моментално ще ви застави да замълчите. Ако той *in abstracto** допуска възможността за спиритуализъм, то *in concreto*** той не иска и да знае за тази възможност. Той ще ви каже: Доколкото знаем и можем да знаем, няма никакъв творец или управник на Вселената; доколкото ни е известно, материята и енергията са както несътворими, така и неразрушими; за нас мисленето е форма на енергията, функция на мозъка; всичко, което *ние* знаем, се свежда до това, че материалният свят се управлява от неизменни закони, и т. н. и т. н. Следователно, доколкото е човек на *науката*, доколкото *знае* нещо, дотолкова той е материалист; но извън своята наука, в ония области, в които не знае нищо, той превежда своето незнание на гръцки език и го нарича агностицизъм.

Във всеки случай едно е сигурно: дори да бях агностик, аз не бих могъл да нарека скицираното в тази книжка схващане за историята «исторически агностицизъм». Религиозните хора биха ме осмели, а агностиците с негодувание биха ме запитали дали не се подигравам с тях. И аз се надявам, че британската респектабилност*** няма да бъде прекомерно възмутена, ако употребя на английски, както и на толкова много други езици, израза «исторически материализъм» за обозначаване на онова схващане за хода на световната история, което вижда първопричината и решаващата движеща сила на всички важни исторически събития в икономическото развитие на об-

* Абстрактно. *Ред.*

** Конкретно. *Ред.*

*** В немския текст след думата «респектабилност» е прибавено: «която на немски се нарича *флистерство*». *Ред.*

ществото, в промените на начина на производство и размяна, в произтичащото отгук разделяше на обществото на различни класи и в борбите между тези класи.

Може би към мене ще се отнесат още по-снизходително, ако докажа, че историческият материализъм може да бъде полезен дори за британската респектабилност*. Аз вече изтъкнах факта, че преди около четиридесет или петдесет години на всеки образован чужденец, който се заселеше в Англия, правеше неприятно впечатление онова, което трябваше да му изглежда като религиозно лицемерие или глупост на английската респектабилна средна класа. Сега ще изтъкна, че тогавашната респектабилна английска средна класа все пак не е била толкова глупава, както се е струвало на интелигентния чужденец. Религиозните тенденции на тази класа могат да бъдат обяснени.

Когато Европа излиза от Средновековието, нейният революционен елемент е бил възходящата градска средна класа**. Признатото положение, което тя си била извоювала в рамките на средновековния феодален строй, било станало вече много тясно за нейната експанзионна сила. Свободното развитие на средната класа, на *буржоазията* било вече несъвместимо с феодалната система и затова феодалната система трябвало да падне.

Но големият интернационален център на феодалната система била римо-католическата църква. Въпреки всички вътрешни войни тя обединявала цялата феодална Западна Европа в едно голямо политическо цяло, което се намирало в противоречие както със схизматичния гръко-православен, така и с мохамеданския свят. Тя окръжавала феодалния строй с ореола на божествената санкция. Тя изградила своя собствена йерархия по феодален образец и, най-после, тя била най-големият феодален владетел, тъй като притежавала най-малко една трета от цялата католическа поземлена собственост. Преди да се започне

* В немския текст вместо думите «британската респектабилност» е казано: «респектабилността на британския филистер». *Ред.*

** В немския текст от това място до абзаца, който започва с думите «Новата изходна точка била компромис», употребяваните от Енгелс изрази «middle class», «bourgeoisie» са преведени с термина «бюргерство» («Bürgerthum»); по-нататък той превежда тези изрази с термина «буржоазия» («Bourgeoisie»). *Ред.*

успешна борба със светския феодализъм във всяка страна и в отделните му сфери, трябвало да бъде разрушена тази негова централна, свещена организация.

Но паралелно с възхода на средната класа мощно се развивала науката. Отново започнали да се занимават с астрономия, механика, физика, анатомия и физиология. За развитието на индустриалното си производство буржоазията се нуждаела от наука, която да изследва свойствата на физическите тела и формите на проявление на природните сили. Но дотогава науката била само смирена слугиня на църквата, на която не било позволено да престапва поставените ѝ от вярата прегради — накратко, тя била всичко друго, но не и наука. Сега науката въстала срещу църквата; буржоазията имала нужда от науката и взела участие в това въстание.

С това аз засегнах само две от точките, по които възходящата средна класа трябвало да се сблъска със съществуващата църква. Но и това ще бъде достатъчно, за да се докаже, първо, че класата, която е вземала най-голямо участие в борбата против претенциите на католическата църква, е била буржоазията; второ, че тогава всяка борба против феодализма е трябвало да вземе религиозна форма, да се насочи преди всичко против църквата. Но при все че бойният зов изхождал от университетите и от градските търговци, той неизбежно намирал силен отзвук сред масите на селското население, сред селяните, които навсякъде водели ожесточена борба със своите духовни и светски феодални господари, и то борба за самото си съществуване.

Продължителната* борба на европейската буржоазия против феодализма достига връхната си точка в три големи решаващи битки.

Първата е това, което ние в Германия наричаме протестантска Реформация. Отговор на призива на Лутер за бунт против църквата са две политически въстания: най-напред въстанието на низшата аристокрация под водачеството на Франц фон Зикинген (1523), а след това — великата Селска война от 1525 година²³. И двете били смазани главно поради нерешителността на най-заинтересуваната партия — градските бюргери, — нере-

* В немския текст вместо «Продължителната» е казано: «Големата.» *Ред.*

шителност, върху причините на която тук не можем да се спираме. От този момент нататък борбата се изразда в ежби между отделните владетели и централната власт* и в резултат на това Германия за 200 години била заличена от списъка на политически активните нации в Европа. Във всеки случай лутеранската Реформация установява нова религия — и то тъкмо такава, каквато била нужна на абсолютната монархия. Едва приели лутеранството, селяните от Североизточна Германия били превърнати от свободни хора в крепостни.

Но където не сполучва Лутер, там побеждава Калвин. Неговата догма отговаряла на исканията на най-смелата част от тогавашната буржоазия. Неговото учение за божественото предопределение е религиозен израз на факта, че в света на търговията и конкуренцията успехът или банкрутът не зависят от дейността или ловкостта на отделния човек, а от обстоятелства, които не зависят от него. «Така че всичко зависи не от волята или действието на отделния човек, а от милосърдието» на могъщи, но неизвестни икономически сили. И това е било особено вярно в една епоха на икономически преврат, когато всички стари търговски пътища и търговски центрове се изместват от нови, когато се откриват Америка и Индия и когато дори най-свещеният икономически символ на вярата — стойността на златото и среброто — се разклаща и претърпява крах. При това църковното устройство на Калвин било напълно демократично и републиканско; а когато се републиканизиращо царството божие, може ли ли са тогава земните царства да останат верноподани на крале, епископи и феодали? Ако германското лутеранство става послушно оръдие в ръцете на владетелите**, калвинизмът създава република в Холандия и силни републикански партии в Англия и особено в Шотландия.

Второто голямо въстание на буржоазията намерило в калвинизма готова бойна теория. Това въстание става в Англия. Започва го градската буржоазия, а йоменри***

* В немския текст вместо «централната власт» е казано: «императорската централна власт». *Ред.*

** В немския текст вместо «владетелите» е казано: «дребните германски владетели». *Ред.*

*** В немския текст вместо «йоменри» е казано: «средните селяни» (youmenry), *Ред.*

от земеделските окръзи го довеждат до победа. Наистина странно: и в трите големи въстания на буржоазията* селяните са бойната армия. А тъкмо селяните са класата, която след извоюване на победата неизбежно бива разорявана от икономическите последици от тази победа. Сто години след Кромвел английските йоменри почти изчезват. Въз всеки случай само благодарение на намесата на тези йоменри и на *плебейския* елемент от градските борбата била доведена до последния решителен край и Чарлз I се озовал на ешафода, което буржоазията сама никога не би могла да направи**. За да може буржоазията да прибере макар и само ония плодове на победата, които тогава били узрели, революцията е трябвало да бъде доведена значително по-далеч от тази цел — точно както в 1793 г. във Франция и в 1848 г. в Германия. Изглежда, че това наистина е един от законите за развитието на буржоазното общество.

Тази прекомерна революционна дейност била последвана от неизбежната реакция, която от своя страна прехвърлила точката, отвъд която тя самата не е можела вече да се спре***. След редица колебания се установил най-после нов център на тежестта, който послужил като изходна точка за по-нататъшното развитие. Забележителният период от английската история, който респектабилността**** нарича «великия бунт», и последвалите го борби завършват със сравнително незначителното събитие от 1689 г., което либералната историография нарича «славната революция»²⁴.

Новата изходна точка била компромис между възходящата средна класа***** и бившите феодални едри земевладелци. Последните, които и тогава, както и сега, били смятани за аристокрацията, отдавна вече били на

* В немския текст вместо «въстания на буржоазията» е казано: «буржоазни революции». *Ред.*

** В немския текст думите «което буржоазията сама някога не би могла да направи» са изпуснати. *Ред.*

*** В немския текст вместо «прехвърлила точката,¹ отвъд която тя самата не можела вече да се спре» е казано: «далеч надминала целта си». *Ред.*

**** В немския текст думата «респектабилността» е заменена с: «филистерството». *Ред.*

***** В немския текст тук и по-нататък изразът «middle class» се превежда, както и думата «bourgeoisie», с термина «буржоазия». *Ред.*

път да станат онова, което Луи Филип стана много по-късно във Франция — «първите буржоа на нацията». За щастие на Англия старите феодални барони се избиват взаимно във войните между Червената и Бялата роза.²⁶ Техните наследници, в по-голямата си част и дънки от същите стари фамилии, все пак произхождали от тълкова далечни странични линии, че образували съвсем нов слой; техните навизи и стремежи били много повече буржоазни, отколкото феодални. Те много добре знаели цената на парите и веднага се заели да повишават своята поземлена рента, като изгонват стотици дребни арендатори и ги заменят с овце. Хенрих VIII масово създавал нови буржоазни лендлордове, като раздавал и продавал на безценица църковните имоти; до същия резултат довеждат непрекъснато продължаващите до края на XVII в. конфискации на големите имения, които след това се раздавали на всевъзможни парвенюта в прекия или преносен смисъл на думата. Затова английската «аристокрация» от времето на Хенрих VII не само не противостояла на развитието на индустриалното производство, но напротив — старала се да извлече косвена полза от него. Също така част от едрите земевладелци по икономически или политически подбуди всякога била готова да сътрудничи с водачите на финансовата и индустриалната буржоазия. По такъв начин лесно е могъл да бъде осъществен компромисът от 1689 г. Политическите трофеи — доходни и топли местенца* — се предоставяли на знатните земевладелски семейства при условие да пазят достатъчно икономическите интереси на финансовата, индустриалната и търговската средна класа. А тези икономически интереси още тогава били достатъчно могъщи, за да определят в края на краищата общата политика на нацията. По отделни въпроси, разбира се, е имало разпри, но, общо взето, аристократическата олигархия много добре разбирала, че нейният собствен икономически просперитет е неразделно свързан с просперитета на индустриалната и търговската средна класа.

Оттогава нататък буржоазията става скромна, но призната съставна част на господстващите класи в Англия. Заедно с всички тях тя била заинтересувана от по-

* В немския текст вместо «доходни и топли местенца» е казано: «длъжности, синекури и големи заплати». *Ред.*

тискането на огромните трудещи се народни маси. Търговецът или фабрикантът заемал по отношение на своите служещи, своите работници и своята прислуга положението на господар или, както до неотдавна се изразяваха в Англия, на «естествен началник». Той трябвало да изтиска от тях колкото се може повече и колкото се може по-доброкачествен труд; за тази цел той трябвало да ги възпита в съответна покорност. Той самият бил религиозен; неговата религия му давала знамето, под което той побеждавал краля и лордовете. Не след дълго той открил, че тази религия е и средството да обработва съзнанието на своите естествени подчинени и да ги прави послушни на заповедите на господарите, които непостижимият божи промисъл бил поставил над тях. Накратко, английският буржоа става сега съучастник в потискането на «низшите съсловия» — на огромната производителна народна маса, и едно от употребяваните за тази цел средства е влиянието на религията.

Но тук се прибавило и едно друго обстоятелство, което засилва религиозните наклонности на буржоазията: възникването на материализма в Англия. Това ново* учение не само ужасило благочестивата средна класа, но на всичко отгоре се обявило за философия, подходяща само за учени и образовани хора в противоположност на религията, която била достатъчно добра за необразованите маси, включително и буржоазията. Заедно с Хобс това учение се обявява в защита на кралската прерогатива и всемогъщество и призовава абсолютната монархия да укроти това *puer robustus sed malitiosus***, т. е. народа.²⁶ Също и у последователите на Хобс — у Болингбрук, Шефтсбъри и т. н. — новата, деистична форма на материализма си остава аристократическо, езотерично учение и затова то било омразно на средната класа не само поради неговата религиозна ерес, но и поради неговите антибуржоазни политически връзки. Ето защо в противоположност на материализма и деизма на аристокрацията именно протестантските секти, които доставят и знамето, и бойците в борбата против Стюартите, дават и главните бойни сили на прогресивната средна класа, а и до днес образуват гръбнака на «великата либерална партия».

* В немския текст след думата «ново» е добавено «безбожно». *Ред.*

** Здравно, но лошо момче. *Ред.*

Междувременно материализмът преминава от Англия във Франция, където намира втора материалистическа философска школа, разклонение на картезианството²⁷, с която се слива. И във Франция той си останал отначало изключително аристократическо учение. Но неговият революционен характер скоро се проявил. Френските материалисти не ограничили своята критика само в областта на религията; те критикували всяка научна традиция, всяка политическа институция на своето време. За да докажат всеобщата приложимост на своята теория, те избират най-краткия път: смело я прилагат към всички обекти на знанието в гигантския труд, от който получават и името си — в «Енциклопедията». По такъв начин материализмът в една или друга форма — като открит материализъм или като деизъм — става миросглед на цялата образована младеж във Франция. И влиянието му било толкова голямо, че през време на великата революция това учение, рожба на английските роялисти, дава на френските републиканци и терористи теоретичното знаме и текста на «Декларация за правата на човека»²⁸.

Великата френска революция е третото въстание на буржоазията, но първото, което напълно захвърля религиозната мантия и в което борбата се води на открита политическа почва. Но тя е и първото въстание, в което борбата действително довежда до пълното унищожение на едната от борещите се страни — аристокрацията — и до пълната победа на другата — буржоазията. В Англия приемствената връзка между предреволюционните и следреволюционните институции и компромисът между едрите земевладелци и капиталистите намират израз в приемствеността на съдебните прецеденти, както и в почителното запазване на феодалните правни форми. Във Франция, напротив, революцията окончателно скъсва с традициите на миналото, унищожава и последните следи от феодализма и в Code civil²⁹ приспособява към съвременните капиталистически условия старото римско право — този почти съвършен израз на юридическите отношения, възникващи на оная степен на икономическо развитие, която Маркс нарича «стоково производство», така майсторски, че този революционен френски кодекс и днес още служи във всички други страни — без да изключваме и Англия — за образец при реформиране на правото на собственост. Но нека не забравяме едно нещо. Ако

английското право продължава да изразява икономическите отношения в капиталистическото общество на варварски феодален език, който толкова отговаря на изразявания от него предмет, колкото английският правопис на английското произношение — *vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople**, казваше един французин, — все пак същото английско право е единственото, което в продължение на векове е запазило в неизопачен вид и е пренесло в Америка и в колонииите най-добрата част от ония старя германски свободи — лична свобода, местно самоуправление и гаранция срещу всяка чужда намеса освен съдебната, които на континента съвсем изчезнаха през периода на абсолютните монархии и досега още никъде не са напълно извоювани отново.

Но да се върнем при нашия британски буржоа. Френската революция му дава великолепна възможност да съсипе с помощта на континенталните монархии френската морска търговия, да заграби френски колонии и да унищожи и последните претенции на французите за морско съперничество. Това е една от причините, които го тласкат на борба против революцията. Втората е, че методите на тази революция съвсем не му бяха по вкуса — и то не само нейният «проклет» терор, но и самият ѝ опит да доведе докрай господството на буржоазията. Какво би правил британският буржоа без своята аристокрация, която го учела на маниери — маниери, достойни за учителя, — изобретявала му моди и му доставяла офицери за армията — тази пазителка на реда в страната, и за флотата — завоевателката на нови колониялни владения и нови пазари? Наистина сред буржоазията е имало и едно прогресивно малцинство — хора, които не получили особени изгоди от компромиса. Това малцинство, състоящо се главно от по-малко състоятелните слоеве на средната класа, се отнасяло със симпатии към революцията³⁰, но в парламента било безсилно.

Следователно колкото повече материализмът става верую на Френската революция, толкова по-здраво се държал богобоязливият английски буржоа за своята религия. Не показва ли периодът на терора в Париж какво става, когато народът загуби религията си? Колкото повече се разпространява материализмът от Франция в съ-

* Пише се Лондон, а се произнася Константинопол. *Ред.*

седните страни и получава подкрепление от сродни теоретични течения, особено от германската философия; колкото повече материализмът и изобщо свободомислието фактически стават на континента необходим белег на образования човек — толкова по-упорито английската средна класа се държала за своите разнообразни религиозни вярвания. Колкото и много да се различавали помежду си, те всички били ярко изразени религиозни, християнски вярвания.

Докато във Франция революцията осигурява политическия триумф на буржоазията, в Англия Уат, Аркрайт, Картрайт и други дават първия тласък на една индустриална революция, която напълно премества центъра на тежестта на икономическите сили. Богатството на буржоазията започва да нараства сега несравнено по-бързо, отколкото богатството на поземлената аристокрация. В самата буржоазия финансовата аристокрация, банкерите и т. н. все повече се изтискват на заден план от фабрикантите. Компромисът от 1689 г., дори след постепенно извършените в полза на буржоазията изменения, вече не отговарял на съотношението на силите на участниците в него. Характерът на тези участници също се изменил, буржоазията от 1830 г. твърде много се различава от буржоазията на предишния век. Политическата власт — която все още остава в ръцете на аристокрацията и се ползва от последната против претенциите на новата индустриална буржоазия — става несъвместима с новите икономически интереси. Налагало се да се възобнови борбата против аристокрацията и тази борба можела да завърши само с победата на новата икономическа сила. Под влияние на френската революция от 1830 г. най-напред беше прокарана въпреки съпротивата парламентарната реформа³¹. Това даде на буржоазията признато и могъщо положение в парламента. След туй последва отменяването на житните закони, което веднъж завинаги установи надмощието на буржоазията, особено на нейната най-дейна част, фабрикантите, над поземлената аристокрация. Това беше най-голямата победа на буржоазията, но и последната, която тя спечели изключително в свой интерес. Всички свои по-късни триумфи тя вече трябваше да дели с една нова социална сила, отначало нейна съюзница, но след това нейна съперница.

Индустриалната революция създаде класата на едри-

те капиталисти фабриканти, но същевременно и много по-многобройната класа на фабричните работници. Тази класа толкова повече непрекъснато нарастваше по численост, колкото повече отрасли на производството обхващаше индустриалната революция. А с нейната численост нарастваше и нейната сила и тази сила се проявява вече в 1824 г., когато принуждава упорствувания парламент да отмени законите, с които се забраняваха работническите съюзи³². През време на агитацията за реформа работниците образуват радикалното крило на партията на реформата. Когато със закона от 1832 г. ги лишиха от изборно право, те изложиха своите искания в Народната харта и в противовес на силната буржоазна Лига против житните закони³³ се организираха в независима партия на чартистите, *първата работническа партия* на нашето време.

След това избухнаха континенталните революции от февруари и март 1848 г., в които работниците изиграха такава забележителна роля и в които те, поне в Париж, издигнаха искания, решително неприемливи от гледище на капиталистическото общество. А след това настъпи всеобща реакция. Най-напред поражението на чартистите на 10 април 1848 г., след това смазването на парижкото въстание на работниците през юни същата година, по-нататък несполуките през 1849 г. в Италия, Унгария, Южна Германия и най-последно победата на Луи Бонапарт над Париж на 2 декември 1851 г. Така поне за известно време беше пропъдено страшилището — работническите искания, — но на каква цена! Така че ако британският буржоа и по-рано беше убеден в необходимостта да държи простия народ във властта на религиозните представи — колко по-силно трябва да е чувствувал той тази необходимост след всичко преживяно! И без да обръща ни най-малко внимание на присмеха на своите континентални събратя, той продължаваше да изразходва от година на година хиляди и десетки хиляди за проповядването на евангелието сред низшите съсловия. Недоволен от собствения си религиозен механизъм, той се обърна към «брата Джонатан», тогавашния най-голям организатор на религиозните спекулации, и внесе от Америка ревивализма, Муди, Сенки и тем подобни³⁴, най-последно дори опасната помощ на «Армията на спасението», която възражда пропагандните средства на ранното християнство, обръща се към бедните като към богоизбрани, бори

се против капитализма по свой религиозен начин и така развива един елемент на раннохристиянската класова борба, който един ден може да създаде много тревоги на състоятелните хора, които плащат сега за това в брой.

Изглежда закон на историческото развитие е, че в нито една европейска страна буржоазията не може — поне за по-продължително време — да овладее политическата власт също така абсолютно, както я е владеела феодалната аристокрация през средните векове. Дори във Франция, където феодализмът беше напълно изкоренен, буржоазията като цяло е владяла напълно държавната власт само за кратки периоди. При Луи Филип, от 1830 г. до 1848 г., господствуваше само малка част от буржоазията; далеч по-голямата част беше лишена от избирателни права поради високия ценз. През време на Втората република, 1848—1851 г., господствуваше цялата буржоазия, но само три години, нейната неспособност разчисти пътя на Втората империя. Едва сега, при Третата република, буржоазията като цяло се задържа на власт двадесет години, но вече проявява отрадни признаци на упадък. Продължително господство на буржоазията досега е било възможно само в страни като Америка, където никога не е имало феодализъм и обществото от самото начало се е създавало върху буржоазна основа. Но дори във Франция и Америка вече силно тропат на вратата наследниците на буржоазията — работниците.

В Англия буржоазията никога не е притежавала изцяло властта. Дори нейната победа в 1832 г. остави почти изключително в ръцете на аристокрацията всички ръководни правителствени постове. Покорността, с която богатата средна класа се помиряваше с това, оставаше необяснима за мен, докато чух един ден как либералният едър фабрикант г-н У. Е. Форстър призова в една реч бредфордските младежи в името на собственото им преуспяване да учат френски език и разказа колко глупаво изглеждал, когато, станал министър, изведнъж се озовал в общество, където френският език бил поне също така необходим, както английският! И наистина тогавашните представители на английската средна класа бяха обикновено съвсем необразовани парвенюта, които щат не щат трябваше да предоставят на аристокрацията всички ония високи правителствени постове, за които се искаха по-други качества от островната ограниченост и островната

надменност, подправени с търговско лукавство.* И сега още безкрайните дебати в печата «относно» буржоазното възпитание «middleclass education» показват, че английската средна класа все още се смята за неподготвена за по-добро възпитание, а търси нещо по-скромно. Затова дори и след отменяването на житните закони изглеждаше напълно естествено, че хората, които извоюваха победата — кобденовци, брайтовци, форстърровци и т. н., — бяха отстранени от всякакво участие в официалното управление на страната, докато двадесет години по-късно един нов закон за реформа³⁵ им отвори най-после вратата на правителството. До ден-днешен английската буржоазия е така дълбоко проникната от чувството за своето пониско обществено положение, че за своя собствена сметка и на народа издържа една парадна каста от лентяи, която трябва достойно да представлява нацията при всички тържествени случаи; при това буржоата считат за най-висока чест, когато някой от тях бъде сметнат за достоен да бъде допуснат в тази избрана и привилегирована корпорация, изфабрикувана в края на краищата от самата буржоазия.

* Дори в търговските работи национално-шовинистическата надменност е много лош съветник. До неотдавна обикновеният английски фабрикант смяташе за унизително за един англичанин да говори на друг език освен на своя собствен и донякъде се гордеше с това, че «нешастни» чужденци се заселват в Англия и го избавят от труда да пласира своите продукти в чужбина. Той дори не забелязваше, че тези чужденци, най-вече немци, по този начин взеха в ръцете си голяма част от английската външна търговия — вноса не по-малко, отколкото износа — и че пряката външна търговия на англичаните постепенно се ограничаваше с колонните, Китай, Съединените щати и Южна Америка. Още по-малко забелязваше той, че тези немци търгуваха с други немци в чужбина, които с течение на времето образуваха цяла мрежа от търговски колонии по целия свят. Но когато преди около четиридесет години Германия започна да произвежда стоки за износ, тази мрежа от немски търговски колонии ѝ послужи прекрасно за нейното превръщане в толкова късо време от страна, която изнася жито, в първостепенна индустриална страна. Едва тогава, преди десетина години, английският фабрикант беше обзет от безпокойство и почна да запятва своите пълномощни министри и консули как се е случило така, че той вече не може да задържи своите клиенти. Единодушният отговор беше: 1) вие не изучавате езика на вашия клиент, а искате от него той да говори на вашия, и 2) вие дори не се опитвате да задоволите нуждите, навичките и вкусовете на своя клиент, а искате от него да възприеме вашите, английските.

Тъй че индустриалната и търговската средна класа още не беше успяла да отстрани окончателно поземлената аристокрация от политическата власт, когато на сцената се появи новият конкурент — работническата класа. Реакцията, настъпила след чартисткото движение и след континенталните революции, както и невиданият разцвет на английската индустрия от 1848 до 1866 г. (този разцвет се приписва обикновено само на свободната търговия, но той се дължи много повече на колосалното развитие на железниците, на океанските параходи и изобщо на съобщителните средства) отново поставиха работниците в зависимост от либералната партия, в която те, както и преди чартисткото движение, образуваха радикалното крило. Постепенно обаче исканията на работниците за избирателни права станаха непреодолими. Докато вигите — водачите на либералите — все още се плашеха, Дизраели доказа своето превъзходство; той използва благоприятния за торите момент, като въведе в градските избирателни окръзи избирателно право на обитателите на къщи и свързва това с изменение на избирателните окръзи. Скоро след това беше въведено тайното гласуване; по-късно, в 1884 г., избирателното право на обитателите на къщи беше разпространено върху графствата и се извърши ново разпределение на избирателните окръзи, което донякъде ги изравни.³⁶ В резултат на всички тези мерки силата на работническата класа в изборите толкова порасна, че сега в поне 150—200 избирателни окръга мнозинството от избирателите са работници. Но няма по-добра школа за преклонение пред традицията от парламентарната система! Ако средната класа гледа с благоговение и страхопочитание на това, което лорд Джон Менърс на шега наричаше «нашата стара аристокрация», работническата маса също с уважение и почитание гледаше тогава на така наречената по онова време «по-добра класа», средната класа. И наистина преди около петнадесет години британският работник беше образцовият работник, чието почтително отношение към положението на неговия работодател и чието самоограничаване и смирение в случаите, когато искаше права за себе си, слагаха балсам на раните, които нанасяха на нашите германски икономисти от школата на *катедърсоциалистите*³⁷ непоправимите комунистически и революционни стремежи на техните съотечественици — германските работници.

Но английската средна класа се състоеше от добри търговци и беше по-далновидна от германските професори. Само под натиска на обстоятелствата тя отстъпи част от своята власт на работниците. През време на чартисткото движение тя се научи да разбира на какво е способен народът, това *puer robustus sed malitiosus*. Оттогава тя беше принудена да превърне по-голямата част от исканията на Народната харта в закон на Съединеното кралство. Сега повече от когато и да било народът трябваше да бъде държан в юзда с морални средства. А първото и най-важно морално средство за въздействие върху масите си оставаше религията. Оттук и попското надмощие в училищните настоятелства, оттук и нарастващото самооблагане на буржоазията за поддържане на всевъзможните видове ревивализъм* — от ритуализма³⁸ до «Армията на спасението».

И сега настъпи триумфът на британската респектабилност** над свободомислието и религиозната индиферентност на континенталния буржоа. Френските и германските работници бяха станали бунтовни. Те бяха напълно заразени от социализма и при това по много важни съображения съвсем не бяха така ревностни в спазването на законността при избора на средствата за завоюване на властта. *Puer robustus* там наистина ставаше от ден на ден по-*malitiosus*. За френската и немската буржоазия оставаше само едно последно средство: да захвърли тихомълком своето свободомислие, също като младежа, който, чувствувайки че все повече и повече го надвива морската болест, незабелязано захвърля запалената пура, с която се е перчил на борда на парахода. Един след друг богохулниците започнаха да приемат външно благочестив вид, да говорят почтително за църквата, за нейните учения и обреди и дори сами да ги спазват, доколкото това беше неизбежно. Френските буржоа ядяха *maigre**** в петък, а германските буржоа търпеливо слушаха в неделя на своите църковни столове безкрайните протестантски проповеди. Със своя материализъм те си бяха навлекли

* В немския текст вместо «за поддържане на всевъзможните видове ревивализъм» е казано: «за използване на всевъзможните видове благочестива демагогия». *Ред.*

** В немския текст вместо «британската респектабилност» е казано: «британското респектабилно филистерство». *Ред.*

*** Постно. *Ред.*

беля. «Die Religion muss dem Volk erhalten werden» — «Религията трябва да бъде запазена за народа» — това беше последното и единствено средство за спасяване на обществото от пълна гибел. За тяхно нещастие те откриха това едва след като бяха направили от своя страна всичко възможно да разрушат религията завинаги. И тогава настъпи моментът, когато дойде редът на британския буржоа да им се присмее и да им извика: «Глупаци, аз можех да ви кажа това още преди двеста години!»

Но аз се опасявам, че нито религиозното тъпоумие на британския буржоа, нито настъпилият *post festum** прелом у континенталния буржоа ще могат да задържат надигашката се пролетарска вълна. Традицията е могъща възпираща сила, тя е *vis inertiae*** на историята: но тя е само пасивна и затова неизбежно ще бъде надделяна. Затова религията също няма да може да служи дълго за опора на капиталистическото общество. Ако нашите юридически, философски и религиозни представи са по-близки или по-далечни издънки на господстващите в дадено общество икономически отношения, тези представи няма да могат да се задържат дълго време, след като икономическите отношения са се променили из основи. Ние трябва или да повярваме в някакво свръхестествено откровение, или да признаем, че никакви религиозни проповеди не са в състояние да спасят едно загиващо общество.

И наистина в Англия работниците също отново започнаха да се раздвижват. Несъмнено те са сковани от различни традиции. Преди всичко от буржоазни традиции, като например широко разпространения предразсъдък, че били възможни само две партии — консервативна и либерална, и че работническата класа трябвало да извоюва освобождението си с помощта на великата либерална партия. После, от работнически традиции, наследени от времето на първите плахи опити за самостоятелни акции на работническата класа, като например изключването от голям брой стари трейдъннионни на всички ония работници, които не са преминали редовно чиракуване — а това значи, че всеки такъв професионален съюз сам си създава своите собствени стачкоизменници. Но въпреки

* Буквално: след празника, т. е. със закъснение. *Ред.*

** Силата на инерцията. *Ред.*

всичко английската работническа класа се движи напред, както сам господин професор Брентано³⁹ бе принуден с прискърбне да докладва на своите събратя — катедърсоциалисти. Тя се движи, както всичко в Англия, с бавни, отмерени крачки, ту колебаейки се, ту правейки пипнешком плахи, понякога безплодни опити; тя се движи на места с прекомерно недоверие към *думата* «социализъм», като постепенно възприема неговата *същност*. Тя се движи и нейното движение обхваща един работнически слой след друг. Сега тя пробуди от сън необучените работници от лондонския Ист Енд и ние видяхме какъв великолепен тласък ѝ дадоха от своя страна тези нови сили. И ако ходът на движението не е в крак с нетърпеливите искания на едни или други, нека те не забравят, че именно работническата класа запази живи най-добрите страни на английския национален характер и че в Англия всяка крачка напред, веднъж спечелена, поначало никога няма да бъде загубена. Ако синовете на старите чартисти по споменатите по-горе причини не бяха напълно такива, каквито можеше да се очаква, по всичко изглежда, че внуците ще бъдат достойни за своите деди.

Но победата на европейската работническа класа зависи не само от Англия. Тя може да бъде осигурена само с общите усилия поне на Англия, Франция и Германия. В последните две страни работническото движение значително е изпреварило английското. В Германия дори вече може да се определи времето на неговото възтържествуване. Успехите, които то постигна там през последните двадесет и пет години, нямат равни на себе си. То напредва с непрекъснато нарастваща бързина. Ако германската средна класа доказва жалката си липса на политически способности, дисциплина, смелост и енергия, германската работническа класа напълно показва, че притежава всички тези качества в достатъчна степен. Преди около четиристотин години Германия беше изходната точка на първото голямо въстание на европейската средна класа; ако се съди по сегашното положение на нещата, няма е невъзможно Германия да стане и арена на първата велика победа на европейския пролетариат?

20 април 1892 г.

Ф. Енгелс

Развитието на социализма от утопия в наука

I

По съдържанието си съвременният социализъм е преди всичко резултат от наблюдението, от една страна, на господстващите в сегашното общество класови антагонизми между имотни и безимотни, капиталисти и наемни работници, а от друга страна — на господстващата в производството анархия. Но по своята теоретична форма той отначало се появява като по-нататъшно и сякаш по-последователно развитие на принципите, провъзгласени от великите френски просветители от XVIII в. Като всяка нова теория социализмът трябваше да се отпрати преди всичко от натрупания преди него идеен материал, колкото и неговите корени да се намираха в материалните икономически факти.

Великите мъже, които във Франция просвещаваха умовете за приближаващата революция, сами се проявяваха крайно революционно. Те не признаваха никакви и каквито и да било външни авторитети. Религия, възглед за природата, общество, държавен строй — всичко се критикуваше най-безпощадно; всичко трябваше да застане пред съда на разума и или да оправдае своето съществуване, или да се откаже от него. Мислещият разсъдък стана единствено мерило за всичко. Това бе времето, когато, както казва Хегел, светът беше поставен на главата* отначало в смисъл, че човешката глава и откритите

* Ето какво казва Хегел за френската революция: «Мисълта, понятието за правото се наложила *отведнъж* и старите опори на безправнето не могли да ѝ окажат никаква съпротива. Мисълта за правото била залегнала в основата на една конституция и сега всичко трябвало да се базира на тази основа. Откакто на небесния свод свети Слънцето и около него се въртят планетите, никога не е виждано човек да стои на главата си, т. е. на мисълта, и според нея да изгражда действителността. Пръв Анаксагор е казал, че

с помощта на нейното мислене тези предявяват претенцията да бъдат признати за основа на всички човешки действия и обществени отношения, а след това и в по-широк смисъл, че противоречащата на тези принципи действителност е фактически обърната наопаки от горе до долу. Всички по-раншни обществени и държавни форми, всички традиционни представи бяха обявени за неразумни и отхвърлени като ненужни вехторни; дотогава светът се бил ръководил само от предразсъдъци и цялото минало заслужавало само съжаление и презрение. Едва сега било изгряло слънцето и настъпило царството на разума и отсега нататък суеверието, несправедливостта, привилегиите и потисничеството трябвало да отстъпят място на вечната истина, на вечната справедливост, на произтичащото от самите природни закони равенство и на неотчуждаемите права на човека.

Сега ние знаем, че това царство на разума не беше нищо друго освен идеализираното царство на буржоазията; че вечната справедливост се осъществяваше в буржоазното правосъдие; че равенството се свеждаше до буржоазното равенство пред закона; че за едно от най-съществените права на човека беше обявена. . . буржоазната собственост и че държавата на разума, общественият договор на Русо⁴¹ се осъществи и можеше да бъде осъществена само като буржоазна, демократическа република. Великите мислители от XVIII в., както и всички техни предшественици не можеха да излязат извън рамките, поставени им от тяхната собствена епоха.

Но наред с противоположността между феодалната аристокрация и буржоазията, появила се като представителка на цялото останало общество, съществуваше и общият антагонизъм между експлоататори и експлоатирани, между богати лентяи и трудещи се бедняци. Именно

Nûs, т. е. разумът, управлява света; но едва сега човек за пръв път стигнал до схващането, че мисълта трябва да управлява духовната действителност. Така че това е било *величествен изгрев на Слънцето*. Всички мислещи същества радостно приветствували *настъпването на новата епоха*. *Възвишен възторг* е владеел през онези времена и *целият свят се проникнал от ентузиазма на духа*, като че ли едва тогава е станало примирение на божественото начало със света» (Хегел, «Философия на историята», 1840, с. 535.)⁴⁰. Не е ли крайно време против такова опасно, унищожавашо обществените устои учение на покойния професор Хегел да се приложи законът против социалистите?

това обстоятелство даде възможност на представителите на буржоазията да се препоръчват като представители не на една отделна класа, а на цялото страдащо човечество. Нещо повече. Още с появата си буржоазията беше обременена със своята собствена противоположност: капиталистите не могат да съществуват без наемни работници и съответно на това, как средновековният цехов майстор се е развивал в съвременен буржоа, цеховият калфа и извънцеховият надничар са се развивали в пролетарии. И макар че, общо взето, буржоазията е имала известно право да претендира, че в борбата против аристокрацията тя същевременно представлява и интересите на различните трудещи се класи от онова време, все пак при всяко голямо буржоазно движение настъпваха самостоятелни раздвижвания на оная класа, която беше повече или по-малко развита предшественица на съвременния пролетариат. Такова беше движението на анабаптистите и на Томас Мюнцер по време на Реформацията и на Селската война в Германия, на левелерите⁴² през време на голямата английска революция, на Бабьоф — през време на Великата френска революция. Тези революционни въоръжени въстания на една още неузряла класа се придружаваха от съответни теоретични прояви; през XVI и XVII в. утопичните описания на идеален обществен строй⁴³, а през XVIII в. вече направо комунистическите теории (Морели и Мабли). Искането за равенство не се ограничаваше вече само в областта на политическите права, а се разпростираше и върху общественото положение на всяка отделна личност; трябваше да бъдат премахнати не само класовите привилегии, но и самите класови различия. Първата форма на проява на новото учение беше един аскетичен, спартански комунизъм, забраняващ всякакво наслаждение от живота. След това се появяват тримата велики утописти: Сен Симон, у когото наред с пролетарската насока запазва още известно значение и буржоазната насока, Фурие и Оуен, който в страната на най-развитото капиталистическо производство и под впечатлението на породените от това производство противоположности разработва свои предложения за премахване на класовите различия в система, непосредствено свързана с френския материализъм.

Общо и за тримата е това, че те не действуват като представители на интересите на исторически създалия се

през това време пролетариат. Както просветителите, и те не искат да освободят на първо време една определена класа, а наведнъж цялото човечество. Както просветителите, и те искат да установят царството на разума и на вечната справедливост; но тяхното царство се различава от царството на просветителите както небето от земята. Изграденият според принципите на тези просветители буржоазен свят е също неразумен и несправедлив и затова също така трябва да бъде изхвърлен на бунището, както феодализмът и всички по-раншни обществени строеве. Истинският разум и истинската справедливост досега не са господствували в света само защото не са били правилно разбирани. Просто е липсвал гениалният човек, който сега се е явил и е опознал истината. Че той се е появил тъкмо сега, че истината е открита тъкмо сега — това не е необходим резултат от общия ход на историческото развитие, не е неизбежно събитие, а просто щастлива случайност. Този гениален човек е можел да се роди и преди петстотин години и с това би спестил на човечеството 500 години заблуждения, борби и страдания.

Ние видяхме как френските философи от XVIII в., които подготвяха революцията, апелираха към разума като единствен съдия над всичко съществуващо. Те искаха създаването на разумна държава, на разумно общество, те искаха безмилостното премахване на всичко, което противоречи на вечния разум. Видяхме също, че този вечен разум не беше в действителност нищо друго освен идеализирания разсъдък на тъкмо тогава развиващия се в буржоа среден гражданин. Но когато френската революция осъществи това общество на разума и тази държава на разума, новите институции, колкото и да бяха рационални в сравнение с предишния строй, съвсем не се оказаха абсолютно разумни. Държавата на разума претърпя пълен крах. Общественият договор на Русо намери своето осъществяване по времето на терора, от който изгубилата вяра в политическите си способности буржоазия потърси спасение отначало в корупцията на Директорията⁴⁴, а в края на краищата — под крилото на Наполеоновия деспотизъм. Обещаваният вечен мир се превърна в безкраен низ от завоевателни войни. Не провървя повече и на обществото на разума. Противоположността между богати и бедни, вместо да се разреши във всеобщото благоденствие, се изостри още повече поради пре-

махването на цеховите и други привилегии, които служеха като мост над тази противоположност, и на смекчаващите я донякъде църковни благотворителни учреждения. Осъществената сега «свобода на собствеността» от феодаалните окови се оказва за дребния буржоа и за дребния селянин свобода да продават тази дребна собственост, смазана от могъщата конкуренция на едрия капитал и на едрото земевладение, тъкмо на тези магнати; по такъв начин тази «свобода» се превърна за дребния буржоа и за дребния селянин в свобода *от* собствеността. Бързото развитие на индустрията върху капиталистическа основа направи бедността и мизерията на трудещите се маси необходимо условие за съществуването на обществото. Плащането в брой, по израза на Карлайл, все повече ставаше единственото свързващо звено на това общество. Броят на престъпленията нарастваше от година на година. Докато феодаалните пороци, преди безсрамно излагани на показ посред бял ден, впрочем неуннищожени и досега, все пак бяха временно изтикани на заден план — сега вместо тях още по-буйно разцъфтяват буржоазните пороци, на които дотогава се отдаваха само скришно. Търговията все повече се превръщаше в мошеничество. «Братството», прокламирано в революционния девиз⁴⁵, се осъществява в интригите и завистта, пораждани от конкурентната борба. Насилственото потисничество се замества с корупцията, а вместо меча най-главен лост на обществената власт стават парите. Правото на първата нощ преминава от феодаалния господар у буржоата-фабрикант. Проституцията се разраства в нечувани дотогава размери. Самият брак си остава, както и по-рано, призната от закона форма на проституцията, кейно официално прикритие, допълваща се при това с многобройни нарушения на съпружеската вярност. С една дума, в сравнение с блестящите обещания на просветителите установените в резултат от «победата на разума» обществени и политически институции се оказали зла, предизвикваща горчиво разочарование карикатура. Липсвали още само хората, които да констатират това разочарование, и тези хора се появяват в началото на новия век. През 1802 г. излизат «Женевски писма» на Сен Симон; през 1808 г. излиза първото съчинение на Фурие, макар че основата на неговата теория е положена още през 1799 г., на 1 януари 1800 г. Робърт Оуен поема управлението на Ню Ланарк⁴⁶.

Но по това време капиталистическият начин на производство, а заедно с него и антагонизмът между буржоазия и пролетариат са били още много неразвити. Едрата индустрия, току-що възникнала в Англия, във Франция е още непозната. А само едрата индустрия развива, от една страна, конфликтите, които правят наложителна необходимост преврата в начина на производството, премахването на неговия капиталистически характер — конфликти не само между породените от тази едра индустрия класи, но и между създадените от нея производителни сили и формите на размяна; от друга страна, тъкмо в това гигантско развитие на производителните сили тя дава и средствата за разрешаването на тези конфликти. Така че ако към 1800 г. възникващите от новия обществен строй конфликти едва са се зараждали, още по-малко са били развити тогава средствата за тяхното разрешаване. Макар че през периода на терора безимотните парижки маси за момент завладяват властта и успяват по този начин да доведат до победа буржоазната революция *против* самата буржоазия, с това те само доказват, че при тогавашните условия продължителното господство на тези маси е било невъзможно. Пролетариатът, който току-що се отделял от тези безимотни маси като зародиш на една нова класа и още съвсем не бил способен за самостоятелно политическо действие, изглеждал само потиснато, страдащо съсловие, помощ на което — като неспособно да си помогне само — можело да се окаже само отвън, отгоре.

Тази историческа ситуация определя възгледите и на основоположниците на социализма. На незрялото състояние на капиталистическото производство, на незрелите класови отношения отговаряли и незрели теории. Решението на обществените задачи, което беше още скрито в неразвитите икономически отношения, трябвало да изхожда от главата. Общественият строй предлагал само недостатъци; тяхното премахване е било задача на мислещия разум. Трябвало да се измисли нова, по-съвършена система на обществения строй и да бъде наложена на съществуващото общество отвън, чрез пропаганда, а по възможност и с примери от образцови опити. Тези нови социални системи предварително бяха осъдени да си останат утопии; и колкото по-нататък се разработват те в подробностите им, толкова повече неизбежно са затъвали в областта на чистата фантазия.

Установили веднъж това, ние вече нито за момент няма да се спираме на тази страна на въпроса, която сега изцяло принадлежи на миналото. Можем да предоставим на литературните бакали самодоволно да се ровят из тези сега вече само забавни фантазии и да изтъкват превъзходството на собствения си трезвен начин на мислене в сравнение с подобно «безумие». Ние много повече се радваме на зародиша на гениалните идеи и на гениалните мисли, които навсякъде си пробиват път през фантастичната обвивка и за които тези филистери са слепи.

Сен Симон е син на Великата френска революция, при избухването на която той още не бил навършил тридесет години. Революцията беше победа на третото съсловие, т. е. на голямата маса на нацията, маса, *заета* в производството и в търговията, над привилегированите дотогава *безделнически* съсловия — аристокрацията и духовенството. Но скоро става ясно, че победата на третото съсловие е победа само на малка част от това съсловие, че е завладяване на политическата власт от страна на социално привилегирования слой на третото съсловие — имотната буржоазия. При това тази буржоазия се беше развивала бързо още в хода на самата революция както чрез спекулацията с конфискуваната, а след това *продадена* поземлена собственост на аристокрацията и на църквата, така и чрез измамването на нацията от военните доставчици. Именно господството на тези спекуланти през време на Директорията доведе Франция и революцията на ръба на гибелта и с това даде повода на Наполеон да извърши своя държавен преврат. Така противоположността между третото съсловие и привилегированите съсловия приема в главата на Сен Симон формата на противоположност между «работници» и «безделници». Безделниците са не само предишните привилегировани хора, но и всички, които живеели от рента, без да участвуват в производството и търговията. А «работници» са не само наемните работници, но и фабрикантите, търговците и bankerите. Че безделниците са изгубили способността си за духовно ръководство и политическо господство — не подлежало вече на никакво съмнение и било окончателно потвърдено от революцията. Че безимотните не притежавали тази способност — това според Сен Симон било доказано от опита през време на терора. Но кой тогава трябвало да ръководи и да господствува? Според Сен Си-

мон — науката и индустрията, съединени с нова религиозна връзка, призвана да възстанови разрушеното от времето на Реформацията единство на религиозните възгледи — едно неизбежно мистично и строго йерархично «ново християнство». Но науката — това са учените, а индустрията — на първо място активните буржоа, фабрикантите, търговците, bankerите. Наистина тези буржоа трябвало да се превърнат в нещо като обществени чиновници, доверени лица на цялото общество, но все пак да запазят по отношение на работниците командващо и икономически привилегировано положение. Особено пък bankerите трябвало да регулират цялото обществено производство чрез регулиране на кредита. — Този възглед напълно отговаряше на една епоха, когато във Франция едната индустрия, а заедно с нея и противоположността между буржоазия и пролетариат едва започнали да възникват. Но това, което Сен Симон особено подчертава, е следното: навсякъде и всякога него го интересува преди всичко съдбата «на най-многобройната и най-бедната класа» (*la classe la plus nombreuse et la plus pauvre*).

Още в своите «Женевски писма» Сен Симон изказва тезата, че

«всячки хора трябва да работят».

В същото съчинение той вече отбелязва, че господството на терора във Франция било господство на безимотните маси.

«Вижте», виква им той, «какво стана във Франция по времето, когато там господстваха вашите другари: те докараха глад!»⁴⁷

Но да се схване Френската революция като класова борба, и то не само между аристокрацията и буржоазията, но и между аристокрацията, буржоазията и *безимотните* — това през 1802 г. било във висша степен гениално откритие. През 1816 г. Сен Симон обявява, че политиката е наука за производството, и предсказва пълното поглъщане на политиката от икономиката.⁴⁸ Макар тук едва в зародиш да се проявява разбирането, че икономическото положение е базата на политическите институции, все пак още тук вече ясно е изказана мисълта, че политическото управление на хората трябва да се превърне в разпореж-

дане с нещата и в ръководене на производствените процеси, т. е. мисълта за «премахване на държавата», за което напоследък се вдига толкова много шум. Със същото превъзходство над своите съвременници Сен Симон оповестява през 1814 г., непосредствено след влизането на съюзниците в Париж, а след това и през 1815 г., през време на Стодневната война, че съюзът на Франция с Англия и на второ място — съюзът на тези две страни с Германия, е единствената гаранция за успешното развитие и процъфтяването на Европа⁴⁹. Да се проповядва на французите от 1815 г. съюз с победителите при Ватерлоо⁵⁰ — за това наистина са били нужни както много смелост, така и историческа далновидност.

Ако у Сен Симон откриваме гениална широта на погледа, благодарение на която в неговите възгледи се съдържат в зародиш почти всички не строго икономически мисли на по-късните социалисти, у Фурие намираме чисто френски остроумна, но затова пък не по-малко задълбочена критика на съществуващия обществен строй. Фурие се хваща за думите на буржоазията, на нейните вдъхновени пророци от преди революцията и на нейните подкупени ласкатели след революцията. Той безпощадно разкрива цялата материална и морална нищета на буржоазния свят и го съпоставя със сияйните обещания на предишните просветители за установяване на общество, в което щял да господствува само разумът, за цивилизация, която ще донесе щастие за всички, с техните декларации за способността на човека за безгранично усъвършенствуване; разобличава натруфените фрази на съвременните му буржоазни идеолози, показва каква жалка действителност отговаря на техните гръмки фрази и сипе сарказми по повод пълното фиаско на това фразьорство. Фурие е не само критик — винаги жизнерадостен по природа, той става сатирик, и то един от най-великите сатирици от всички времена. Той описва майсторски и забавно процъфтяващите след залеза на революцията спекулативни мошеничества и дребнотъргашеския дух в цялата тогавашна френска търговска дейност. С още по-голямо майсторство той критикува буржоазната форма на отношения между половете и положението на жената в буржоазното общество. Той пръв изказва мисълта, че в дадено общество степента на освобождението на жената е естествено мерило за общото освобождение.⁵¹ Но величието на

Фурие се проявява най-ярко в неговите възгледи за историята на обществото. Той разделя целия ѝ досегашен ход на четири стадия на развитие: дивачество, патриархат, варварство и цивилизация, като последната съвпада у него с така нареченото сега буржоазно общество, следователно с развиващия се от XVI в. насам обществен строй, и посочва, че

«на всеки порок, който варварството е практикувало по прост начин, цивилизованият строй придава сложна, двусмислена, двулична, лицемерна форма на съществуване»,

че цивилизацията се движи в «омагьосан кръг», в противоречия, които тя постоянно наново поражда и които не може да преодолее, така че тя винаги постига тъкмо обратното на онова, което искрено или престорено иска да постигне.⁵² Така например

«при цивилизацията бедността се поражда от самото изобилие».⁵³

Както виждаме, Фурие също така майсторски владее диалектиката, както и неговият съвременник Хегел. Той също така диалектически изтъква в разрез с приказките за безграничната способност на човека за усъвършенствуване, че всяка историческа фаза има не само своя възходяща, но и низходяща линия на развитие⁵⁴, и прилага по-нататък този възглед към бъдещето на цялото човечество. Както Кант внася в природознанието идеята за бъдещата гибел на земята, така и Фурие внася в разглеждането на историята мисълта за бъдещата гибел на човечеството.

Докато във Франция ураганът на революцията се развихря над цялата страна, в Англия се извършва не толкова шумен, но не по-малко грандиозен преврат. Парата и новите инструментални машини превръщат манифактурата в съвременна едра индустрия и с това революционизират цялата основа на буржоазното общество. Великият ход на развитието от времето на манифактурата се превръща в истински период на бурните устремии в производството. Все по-бързо се извършва разделянето на обществото на едри капиталисти и безимотни пролетарии, а между тях вместо предишното стабилно средно съсловие сега вече

води неустойчиво съществуване една непостоянна маса от занаятчии и дребни търговци, най-люшкащата се част на населението. Новият начин на производство е още в началото на своята възходяща линия на развитие; той е още нормалният, правилният, единствено възможният при дадените условия начин на производство. Но още тогава той поражда крещящи социални бедствия: струпване на бездомно население в отвратителните бордеи на големите градове; разрушаване на всички наследени от миналото традиционни връзки, на патриархалната субординация и на семейството; ужасяващо удължаване на работния ден, особено за жените и децата; масова деморализация сред трудещата се класа, внезапно хвърлена в съвсем нови условия — от селото в града, от земеделието в индустрията, от стабилни във всекидневно променящи се несигурни условия на живот. И тъкмо тогава се появява като реформатор един двадесет и девет годишен фабрикант, човек с благороден детски чист характер и същевременно роден ръководител като малцина други. Робърт Оуен усвоява учението на просветителите материалисти, че характерът на човека е продукт, от една страна, на неговата вродена организация, а от друга — на условията, които го заобикалят през целия му живот и особено през време на неговото развитие. Повечето от хората с неговото обществено положение виждали в индустриалната революция само бъркотия и хаос, удобна за ловене на риба в мътна вода и за бързо забогатяване. Оуен пък виждал в нея удобен случай да осъществи любимата си идея и по този начин да внесе ред в хаоса. Той вече бил направил сполучлив опит за това в Манчестър като ръководител на фабрика с над 500 работници, от 1800 до 1829 г. управлява голямата памукопредачна фабрика в Ню Ланарк в Шотландия и като съдружник — директор на предприятието, действа тук в същия дух, само че с по-голяма свобода на действие и с такъв успех, че скоро името му става известно в цяла Европа. Населението на Ню Ланарк, което постепенно нараснало на 2500 души и се състояло отначало от най-разнородни и в по-голямата си част силно деморализирани елементи, той превръща в напълно образцова колония, в която пианството, полицията, углавните съдилища и процеси, грижата за бедни и нуждата от благотворителност стават непознати неща. И постига всичко просто с това, че поставил хората в по-

отговарящи на човешкото достойнство условия и особено се грижил за доброто възпитание на подрастващото поколение. Той е изобретателят на детските градини, които за пръв път въвежда в Ню Ланарк. В тях се приемали деца от двегодишна възраст и те така добре прекарвали там времето си, че едва ги отвеждали в къщи. Докато неговите конкуренти заставяли работниците си да работят по 13—14 часа дневно, в Ню Ланарк се работело само 10¹/₂ часа. А когато една памучна криза наложила да се спре производството за четири месеца, незаетите работници продължавали да получават пълната си заплата. И въпреки това стойността на фабриката се увеличила над два пъти и през цялото време носела на собствениците големи печалби.

Но всичко това не задоволявало Оуен. Условията на живот, които той създава за своите работници, в неговите очи още далеч не отговаряли на човешкото достойнство.

«Тези хора бяха мои роби»

— казва той; сравнително благоприятните условия, при които той поставя своите работници, били още далеч недостатъчни за всестранно правилно развитие на техния характер и ум, а да не говорим за свободна житейска дейност.

«А пък трудещата се част от тези 2500 души произвеждаше за обществото толкова реално богатство, което само преди половин век можеше да бъде произведено от 600 000 души население. Аз се питам: къде отива разликата между консумираното от 2500-те души богатство и онова, което би трябвало да консумират 600 000-те души?»

Отговорът бил ясен. Тази разлика отивала у собствениците на предприятието, които получавали 5 % лихва върху вложения в предприятието капитал и освен това над 300 000 фунта стерлинги (6 000 000 марки) печалба. А в още по-голяма степен, отколкото за Ню Ланарк, това важело за всички останали фабрики в Англия.

«Без това ново богатство, създадено с помощта на машините, не би било възможно да се водят войните за събарянето на Наполеон и за възстановяването на аристократическите принципи на обще-

ството. И все пак тази нова сила беше творение на трудещата се класа».*

Затова на нея трябвало да принадлежат и плодовете ѝ. Новите могъщи производителни сили, които досега са служили само за обогатяването на единици и за поробването на масите, са били за Оуен основата за обществено преустройство и трябвало да служат само за общото благосъстояние на всички като тяхна обща собственост.

На такива чисто делови начала, като плод, така да се каже, на търговско изчисление, възниква комунизмът на Оуен. Той запазва докрай този си практически характер. Така през 1823 г. Оуен предлага проект за премахване на мизерията в Ирландия чрез създаване на комунистически колонии и прилага към него подробни изчисления за необходимите капиталовложения, за годишните разходи и за предполагаемите доходи⁵⁶. А в своя окончателен план на бъдещия строй Оуен разработва всички технически подробности, включително и плана, фасадата и изгледа от птичи полет, и всичко това е направено с такава компетентност, че ако бъде възприет методът на Оуен за преустройство на обществото, много малко може да се възрази против подробностите, дори и от гледището на специалиста.

Преминаването към комунизма е повратна точка в живота на Оуен. Докато се проявявал само като филантроп, той жънел само богатство, похвали, чест и слава. Той бил най-популярният човек в Европа. Благосклонно го изслушват не само хората с неговото обществено положение, но дори и министри и монарси. Но щом обявил своите комунистически теории, положението се изменило. Според него главно три големи пречки преграждали пътя към преустройство на обществото: частната собственост, религията и съществуващата форма на брака. Започвайки борба против тия пречки, той знаел, че му предстои да бъде изключен от официалното общество и напълно да се лиши от общественото си положение. Но всичко това не го спира да нападне безпощадно това общество — и става точно това, което той предвиждал. Изгонен от офи-

* Из обръщението «Революцията в умовете и в практиката» до всички «червени републиканци, комунисти и социалисти в Европа», изпратено до временното френско правителство от 1848 г., както и до «кralица Виктория и нейните отговорни съветници»⁵⁸.

циалното общество, напълно премълчаван от печата, обеднял поради несполучливи комунистически опити в Америка, за които пожертвувал цялото си състояние, той се обръща направо към работническата класа и работи в нейната среда още тридесет години. Всички обществени движения, всички действителни успехи, осъществявани в Англия в интерес на работническата класа, са свързани с името на Оуен. Така например през 1819 г. благодарение на неговите петгодишни усилия се прокарва първият закон за ограничаване на женския и детския труд във фабриките.⁵⁷ Той е председател на първия конгрес, на който трейд-юнионите от цяла Англия се обединяват в един голям общ професионален съюз.⁵⁸ Пак той организира като мероприятия за преминаване към напълно комунистическо устройство на обществото, от една страна — кооперативните дружества (потребителни и производствени кооперации), които по-нататък най-малкото доказаха на практика, че е напълно възможно да се mine както без търговци, така и без фабриканти; а от друга страна — работническите базари, тържища, на които продуктите на труда се разменяли посредством трудови книжни пари, за единица на които служел един час работно време⁵⁹; базари, които неизбежно трябваше да се провалят, но които напълно антиципираха много по-късната Прудонова разменна банка⁶⁰, от която се отличаваха впрочем тъкмо по това, че се предлагаша не като универсално лечебно средство против всички обществени злини, а само като първа стъпка към едно много по-радикално преустройство на цялото общество.

Възгледът на утопистите дълго време е определял социалистическите представи през XIX в. и отчасти определя ги и досега. До съвсем неотдавна към него се придържаха всички френски и английски социалисти, както и по-раншният германски комунизъм, включително и Вайтлинг. За всички тях социализмът е израз на абсолютната истина, на разума и справедливостта и нужно е само да бъде открит, за да завладее със собствената си сила целия свят; а тъй като абсолютната истина не зависи от времето, пространството и историческото развитие на човечеството, чиста случайност е кога и къде ще бъде открита тя. При това абсолютната истина, разумът и справедливостта са пак различни у всеки основател на школа; и тъй като у всекиго от тях особеният вид абсолютна истина, разум

и справедливост е пак обусловен от неговия субективен разсъдък, от условията на неговия живот, от обема на неговите знания и степента на развитие на неговото мислене, при това сблъскване на абсолютни истини друго разрешение не е възможно, освен да се изглаждат взаимно противоречията им. А от това не можеше да се получи нищо друго освен някакъв еkleктичен среден социализъм, какъвто наистина и досега господствува в главите на повечето работници социалисти във Франция и Англия, една крайно пъстра, изобилствуваща с всевъзможни отсенки смесица от най-безобидни критични бележки, икономически тези и представи за бъдещото общество у различните основатели на секти — една смесица, която толкова по-лесно се получава, колкото повече нейните съставни части са загладили в процеса на споровете, както закръглените камъчета в потока, своите остри ръбове. За да бъде превърнат в наука, социализмът трябваше най-напред да бъде поставен на реална почва.

II

През това време наред с френската философия от XVIII в. и след нея възниква новата немска философия, която намери своя завършек в лицето на Хегел. Нейната най-голяма заслуга е връщането към диалектиката като най-висша форма на мисленето. Всички древни гръцки философи са били родени стихийни диалектици и още Аристотел — най-универсалният ум между тях — вече изследвал най-съществените форми на диалектическото мислене. Напротив, новата философия — макар че и в нея диалектиката имаше блестящи представители (например Декарт и Спиноза) — все повече и повече затъваше, особено под влиянието на английската философия, в така наречения метафизически начин на мислене, който почти напълно завладява и французите от XVIII в., поне в техните специално философски трудове. Но извън философията в истинския смисъл на думата те можаха да ни дадат шедьоври на диалектиката; ще припомним само «Племенникът на Рамо» от Дидро⁰¹ и «Разсъждение за произхода на неравенството между хората» от Русо. Тук накратко ще се спрем на същността на двата метода на мислене.

Когато мислено разглеждаме природата или история-

та на човечеството, или нашата духовна дейност, пред нас най-напред изпъква картината на безкрайно преплитане на връзки и взаимодействия, при което нищо не остава неподвижно и неизменно, а всичко се движи, изменя се, възниква и изчезва. Тъй че ние виждаме най-напред общата картина, в която подробностите повече или по-малко още остават на заден план, ние обръщаме повече внимание на движението, на преходите и връзките, отколкото на онова, *което* именно се движи, преминава и се намира във връзка. Този първоначален, наивен, но по същество правилен възглед за света е присъщ на древната гръцка философия и за пръв път е ясно изразен от Хераклит: всичко съществува и в същото време не съществува, тъй като всичко *тече*, всичко постоянно се изменя, постоянно възниква и изчезва. Но макар този възглед вярно да схваща общия характер на цялостната картина на явленията, той все пак не е достатъчен, за да се обяснят подробностите, които образуват тази цялостна картина; а докато не ги знаем, за нас е неясна и общата картина. За да опознаем тези подробности, ние трябва да ги откъснем от тяхната природна или историческа връзка и да ги изследваме, всяка поотделно, откъм техните свойства, особени причини и следствия и т. н. Тази е преди всичко задачата на природознанието и на историческото изследване — едни клонове на изследването, които поради напълно ясни причини са заемали при гърците от класическата епоха само подчинено място, защото за гърците е било необходимо най-напред да натрупат нужния за това материал. Едва след като природонаучният и историческият материал бил до известна степен събран, могло е да се пристъпи към критическо подбиране, сравняване, а съобразно с това и разделяне на класове, разреди и видове. Затова едва гърците от александрийския период⁰², а след това в Средновековието арабите развиват по-нататък наченките на точното изследване на природата; а истинското природознание датира едва от втората половина на XV в. и оттогава насам то непрекъснато и все по-бързо се развива. Разлагането на природата на отделните ѝ части, отделянето на различните процеси и предмети в природата в определени класове, изследването на вътрешния строеж на органичните тела откъм разнообразните им анатомични структури — всичко това беше главното условие за гигантските успехи, постигнати

през последните четири века в опознаването на природата. Но този начин на изследване ни е оставил и навика да разглеждаме предметите и процесите в природата в тяхната изолираност, извън голямата обща взаимовръзка, и поради това — не в тяхното движение, а в техния покой; не като променливи по своята същност, а като вечно неизменни, не като живи, а като мъртви. И когато този възглед беше пренесен — а това направиха Бейкън и Лок — от природознанието във философията, той създаде специфичната ограниченост на последните столетия — метафизическия начин на мислене.

За метафизика нещата и техните мислови отражения, понятията, са изолирани, неизменни, застинали, веднъж завинаги дадени предмети, които трябва да се изследват един след друг и независимо един от друг. Той мисли с изключително неопосредовани противоположности; неговата реч се състои от: «Да — да, не — не, всичко друго е от лукавия».⁶³ За него нещото или съществува, или не съществува: нещото не може да бъде то самото и същевременно нещо друго. Положително и отрицателно абсолютно се изключват едно друго: причина и следствие се намират едно към друго също в застинала противоположност. На пръв поглед този начин на мислене ни се струва напълно убедителен, защото е присъщ на така наречения здрав човешки разум. Но здравият човешки разум, колкото и дълбоко уважаван спътник да е той в домашната обстановка, между четирите си стени, преживява най-чудни приключения, щом дръзне да се впусне по широкия свят на изследването. Също и метафизическият начин на мислене, колкото и да е оправдан и дори необходим в известни области, повече или по-малко обширни в зависимост от характера на предмета — все пак рано или късно се натъква на преграда, отвъд която той става едностранчив, ограничен, абстрактен и се забърква в неразрешими противоречия, тъй като заради отделните неща той забравя за тяхната взаимна връзка, заради тяхното битие — за тяхното възникване и изчезване, заради покоя им — за движението им, защото от дърветата не вижда гората. Във всекидневния живот например ние знаем и можем със сигурност да кажем дали съществува дадено животно или не; но при по-точно изследване се убеждаваме, че това понякога е извънредно сложно, както е много добре известно на юристите, които напразно са се блъскали да

намерят рационалната граница, зад която умъртвяването на детето в майчината утроба да се смята за убийство. Също така е невъзможно да се определи и моментът на смъртта, тъй като физиологията доказва, че смъртта не е внезапен, мигновен акт, а доста продължителен процес. Също така и всяко органично същество всеки даден миг е същото и не същото; всеки миг то преработва получавани отвън вещества и отделя от себе си други вещества, всеки миг умират едни клетки на неговия организъм и се образуват други; така че след по-дълъг или по-кратък период от време веществото на този организъм напълно се обновява, заменя се с други атоми на веществото. Ето защо всяко органично същество е винаги същото и все пак не е същото. При по-точно наблюдение ние установяваме също, че двата полюса на една противоположност — положителният и отрицателният — са също така неделими един от друг, както и противоположни, и че те въпреки *всичката* си противоположност взаимно се проникват; също тъй установяваме по-нататък, че причина и следствие са представи, които имат значение като такива само когато се прилагат към отделния случай; но щом разгледаме отделния случай в неговата обща връзка със световното цяло, тези представи се схождат и преплитат в представата за универсалното взаимодействие, в което причини и следствия постоянно си менят местата: онова, което тук или сега е следствие, там или тогава става причина и обратното.

Всички тези процеси и методи на мислене не се побират в рамките на метафизическото мислене. А за диалектиката; която взема нещата и техните мисловни отражения главно в тяхната взаимна връзка, в тяхното скопчване, в тяхното движение, в тяхното възникване и изчезване — такива процеси като горните, напротив, само потвърждават нейния собствен метод на изследване. Природата е пробният камък на диалектиката и трябва да кажем за съвременното природознание, че то даде за тази проба извънредно обилен, всекидневен натрупващ се материал и с това доказва, че в природата всичко се извършва при последна сметка диалектически, а не метафизически, че тя се движи не във вечно еднообразен, постоянно повтарящ се кръг, а преживява действителна история. Тук трябва да посочим преди всичко Дарвин, който нанесе най-силния удар на метафизическия възглед за приро-

дата, като доказа, че целият сегашен органичен свят, растенията и животните, а следователно и човекът, са продукт на един продължил милиони години процес на развитие. Но тъй като и досега на пръсти могат да се изброят природоизследователите, които са се научили да мислят диалектически, с този конфликт между постигнатите резултати и традиционния начин на мислене се обяснява безкрайната обърканост, която сега царя в теоретичното природознание и еднакво докарва до отчаяние както учители, така и ученици, както автори, така и читатели.

Тъй че точна представа за Вселената, за нейното развитие и за развитието на човечеството, както и за отражението на това развитие в главите на хората може да се получи само по диалектически път, като постоянно се взема предвид общото взаимодействие между възникването и изчезването, между прогресивните и регресивните изменения. И в тоя именно дух веднага се появи новата немска философия. Кант започна своята научна дейност с това, че превърна вечната и неизменна слънчева система на Нютон — след като веднъж ѝ е бил даден прословутият пръв тласък — в исторически процес: в процес на възникването на Слънцето и на всички планети от въртяща се мъглявинна маса. При това той стига вече до извода, че това възникване на слънчевата система предполага и нейната неизбежна бъдеща гибел. Половин век по-късно неговият възглед беше математически обоснован от Лаплас, а след още половин век спектроскопът доказа, че в световното пространство съществуват такива нажежени газообразни маси с различни степени на сгъстяване¹⁴.

Тази нова немска философия намери своя завършък в системата на Хегел, в която за пръв път — и това е неговата велика заслуга — целият природен, исторически и духовен свят е представен като процес, т. е. схванат е като намиращ се в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие, и се прави опит да се разкрие вътрешната взаимна връзка на това движение и развитие. От това гледище историята на човечеството вече не изглежда като див хаос от безсмислени насилия, които пред съда на сега вече зрелия философски разум заслужават всички еднакво осъждане и които човек трябва да забрави колкото се може по-скоро, а като процес на развитието на самото човечество; и проследяването на последователните степени на този процес през всичките

негови заблуждения, както и доказването на вътрешната му закономерност през всичките привидни случайно-сти стана задача на мисленето.

За нас тук е безразлично, че Хегеловата система не разреши задачата, която си поставяше; нейната епохална заслуга е, че постави тази задача. Впрочем това е задача, която никога няма да може да бъде разрешена от отделен човек. Макар Хегел — наред със Сен Симон — да беше най-универсалният ум на своето време, той все пак беше ограничен, първо, от неизбежната ограниченост на собствените си знания и, второ, от също тъй ограничените по обем и дълбочина знания и възгледи на своята епоха. Но към това се прибавя и трето обстоятелство. Хегел е идеалист, т. е. за него мислите в неговата глава не са повече или по-малко абстрактни отражения на действителните неща и процеси, а, обратно, нещата и тяхното развитие са само осъществени отражения на някаква «идея», съществувала някъде още преди възникването на света. По такъв начин всичко беше обърнато с главата надолу и действителната връзка между световните явления съвсем изопачена. И за това, колкото и вярно и гениално да са схванати от Хегел някои отделни връзки между явленията, все пак поради посочените причини много неща и в подробностите на неговата система неизбежно трябва да се окажат скърпени, изкуствени, измислени, с една дума — изопачени. Хегеловата система като такава беше колосално недоносче, но затова пък и последното по рода си. А именно тя още страдаше от едно неизлечимо вътрешно противоречие: от една страна, нейна съществена предпоставка е историческото схващане, че човешката история е процес на развитие, който по своята същност не може да намери свой интелектуален завършек в откриването на една така наречена абсолютна истина; но, от друга страна, неговата система претендира, че е завършен израз на тъкмо тази абсолютна истина. Една всеобхватна веднъж завинаги завършена система на познание на природата и историята противоречи на основните закони на диалектичeskото мислене, но това съвсем не изключва, а, напротив, предполага, че системното опознаване на целия външен свят може да постига огромни успехи от поколение на поколение.

Разбирането на пълната погрешност на дотогавашния идеализъм в Германия неизбежно доведе до материализма,

само че, разбира се, не до чисто метафизическия, изключително механистически материализъм на XVIII век. В противоположност на наивно революционното, просто отхвърляне на цялата минала история съвременният материализъм вижда в историята процес на развитието на човечеството и си поставя за задача да открие законите на движението на този процес. В противоположност на господстващата както у французите от XVIII в., така и все още у Хегел представа за природата като движещо се в ограничени кръговрати, винаги равно на себе си цяло с вечни световни тела, както учеше Нютон, и с неизменни видове органични същества, както учеше Линея, съвременният материализъм обобщава най-новите успехи на природознанието, според които и природата има своя история във времето, небесните тела, както и всички видове организми, които ги населяват при благоприятни условия, възникват и изчезват, а кръговратите, доколкото изобщо ги има, приемат безкрайно по-огромни размери. И в двата случая материализмът е по същество диалектически и вече не се нуждае от философия, която да стои над другите науки. Когато пред всяка отделна наука се поставя искането да изясни мястото си в общата връзка на нещата и познанието на тези неща, всяка специална наука за тази обща връзка става излишна. И тогава от цялата досегашна философия остава да съществува самостоятелно само учението за мисленето и за неговите закони, т. е. формалната логика и диалектиката. Всичко останало се поглъща в положителната наука за природата и историята.

Но докато този обрат във възгледите за природата можеше да се извършва само дотолкова, доколкото изследователската работа доставяше съответния положителен материал за познание — значително по-рано бяха вече станали исторически събития, които предизвикаха решителен поврат в разбирането на историята. През 1831 г. в Лион избухна първото работническо въстание; от 1838 г. до 1842 г. първото национално работническо движение, движението на английските чартисти, достигна най-високата си точка. Класовата борба между пролетариат и буржоазия изпъкна на преден план в историята на най-напредналите европейски страни в същия размер, в който се развиваше, от една страна, едрата индустрия, а, от друга, неотдавна завоюваното политическо господство

на буржоазията. Фактите все по-нагледно показваха цялата фалшивост на ученията на буржоазната политическа икономия за еднаквост на интересите на капитала и труда, за обща хармония и за общо благосъстояние на народа като последица от свободната конкуренция. Всички тези неща не можеха повече да бъдат отричани, както не можеше да бъде отричан френският и английският социализъм, който беше техен теоретичен, макар и крайно несъвършен израз. Но старото идеалистическо разбиране на историята, което още не бе изместено, не познаваше никакви базиращи се на материалните интереси класови борби и изобщо никакви материални интереси; производството, както и всички икономически отношения фигурираха там само между другото, като второстепенни елементи на «историята на културата».

Новите факти наложиха да се направи ново изследване на цялата предишна история и тогава се оказа, че *цялата* предишна история, с изключение на първобитното състояние, е била история на класови борби, че тези борещи се помежду си обществени класи винаги са продукт на отношенията на производството и на размяната, с една дума, на *икономическите* отношения на своята епоха; че следователно икономическата структура на обществото в дадена епоха образува реалната основа, с която в последна сметка трябва да се обяснява цялата надстройка на правните и политическите институции, както и на религиозните, философските и други възгледи на всеки даден исторически период. Хегел освободи от метафизиката разбирането на историята, той го направи диалектическо, но неговото разбиране на историята беше по същество идеалистическо. Сега идеализмът беше изгонен от последното му убежище, от разбирането на историята; дадено беше материалистическо разбиране на историята и беше намерен пътят за обясняване съзнанието на хората, като се изхожда от тяхното битие, вместо предишното обясняване на тяхното битие, като се изхожда от съзнанието.

Затова социализмът вече не се разглеждаше като случайно откритие на един или друг гениален ум, а като неизбежен продукт на борбата между две исторически възникнали класи — пролетариата и буржоазията. Неговата задача вече не беше да конструира една колкото се може по-съвършена обществена система, а да изследва

историко-икономическия процес, от който по необходимост са произлезли тези класи и тяхната взаимна борба, и в създаденото в резултат на този процес икономическо положение да намери средствата за разрешаване на конфликта. Но предишният социализъм беше също така несъвместим с това материалистическо разбиране на историята, както и разбирането на френските материалисти за природата е несъвместимо с диалектиката и с най-новото природознание. Наистина предишният социализъм критикуваше съществуващия капиталистически начин на производство и последиците от него, но той не можеше да го обясни, следователно и да се справи с него — той можеше само просто да го отхвърли като негоден. Колкото повече се възмущаваше той от неразлъчната от този начин на производство експлоатация на работническата класа, толкова по-малко беше в състояние ясно да разбере в какво се състои тази експлоатация и как възниква тя. А се касаеше, от една страна, да се покаже неизбежността на възникването на капиталистическия начин на производство в неговата историческа връзка и неговата необходимост за определен исторически период, следователно и неизбежността на неговата гибел, а от друга страна — да се разкрие и вътрешният, досега все още неразкрит характер на този начин на производство. Това беше направено с разкриването на *принадената стойност*. Доказано бе, че присвояването на незаплатен труд е основната форма на капиталистическия начин на производство и на присъщата му експлоатация на работниците; че дори и когато капиталистът купува работната сила на своя работник по пълната ѝ стойност, която тя има на стоковия пазар като стока, той все пак извлича от нея по-голяма стойност от оная, която е заплатил за нея, и че тази принадлежна стойност в последна сметка образува оная сума от стойности, от която се натрупва в ръцете на имотните класи постоянно увеличаващата се маса от капитали. Така беше обяснено как се извършва капиталистическото производство и как се произвежда капитал.

Тия две велики открития — материалистическото разбиране на историята и разкриването на тайната на капиталистическото производство посредством принадлежната стойност — ние дължим на *Маркс*. Благодарение на тези открития социализмът стана наука и сега задачата е преди всичко тя да бъде разработена по-нататък във всичките ѝ подробности и взаимовръзки.

III

Материалистическото разбиране на историята изхожда от тезата, че производството, а след него и размяната на неговите продукти е основата на всеки обществен строй; че във всяко появяващо се на историческата сцена общество разпределението на продуктите, а заедно с него и разделянето на обществото на класи или съсловия се определя от това, какво и как се произвежда и как се извършва размяната на произведените продукти. Оттук следва, че първопричините на всички обществени промени и политически преврати трябва да се търсят не в главите на хората, не в тяхното нарастващо вникване във вечната истина и справедливост, а в измененията на начина на производство и размяна; те трябва да се търсят не във *философията*, а в *икономиката* на съответната епоха. Пробуждащото се прозрение, че съществуващите обществени институции са неразумни и несправедливи, че «разумното е станало безсмислено, благодеянието — мъчение»*, е само признак, че в начините на производство и във формите на размяна съвсем незабелязано са станали такива изменения, на които вече не отговаря общественият строй, скроен по старите икономически условия. От това следва още, че и средствата за отстраняване на разкритите злини трябва да са налице — в повече или в по-малко развит вид — също в самите изменили се производствени отношения. Тези средства трябва не да *изобретяваме* от главата, а да ги *откриваме* с помощта на главата в наличните материални факти на производството.

Но как стои във връзка с това въпросът със съвременния социализъм?

Вече е почти общопризнато, че съществуващият обществен строй е създаден от господстващата сега класа — буржоазията. Присъщият на буржоазията начин на производство, наречен от времето на Маркс капиталистически начин на производство, беше несъвместим с местните и съловни привилегии, както и с взаимните лични връзки на феодалния строй; буржоазията разруши феодалния строй и върху неговите развалини изгради буржоазния обществен строй, царството на свободната конку-

* Гьоте. «Фауст». Част I, сцена четвърта («Кабинетът на Фауст»). Ред.

ренция, на свободното преместване, на равноправието на стокоприетелите и изобщо на всички останали буржоазни прелести. Сега капиталистическият начин на производство можеше да се развива свободно. Откакто парата и новите машини превръщат старата манифактура в едра индустрия, създадените под ръководството на буржоазията производителни сили започват да се развиват с нечувана дотогава бързина и в небивали дотогава размери. Но също както на времето си манифактурата и усъвършенствуващите се под нейното влияние занаяти влизаха в конфликт с феодалните окови на цеховите, така и едрата индустрия на по-високата степен на своето развитие влиза в конфликт с тесните рамки, в които я поставя капиталистическият начин на производство. Новите производителни сили вече с цяла глава са надраснали буржоазната форма на тяхното използване. И този конфликт между производителни сили и начин на производство съвсем не е конфликт, възникнал в главите на хората — нещо като конфликта между първородния човешки грях и божествената справедливост, — а съществува в действителност, обективно, извън нас, независимо от волята или от действията дори на ония хора, които са го предизвикали. Съвременният социализъм не е нищо друго освен мисловно отражение на този фактически конфликт, негово идеално отражение в главите преди всичко на оная класа, която непосредствено страда от него — работническата класа.

В какво се състои този конфликт?

Преди появата на капиталистическото производство, т. е. през Средновековието, навсякъде е съществувало дребното производство, основано върху частната собственост на работещите върху техните средства за производство: земеделието на дребните — свободни или крепостни — селяни, а в градовете — занаятчийството. Средствата на труда — земята, земеделските сечива, работилниците, занаятчийските инструменти — били средства на труда на отделни лица, предназначени само за еднолична употреба, и следователно по необходимост си оставали дребни, миниатюрни, ограничени. Но затова пък те обикновено принадлежали на самия производител. Да централизира, да уедри тези разпръснати, дребни средства за производство, да ги превърне в могъщи лостове на съвременното производство — именно такава беше истори-

ческата роля на капиталистическия начин на производство и на неговата носителка — буржоазията. Как тя, от XV в. нататък, исторически е изпълнила тази роля на трите различни степени на производството: простата кооперация, манифактурата и едрата индустрия — подробно е описал Маркс в IV отдел на «Капиталът».⁶⁶ Но буржоазията, както също е изтъкнато там, можеше да превърне тези ограничени средства за производство в мощни производствени сили само като ги превърне от средства за производство, употребявани от отделния човек, в *обществени средства за производство, употребявани само от една общност от хора*. Чекрътът, ръчният тъкачен стан, кованкият чук се заменят от предачната машина, механическият тъкачен стан, парният чук; отделната работилница — от фабриката, изискваща съвместния труд на стотици и хиляди работници. И както средствата за производство, така и самото производство се превръща от редица отделни действия в редица обществени действия, а продуктите — от продукти на отделни лица в обществени продукти. Преждата, тъканите, металните стоки, които излизат от фабриките и заводите, са вече продукт на общия труд на много работници, през ръцете на които те трябва да минават последователно, преди да бъдат окончателно изготвени. Никой отделен работник не може да каже: «Това съм направил аз, това е мой продукт.»

Но там, където основна форма на производството е стихийното, възникнало постепенно и безпланово разделение на труда в обществото, там това разделение неизбежно придава на продуктите формата на *стоки*, чиято взаимни размяна, покупката и продажбата, дава възможност на отделните производители да задоволяват своите разнообразни нужди. А така е било през Средновековието. Селянинът например продавал на запаятчийта земеделски продукти, а купувал от него запаятчийски изделия. Именно в това общество от отделни производители, стокопроизводители, се възникнал новият начин на производство. В стихийно възникналото, *безпланово* разделение на труда, което господствувало в цялото общество, той внесъл *планово* разделение на труда, организирано в отделната фабрика; наред с производството на *отделни* производители се появява *общественото* производство. Продуктите на едното и на другото се продават на един и същ пазар, а следователно на поне приблизително еднакви

цени. Но плановата организация била по-могъща от стихийно възникналото разделение на труда; фабриките, в които се използвал обществен труд, произвеждали продуктите си по-евтино от единичните дребни производители. Производството на отделните производители претърпява поражение в една област след друга, общественото производство революционизира целия стар начин на производство. Но този революционен характер на общественото производство бил толкова малко осъзнат, че то, напротив, се въвежда именно за засилване и разширяване на стоковото производство. То възниква в пряка връзка с определени, съществуващи още преди него лостове на стоковото производство и на стокообмена: търговския капитал, занаятите и наемния труд. Тъй като то самото се явява като нова форма на стоковото производство, присъщите на стоковото производство форми на присвояване остават напълно в сила и за него.

При стоковото производство, което се развива през Средновековието, изобщо не можел и да възникне въпросът, на кого трябва да принадлежи продуктът на труда. Отделният производител е изготвял този продукт обикновено от свои собствени, често пъти произведени от него самия суровини, със собствени средства на труда и със собствения си ръчен труд или с ръчния труд на своето семейство. Този производител нямало защо да си присвоява продукта; той поначало му принадлежал. Следователно правото на собственост върху продукта почивало *върху собствения труд*. Дори там, където е била използвана чужда помощ, тя обикновено си остава нещо странично и често пъти се възнаграждава не само с работна заплата, но и по друг начин: цеховият чирак и калфа работели не толкова заради издръжката и работната заплата, колкото заради собственото си обучение и подготовка за самостоятелни майстори. Но ето че започва концентрирането на средствата за производство в големи работилници и манифактури, превръщането им във фактически обществени средства за производство. Но с тези обществени средства за производство и обществени продукти продължават да постъпват така, като че ли те, както и преди, си оставали средства за производство и продукти на отделни лица. Ако дотогава собственикът на средствата на труда си присвоявал продукта, защото последният обикновено бил негов собствен продукт, а чуждият спо-

магателен труд бил изключение, сега собственикът на средствата на труда продължава да си присвоява продукта, макар той вече да не бил *негов*, а изключително продукт на *чужд труд*. Така че продуктите на обществения труд вече се присвояват не от онези, които действително привеждали в действие средствата за производство и действително произвеждали продуктите, а от *капиталиста*. Средствата за производство и производството стават по същество обществени. Но те остават подчинени на оная форма на присвояване, която има за предпоставка частното производство на отделни лица, при което следователно всеки притежава своя собствен продукт и го изнася на пазара. Начинът на производство бива подчинен на тази форма на присвояване, макар че той премахва нейната предпоставка*. В това противоречие, което придава на новия начин на производство капиталистическия му характер, *вече се съдържат в зародиш всички колизии на съвременността*. И колкото повече новият начин на производство става господстващ във всички решаващи производствени отрасли и във всички икономически господстващи страни и свежда по такъв начин еднолично то производство до незначителни остатъци — *толкова по-рязко трябва да изпъкне и несъвместимостта на общественото производство и капиталистическото присвояване*.

Първите капиталисти, както казахме, заварват вече готова формата на наемния труд. Но наемният труд съществувал само като изключение, като странично, спомогателно занятие, като преходно положение. Земеделецът, който от време на време отивал да работи като надничар, имал няколко моргена своя собствена земя, който можели да му осигурят само оскъдно съществуване. Уставите

* Тук не е нужно да се разяснява, че макар и *формата* на присвояването да си остава същата, гореописаният процес революционизира *характера* на присвояването не по-малко, отколкото самото производство. Дали аз присвоявам своя собствен продукт или продукта на чужд труд — това естествено са два съвсем различни вида присвояване. Ще отбележим между другото, че наемният труд, в който вече се съдържа в зародиш целият капиталистически начин на производство, съществува открай време; в единична и случайна форма той е съществувал в продължение на векове наред с робството. Но този зародиш успява да се развие в капиталистически начин на производство едва когато се създават необходимите за него исторически предпоставки.

на цеховите сдружения имали грижата днешният калфа да стане утре майстор. Но положението се изменя, щом средствата за производство се превръщат в обществени и концентрирани в ръцете на капиталистите. Средствата за производство, както и продуктите на дребния едноличен производител все повече се обезценяват; на него не му оставало нищо друго, освен да стане наемен работник на капиталиста. Наемният труд, който преди бил само изключение и спомагателно занятие, става правило и основна форма на цялото производство; от странично занятие, каквото бил преди, той става вече единствена дейност на работника. Временният наемен работник се превръща в пожизнен наемен работник. При това броят на пожизнените наемни работници се увеличава колосално вследствие едновременното сгромолясване на феодалния строй, разпускането на дружините на феодалите, изгонването на селяните от техните земи и пр. Настъпва пълен разрыв между концентрираните в ръцете на капиталистите средства за производство, от една страна, и производителите, лишени от всичко друго освен от работната си сила, от друга. *Противоречието между обществено производство и капиталистическо присвояване се проявява като антагонизъм между пролетариат и буржоазия.*

Видяхме, че капиталистическият начин на производство се вмъква в едно общество на стокопроизводители, на отделни производители, обществената връзка между които се осъществявала чрез размяната на техните продукти. Но характерно за всяко общество, основано върху стокото производство, е, че в него производителите загубват властта над своите собствени обществени отношения. Всеки произвежда за себе си със своите случайни средства за производство и за своите особени нужди от размяна. Никой не знае какво количество от продукта, който той произвежда, ще се появи на пазара и колко потребители ще намери; никой не знае дали има действителна нужда от неговия едноличен продукт, дали ще може да изкара производствените си разходи и дали изобщо ще може да го продаде. В общественото производство цари анархия. Но стокото производство, както и всяка друга форма на производство има свои специфични, вътрешно присъщи му, неотделими от него закони; и въпреки анархията тези закони си пробиват път в него и чрез него. Те се проявяват в единствената продължава-

ща да съществува форма на обществена връзка — в размяната — и действуват върху отделните производители като принудителни закони на конкуренцията. Те следователно първоначално са неизвестни дори на самите производители и последните трябва да ги откриват само постепенно чрез дълъг опит. Така че те се налагат без участието на производителите и против производителите, като сяпао действащи природни закони на тяхната форма на производство. Продуктът господства над производителите.

В средновековното общество, особено през първите векове, производството е насочено главно към собственото потребление. То задоволява предимно само нуждите на производителя и на неговото семейство. А там, където, както на село, съществували отношения на лична зависимост, производството задоволява и нуждите на феодала. Следователно тук не се е извършвала размяна и затова продуктите не са приемали характер на стоки. Селското семейство произвежда почти всичко, от което имало нужда: сечива и облекло, не по-малко от хранителни продукти. То започва да произвежда и стоки едва когато започва да произвежда излишък свръх собствените си нужди и дължимите на феодала натурални данъци; този излишък, пуснат в обществената размяна, предназначен за продажба, става стока. Градските занаятчии трябвало, разбира се, още от самото начало да произвеждат за размяна. Но и самите те изработвали по-голямата част от предметите за задоволяване на собствените си нужди; те имали зеленчукови градини и малки ниви, пасели свой добитък в общинската гора, която освен това им давала и строителен материал, и топливо, жените предели лен, вълна и т. н. Производството за размяна, стоковото производство, едва се зараждало. Оттук и ограничената размяна, ограниченият пазар, стабилният начин на производство, местната изолираност по отношение на външния свят, местното вътрешно обединение: марката⁶⁶ в село, цеховото сдружение в града.

Но с разширяването на стоковото производство и особено с появата на капиталистическия начин на производство дремещите дотогава закони на стоковото производство също започват да действуват по-открито и с по-голяма сила. Старите връзки отслабват, старите прегради се разрушават, производителите все повече се превръщат

в независими, разединени стокопроизводители. Анархията на общественото производство се проявява открито и все повече се изостря. Но главното оръдие, с помощта на което капиталистическият начин на производство засилва тази анархия в общественото производство, е пълната противоположност на анархията: засилващата се организация на производството като обществено производство и отделното производствено предприятие. С този лост капиталистическият начин на производство слага край на старата миролюбива стабилност. Проникнал в някой отрасъл на индустрията, той не търпи до себе си старите методи на производство. Овладейвайки известен занаят, той унищожава стария занаят. Полето на труда се превръща в бойно поле. Великите географски открития и последвалите ги колонизации многократно увеличават сферата за пласмент и ускоряват превръщането на занаята в манифактура. Борбата се разгаря вече не само между отделните местни производители; местните борби се разрастват от своя страна до национални борби, до търговските войни през XVII и XVIII в.⁶⁷ Накрая едрата индустрия и създаването на световния пазар правят тази борба всеобща и същевременно ѝ придават нечувана ожесточеност. Между отделните капиталисти, както и между цели индустрии и между цели страни, въпросът за съществуване се решава от това, дали те имат изгодни, естествени или изкуствено създадени производствени условия. Победените безмилостно се отстраняват. Това е Дарвиновата борба за отделното съществуване, пренесена с удесеторена ярост от природата в обществото. Естественото състояние на животното е връх на човешкото развитие. Противоречието между обществено производство и капиталистическо присвояване се проявява *като противоположност между организацията на производството в отделната фабрика и анархията на производството в цялото общество.*

Капиталистическият начин на производство се движи в тия две форми на проява на противоречието, което му е присъщо по силата на неговия произход, като описва безизходно оня «омагьосан кръг», който още Фурне бе открил в него. Но навремето си Фурне, разбира се, не е можел още да види, че този кръг постепенно се стеснява, че това движение се извършва по-скоро спиралообразно и трябва да завърши както движението на планетите със

сблъскване с центъра. Движещата сила на обществената анархия на производството е, която все повече и повече превръща голямото мнозинство от хората в пролетарии, и пак пролетарските маси са, които ще сложат най-последен край на анархията в производството. Движещата сила на социалната анархия в производството е, която превръща възможността за безкрайно усъвършенстване на машините в едрата индустрия в закон за всеки отделен индустриален капиталист, който закон под страх на гибел непрекъснато му повелява да усъвършенствува своите машини. Но усъвършенстване на машините, това значи създаване на излишък от човешки труд. Ако въвеждането и разпространяването на машините означава изместване на милиони работници на ръчния труд от малък брой работници на машинния труд, усъвършенстването на машините означава изместване на все по-голям и по-голям брой от самите работници на машинния труд, а в последна сметка — създаване на засилено предлагане на наемни работници, което превишава средното търсене на такива от страна на капитала, означава постоянна индустриална резервна армия, както я нарекох още в 1845 г.*, която е на разположение на производството, когато то работи с пълна пара, и която бива изхвърлена на улицата в резултат на неизбежен след това крах; армия, която постоянно е като оловен топуз на краката на работническата класа в борбата за съществуване между нея и капитала; регулатор на работната заплата, задържайки я постоянно на ниско ниво, съобразено с нуждите на капитала. По този начин получава се така, че машините — да се изразим с думите на Маркс — стават най-мощното бойно средство на капитала против работническата класа, че средството на труда непрекъснато изтръгва средствата за живот от ръцете на работника и че собственият продукт на работника се превръща в оръдие за неговото поробване.⁶⁸ Става така, че икономизирането на средствата на труд поначало е същевременно и най-безогледно прахосване на работна сила и ограбване на нормалните предпоставки за трудовата функция⁶⁹, че машините, това най-мощно средство за намаляване на работното време, се обръщат в най-сигурното средство за превръщане целия жи-

* «Положението на работническата класа в Англия», с. 109. [Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 313. Ред.]

вот на работника и на неговото семейство в работно време, с което може да се разполага за увеличаване стойността на капитала; става така, че прекомерният труд на една част от работническата класа обуславя пълната безработица на другата ѝ част, а едрата индустрия, която обикаля цял свят, за да търси нови консуматори, в собствената си страна ограничава консумацията на масите до гладен минимум и по тоя начин подкопава собствения си вътрешен пазар. «Законът, който винаги държи относителното свръхнаселение, или промишлената резервна армия, в равновесие с обема и енергичността на натрупването — този закон приковава работника към капитала поздраво, отколкото чукът на Хефест е приковал Прометей към скалата. Този закон обуславя натрупване на мизерията, съответно на натрупването на капитала. Следователно натрупването на богатство на единия полюс е същевременно натрупване на мизерия, изтощение, робство, невежество, подивяване и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната на онази класа, която *произвежда своя собствен продукт като капитал* (Маркс, «Капиталът», стр. 671)⁷⁰. А да очакваме от капиталистическия начин на производство друго разпределение на продуктите — това би значело да искаме електродите на една батерия, оставайки си съединени с нея, да престанат да разлагат водата и да не натрупват кислород на положителния полюс и водород — на отрицателния.

Видяхме как доведената до най-висока степен способност на съвременните машини за усъвършенствуване се превръща вследствие анархията на производството в обществото в повеля, която заставя отделните индустриални капиталисти постоянно да подобряват своите машини, постоянно да увеличават тяхната производителна сила. В също такава принудителна повеля се превръща за тях и просто фактическата възможност да разширяват обсега на своето производство. Грамадната способност на едрата индустрия да се разширява, в сравнение с която разширяемостта на газовете е истинска детска игра, се проявява сега като *потребност* за качествено и количествено разширяване, потребност, която не иска да знае за никакво противодействие. Това противодействие се създава от консумацията, пласмента и пазарите за продуктите на едрата индустрия. Но способността на пазарите за разширяване както екстензивно, тъй и интензивно, се определя от

съвсем други закони, които действуват далеч по-малко енергично. Разширяването на пазарите не може да върви в крак с разширяването на производството. Колизията става неизбежна и тъй като тя не е в състояние да намери някакво разрешение, докато не хвърли във въздуха самия капиталистически начин на производство, тя се превръща в периодическа. Капиталистическото производство създава нов «омагьосан кръг».

И наистина от 1825 г. , когато избухна първата обща криза, насам целият индустриален и търговски свят, производството и размяната на всички цивилизовани народи заедно с техните повече или по-малко варварски придатъци излизат от релсите приблизително веднъж на десет години. Търговията спира, пазарите се препълват, огромни и ненамиращи пласмент маси от продукти се залежават, наличните пари изчезват от обръщение, кредитът се прекратява, фабриките бездействуват, трудещите се маси остават без средства за живот именно защото произвели тези средства за живот в прекалено голямо количество; фалитите следват един след друг, публичната продажба — една след друга. Застоят продължава години наред, маса производителни сили и продукти се прахосват и унищожават, докато най-после натрупаните маси от стоки, повече или по-малко обезценени, бъдат най-после продадени и тръгнат постепенно пак в ход производството и размяната. Този ход малко по малко се ускорява, преминава в тръс, индустриалният тръс преминава в галоп и този галоп отстъпва място на бесния карьер, истинско надбягване с препятствия, което обхваща индустрията, търговията, кредита и спекулата, за да се стигне пак след най-главоломните скокове — в бездната на краха. И така все отначало. От 1825 г. ние вече пет пъти преживяхме това и в момента (1877 г.) го преживяваме за шести път. И характерът на тези кризи е толкова ярко изразен, че Фурие е схванал същността на всички кризи, като е нарекъл първата от тях *crise pléthorique*, криза на изобилие²¹.

При кризите противоречието между обществено производство и капиталистическо присвояване избухва с неудържима сила. Стоковото обръщение временно се прекратява, средството за обръщение, парите, става пречка за обръщението; всички закони на стокното производство и на стокното обръщение се обръщат с главата на-

долу. Икономическата колизия достига върхната си точка: *начинът на производството въстава против начина на размяната.*

Фактът, че обществената организация на производството вътре във фабриката се е развила до такава степен, че е станала несъвместима със съществуващата наред с нея и над нея анархия на производството в обществото — този факт става осезателен за самите капиталисти вследствие насилствената концентрация на капиталите, която се извършва през време на кризите поради разоряването на мнозина едри и на още по-голям брой дребни капиталисти. Целият механизъм на капиталистическия начин на производство престава да действа под натиска на създадените от самия него производителни сили. Този начин на производство вече не може да превръща в капитал масата от средства за производство; те остават неупотребени и тъкмо затова трябва да бездейства и индустриалната резервна армия. Средства за производство, средства за живот, работници, които се намират на разположение на капитала — всички елементи на производството и на общото благосъстояние са в изобилие. Но «изобилието става източник на нужда и лишения» (Фурне), защото тъкмо то пречи за превръщането на средствата за производство и средствата за живот в капитал. Защото в капиталистическото общество средствата за производство могат да влязат в действие само ако преди това са се превърнали в капитал, в средство за експлоатиране на човешка работна сила. Като призрак стои между работниците, от една страна, и средствата за производство и средствата за живот, от друга, необходимостта тези средства да бъдат превърнати в капитал. Само тази необходимост осуетява съединяването на веществените и личните лостове на производството; само тя пречи на средствата за производство да действуват, а на работниците — да работят и да живеят. Така че, от една страна, капиталистическият начин на производство е уличен в собствената си неспособност да управлява по-нататък тези производителни сили. От друга страна, самите производителни сили все по-мощно се стремят да премахнат това противоречие, да се освободят от свойството си на капитал, *да бъде признат фактически техният характер като обществени производителни сили.*

Това противодействие на мощно нарастващите произ-

водителни сили на капиталистическия им характер, тази засилваща се принуда да бъде призната тяхната обществена същност заставя самата капиталистическа класа все повече и повече — доколкото това изобщо е възможно при капиталистическите отношения — да ги третира като обществени производителни сили. Както периодът на индустриален размах с неговия безгранично раздут кредит, така и самият крах, разрушаващ едри капиталистически предприятия, води до онази форма на обобществяване на по-големи маси от средства за производство, която срещаме в различните видове акционерни дружества. Някои от тези средства за производство и за съобщение, като например железниците, поначало са толкова колосални, че изключват всяка друга форма на капиталистическа експлоатация. Но на известна степен на развитие и тази форма вече става недостатъчна; едрите производители от един и същ отрасъл на индустрията в дадена страна се обединяват в «тръст», в обединение за регулиране на производството; те определят общото количество на онова, което трябва да бъде произведено, разпределят го помежду си и така налагат предварително установената продажна цена. А тъй като тия тръстове обикновено се разпадат при първия застой в работите им, те тъкмо с това предизвикват още по-концентрирано обобществяване: целият индустриален отрасъл се превръща в едно-единствено огромно акционерно дружество, вътрешната конкуренция отстъпва място на монопола на това дружество вътре в дадена страна. Така именно и стана още през 1890 г. с английското производство на алкали, което сега, след сливането на всичките 48 големи фабрики, премина в ръцете на едно-единствено, ръководено от един център дружество с капитал от 120 милиона марки.

В тръстовете свободната конкуренция се превръща в монопол, а безплановото производство на капиталистическото общество ще капитулира пред плановото производство на бъдещото социалистическо общество. Наистина отначало само в полза и изгода на капиталистите. Но в тази си форма експлоатацията става толкова осезателна, че трябва да рухне. Нито един народ не би се съгласил да търпи дълго време едно ръководено от тръстовете производство с тяхната неприкрита експлоатация на цялото общество от малка банда лица, които живеят от рязане на купони.

Тъй или инак, с тръстове или без тръстове, в края на краищата официалният представител на капиталистическото общество, държавата, ще трябва* да поеме ръководенето на производството. Тази необходимост от превръщане в държавна собственост се появява преди всичко за големите съобщителни средства: пощата, телеграфа и железниците.

Ако кризите разкриха неспособността на буржоазията да управлява и занаяпред съвременните производствени предприятия и средства за съобщения в акционерни дружества, тръстове и държавна собственост показва, че буржоазията не е нужна за тази цел. Всички обществени функции на капиталиста се изпълняват сега от платени чиновници. За капиталиста вече няма друга обществена дейност, освен да прибира доходи, да реже купони и да играе на борсата, където разните капиталисти си отнемат един на друг капиталите. Докато капиталистическият начин

* Казвам: «ще трябва», защото само в случай, че средствата за производството и съобщения *наистина* надраснат управлението от страна на акционерните дружества, че следователно превръщането им в държавни стане *икономически* неизбежно — само в такъв случай, дори и това да извърши съвременната държава, то ще означава икономически напредък, нова крачка към завладяването на всички производствени сили от самото общество. Но напоследък, откакто Бисмарк се залови да одържавява, се появи особен род фалшив социализъм, който тук-там дори се изроди в своеобразен вид доброволно лакейничене, направо обявяващ за социалистическо *всяко*, дори и Бисмарковото, одържавяване. Наистина, ако въвеждането на държавен тютюнев монопол е социалистическо, Наполеон и Метерних трябва да бъдат причислени към основателите на социализма. Когато белгийската държава по съвсем обикновени политически и финансови съображения сама построи своите главни железопътни линии, когато Бисмарк без каквато и да било икономическа необходимост превърна в държавна собственост главните железопътни линии в Прусия само за да може по-добре да ги приспособи и използва в случай на война, за да може да обучи железопътни служещи и да направи от тях послушно, гласуващо за правителството стадо, а главно, за да си създаде нов, независим от парламента източник на доходи — всичко това съвсем не бяха социалистически крачки нито пряко, нито косвено, нито съзнателно, нито несъзнателно. Иначе трябва да бъдат признати за социалистически институции и Кралската Seehandlung⁷³, и Кралската порцеланова манифактура, а дори и ротните шивални във войската, или дори и най-сериозно направеното през тридесетте години при царуването на Фридрих Вилхелм III предложение от един умник да бъдат превърнати в държавни. . . публичните домове.

на производство отначало изтласкваше работниците, сега той изтласква и капиталистите и ги праща, също както работниците, макар и засега още не в индустриалната резервна армия, в категорията на излишното население.

Но нито превръщането в акционерни дружества и тръстове, нито преминаването в държавна собственост не премахват капиталистическия характер на производителните сили. При акционерните дружества и тръстовете това е съвсем очевидно. А и съвременната държава е пак само такава организация, каквато си създава буржоазното общество за запазване на общите външни условия на капиталистическия начин на производство от посегателствата както на работниците, така и на отделните капиталисти. Съвременната държава — каквато и да е нейната форма — е по същество капиталистическа машина, държава на капиталистите, идеалният съвкупен капиталист. Колкото повече производителни сили взема като своя собственост, толкова повече тя действително се превръща в съвкупен капиталист, толкова по-голям брой граждани тя експлоатира. Работниците си остават наемни работници, пролетарии. Капиталистическите отношения не се премахват, а, напротив, довеждат се до крайност, до върхнатата им точка. Но на самия връх става преврат. Държавната собственост върху производителните сили не е разрешаване на конфликта, но тя крие в себе си формалното средство, възможността за неговото разрешаване.

Това разрешаване може да се състои само в действителното признаване на обществената природа на съвременните производителни сили, следователно начинът на производството, на присвояването и на размяната да бъде приведен в съответствие с обществения характер на средствата за производство. А това може да стане само когато обществото открито и без заобикалки вземе в ръцете си производителните сили, които вече не се поддават на никакво друго ръководство освен на общественото. Тогава общественият характер на средствата за производство и продуктите, който сега се насочва против самите производители, периодично разклаща начина на производството и размяната и се налага насилствено и разрушително само като сляпо действащ природен закон, ще бъде напълно съзнателно наложен от производителите и ще се превърне от причина за разстройство и периодични крахове в мощен лост на самото производство.

Обществените сили, подобно на природните сили, действуват сляпо, насилствено, разрушително, докато не сме ги опознали и не се съобразяваме с тях. Но щом веднъж сме ги опознали, щом сме разбрали тяхното действие, насоки и влияния, само от нас самите зависи да ги подчиняваме все повече и повече на нашата воля и чрез тях да постигнем нашите цели. А това особено важи за съвременните могъщи производителни сили. Докато упорито отказваме да разберем тяхната природа и техния характер — а на това разбирање се съпротивяват капиталистическият начин на производство и неговите защитници, — дотогава тези сили ще действуват въпреки нас и против нас, дотогава ще властвуват над нас, както подробно изложихме това по-горе. Но щом веднъж бъде разбрана тяхната природа, те могат да бъдат превърнати в ръцете на сдружените производители от демонични повелители в покорни слуги. Разликата тук е същата, каквато е между разрушителната сила на електричеството в мълнията и укротеното електричество в телеграфния апарат и във волтовата дъга; каквато е разликата между стихията на пожара и огъня, действащ в услуга на човека. Когато със съвременните производителни сили започнат да се отнасят съобразно с тяхната най-после опозната природа, обществената анархия в производството ще отстъпи мястото си на едно обществено-планомерно регулиране на производството съобразно с нуждите както на цялото общество, така и на всеки негов член. Тогава капиталистическият начин на присвояване, при който продуктът поробва отначало производителя, а след това и присвоителя, ще бъде заменен с нов начин на присвояване на продуктите, основан върху самата природа на съвременните средства за производство: от една страна — с пряко обществено присвояване като средство за поддържане и разширяване на производството, а от друга — с пряко индивидуално присвояване като средство за живот и наслада.

Като превръща все повече и повече огромното мнозинство от населението в пролетарии, капиталистическият начин на производство създава силата, която под страх на гибел е принудена да извърши този преврат. Като принуждава все повече и повече да се превръщат големите обобществени средства за производство в държавна собственост, капиталистическият начин на производство сам

посочва пътя за извършването на този преврат. *Пролетариатът взема държавната власт и превръща преди всичко средствата за производство в държавна собственост.* Но с това той унищожава самия себе си като пролетариат, с това той унищожава всички класови различия и класови антагонизми, а заедно с това и държавата като държава. Досегашното общество, което се движи в класови антагонизми, е имало нужда от държавата, т. е. от една организация на съответната експлоататорска класа за поддържане на нейните външни условия на производство, т. е. предимно за насилствено задържане на експлоатираната класа в създадените от съществуващия начин на производство условия на потисничество (робство, крепостничество или феодална зависимост, наемен труд). Държавата е била официалният представител на цялото общество, негово обединяване в една видима корпорация, но тя е била такава само дотолкова, доколкото е била държава на оная класа, която за своето време самата е представлявала цялото общество: в древността тя е била държава на поданиците робовладелци, в средновековието — на феодалната аристокрация, в наше време — на буржоазията. Когато държавата стане най-последен действителен представител на цялото общество, тогава тя самата ще се направи излишна. Когато вече няма да има обществена класа, която да бъде държана в подчинение, когато изчезнат заедно с класовото господство, заедно с борбата за отделно съществуване, обусловена от съвременната анархия на производството, и произлизащите от тази борба сблъсквания и ексцесии, тогава вече няма да има какво да се потиска, няма да има нужда и от специална сила за потискане, от държава. Първият акт, с който държавата наистина ще се изяви като представител на цялото общество — завладяването на средствата за производство в името на обществото, — ще бъде същевременно и нейният последен самостоятелен акт като държава. Намесването на държавната власт в обществените отношения постепенно ще стане излишно в различните области и ще престане от само себе си. На мястото на управляването на хората ще дойде управляването на нещата и ръководенето на производствените процеси. Държавата не се «премахва», тя *отмира*. Това трябва да се има предвид при оценката на фразата «свободна народна държава»⁷³, фраза, която е имала за известно време оправдание като агитационно

средство, но в последна сметка е научно несъстоятелна; това трябва да се има предвид и при оценяване на искането на така наречените анархисти държавата да бъде премахната, ако не днес, то утре.

Откакто на историческата сцена се е появил капиталистическият начин на производство, завладяването на всички средства за производство от обществото често пъти се е представяло както на отделни личности, така и на отделни секти като повече или по-малко неясен идеал на бъдещето. Но то стана възможно и историческа необходимост едва когато се оказаха налице фактическите условия за неговото осъществяване. Както и всеки друг обществен прогрес, то става осъществимо не защото хората са осъзнали, че съществуването на класи противоречи на справедливостта, на равенството и т. н., не поради простото желание да бъдат премахнати тези класи, а само по силата на известни нови икономически условия. Разделянето на обществото на експлоататорска и експлоатирана, на господстваща и потисната класа беше неизбежна последица от предишното слабо развитие на производството. Докато съвкупният обществен труд дава продукцията, която едва превишава най-необходимите средства за съществуване на всички, докогато следователно трудът отнема всичкото или почти всичкото време на огромното мнозинство от членовете на обществото, дотогава това общество по необходимост ще се дели на класи. Наред с това огромно мнозинство, което е заето изключително с принудителен труд, се образува и класа, която е освободена от пряк производителен труд и която се занимава с общите работи на обществото: ръководство на труда, държавни работи, правосъдие, науки, изкуства и т. н. Така че в основата на деленето на класи лежи законът за разделението на труда. Но това съвсем не пречи това делене на класи да се осъществява с насилие, грабеж, хитрост и измама и господстващата класа, завзела веднъж властта, да укрепва своето господство за сметка на трудещата се класа и да превръща ръководенето на обществото в усилено експлоатиране на масите.

Затова, макар и деленето на класи да има известно историческо оправдание, все пак то има това оправдание само за даден период, само при дадени обществени условия. То се е дължало на недостатъчното производство и ще бъде пометено в резултат на пълното развитие на съвре-

менните производителни сили. И наистина премахването на обществените класи предполага достигането на такава степен на историческо развитие, на която съществуването не само на една или друга определена господстваща класа, но изобщо на всякаква господстваща класа, следователно и на самото делене на класи, става анахронизъм, остарява. Така че премахването на класите предполага такава висока степен на развитие на производството, на която присвояването на средствата за производство и на продуктите, а заедно с това и на политическото господство, на монопола на образованието и на духовното ръководство от страна на една отделна обществена класа става не само излишно, но и пречка за икономическото, политическото и интелектуалното развитие. Тази степен сега е достигната. Политическият и интелектуалният банкрут на буржоазията едва ли е тайна дори за самата нея, та нейният икономически банкрут се повтаря редовно всеки десет години. При всяка криза обществото се задъхва под тежестта на собствените си производителни сили и продукти, които то не може да използва, и стои безпомощно пред абсурдното противоречие, когато производителите не могат да консумират, защото липсват консуматори. Експанзивната сила на средствата за производство разкъсва оковите, които ѝ е поставил капиталистическият начин на производство. Тяхното освобождаване от тези окови е единственото предварително условие за непрекъснато, постоянно ускоряващо се развитие на производителните сили, а с това и за практически безграничното нарастване на самото производство. Но това не е всичко. Обобществяването на средствата за производство ще премахне не само сегашното изкуствено спъване на производството, но и буквалното прахосване и унищожаване на производителни сили и продукти, което сега е неизбежен спътник на производството и достига връхната си точка при кризите. Освен туй това обобществяване ще освободи маса средства за производство и продукти за цялото общество, като премахне безумния разкош и прахосничество на господстващите сега класи и на техните политически представители. Възможността да се осигурят на всички членове на обществото чрез общественото производство не само напълно достатъчни и от ден на ден подобряващи се материални условия на съществуване, но и гарантиращи им пълното свободно развитие и прила-

гане на техните физически и умствени способности — тази възможност сега за пръв път я има, но *я има**.

Щом обществото завладее средствата за производство, премахва се стоковото производство, а заедно с това и властта на продукта над производителите. Анархията в общественото производство се заменя с планова, съзнателна организация. Борбата за отделното съществуване престава. Едва тогава човек, в известен смисъл, окончателно се отделя от царството на животните и преминава от животински към действително човешки условия на съществуване. Условията на живота, които заобикалят хората и досега са господствували над тях, вече минават под властта и под контрола на хората, които сега за пръв път стават съзнателни, истински господари на природата, защото стават господари на собственото си обединение в общество. Законите на собствените им обществени деяния, които досега са им противостояли като чужди, господстващи над тях природни закони, ще бъдат прилагани от хората с пълно познаване на работата и по този начин ще бъдат подчинени на тяхната власт. Собственото обединение на хората в общество, което досега им е противостояло като натрапено отвън от природата и историята, сега става тяхно собствено свободно дело. Обективните, чужди сили, които досега са господствували над историята, минават под контрола на самите хора. И едва от този момент нататък хората ще започнат напълно съзнателно сами да творят своята история, едва оттук нататък привижданите от тях в движение обществени причини ще дават предимно и във все по-голяма степен и желаните от

* Няколко цифри могат да ни дадат приблизителна представа за огромната експанзивна сила на съвременните средства за производство дори под натиска на капитализма. Според най-новите изчисления на Джифън⁷⁴ цялото богатство на Великобритания и Ирландия е възлизло кръгло на:

в 1814 г. —	2200	милнона ф. ст. =	44	милларда	марки
в 1865 г. —	6100	„ „ „ =	122	„	„
в 1875 г. —	8500	„ „ „ =	170	„	„

Що се отнася до унищожаването на средства за производство и продукти през време на кризите, на втория конгрес на германските индустриалци в Берлин, състоял се на 21 февруари 1878 г.⁷⁵, беше констатирано, че общите загуби само на *германската железобработваща* индустрия през последния крах възлизат на 455 милиона марки.

тях резултати. Това ще бъде скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата.

В заключение нека обобщим накратко изложения от нас ход на развитието:

I. *Средновековно общество*: Дребно еднолично производство. Средствата за производство са предназначени за еднолична употреба, затова са и примитивно недодялани, дребни, с нищожен ефект. Производство за непосредствена консумация било от самия производител, било от неговия феодал. Само там, където производството дава излишък свръх тази консумация, този излишък се предназначава за продажба и влиза в размяната: следователно стоковото производство едва се заражда; но то вече и по това време съдържа в себе си, в зародиш, *анархията в общественото производство*.

II. *Капиталистическа революция*: Преврат в индустрията, извършван отначало чрез простата кооперация и манифактурата. Концентрация на разпръснатите досега средства за производство в големи работилници, а с това — превръщането им от средства за производство на отделно лице в обществени — превръщане, което изобщо не засяга формата на размяната. Старите форми на присвояване остават в сила. Появява се *капиталистът*: като собственик на средствата за производство той си присвоява и продуктите и ги превръща в стоки. Производството става обществен акт; размяната, а заедно с нея и присвояването си остават индивидуални актове, актове на отделното лице; *отделният капиталист присвоява продукта на обществения труд*. Основно противоречие, от което произтичат всички противоречия, в които се движи съвременното общество и които особено ясно разкрива едрата индустрия.

A. Отделяне на производителя от средствата за производство. Обричане работника на наеман труд за цял живот. *Противоположност между пролетариат и буржоазия*.

B. Увеличаваща се проява и усилващо се действие на законите, които господствуват над стоковото производство. Необузdana конкурентна борба. *Противоречие между обществената организация в отделната фабрика и обществената анархия в цялото производство*.

В. От една страна — усъвършенствуване на машините, което поради конкуренцията става принудителна повеля за всеки отделен фабрикант и означава същевременно постоянно засилващо се изхвърляне на работниците от фабриките: *индустриална резервна армия*. От друга страна — безкрайно разширяване на производството, което също става принудителен закон на конкуренцията за всеки фабрикант. От двете страни — нечувано развитие на производителните сили, по-голямо предлагане от търсенето, свръхпроизводство, препълване на пазарите, кризи на всеки десет години, омагьосан кръг: *тук — излишък от средства за производство и от продукти, там — излишък от работници без работа и средства за съществуване*. Но тези два лоста на производството и на общественото благосъстояние не могат да се съединят, защото капиталистическата форма на производството не позволява на производителните сили да действуват, а на продуктите — да циркулират, ако те преди това не са се превърнали в капитал, на което пречи именно техният собствен излишък. Това противоречие нараства до безсмислица: *начинът на производство въстава против формата на размяна*. Буржоазията е уличена в неспособността си да управлява повече собствените си обществени производителни сили.

Г. Частично признаване на обществения характер на производителните сили, което са принудени да направят самите капиталисти. Преминаване на едрите производствени и съобщителни организми отначало в собственост на *акционерни дружества*, покъсно на *тръстове*, а след това и на *държавата*. Буржоазията се оказва излишна класа; всичките ѝ обществени функции сега се изпълняват от платени служещи.

III. *Пролетарска революция*, разрешаване на противоречията: пролетариатът взема обществената власт и по силата на тази власт превръща изплъзващите се от ръцете на буржоазията обществени средства за производство в собственост на цялото общество. С този акт той освобождава средствата за производство от тяхното досегашно свойство на капитал и дава пълна свобода за налагане на тяхната обществена природа. Отсега нататък вече става възможно обществено производство по предварително

обмислен план. Развитието на производството превръща по-нататъшното съществуване на различни обществени класи в анахронизъм. Успоредно с изчезването на анархията на общественото производство отмира и политическият авторитет на държавата. Хората, станали най-после господари на собственото си обществено битие, стават по този начин същевременно и господари на природата, господари на себе си — стават свободни.

Историческото призвание на съвременния пролетариат е да извърши този освобождаващ целия свят подвиг. Задачата на научния социализъм — теоретичния израз на пролетарското движение — е да изследва основно историческите условия, а заедно с това и самата природа на този акт и по такъв начин да изясни на потиснатата днес класа, призвана да извърши този подвиг, условията и природата на нейното собствено дело.

Написано през януари —
първата половина на март 1880 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 189—233.

КАРЛ МАРКС

КРИТИКА
НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА¹

Фридрих Енгелс

[Предговор]

Отпечатаният тук ръкопис — критиката на проектопрограмата, както и съпроводителното писмо до Браке — беше изпратен в 1875 г., малко преди Обединителния конгрес в Гота², на Браке с молба да го покаже на Гайб, Ауер, Бебел и Либкнехт и след това да го върне обратно на Маркс. Тъй като партийният конгрес в Хале³ е включил в дневния ред на партията дискусията по Готската програма, смятам, че би било престъпление от моя страна, ако продължавам да отлагам публикуването на този важен — може би най-важния, — отнасящ се до тая дискусия документ.

Но ръкописът има и друго, по-широко значение. В него за пръв път е изложена ясно и твърдо позицията на Маркс към линията, следвана от Ласал от самото начало на неговата агитационна дейност, и то както по отношение на икономическите принципи на Ласал, така и на неговата тактика.

Безпощадната рязкост, с която Маркс анализира тук проектопрограмата, неумолимостта, с която изказва направените изводи и разкрива слабите места на проекта — всичко това днес, след петнадесет години, не може вече да обиди никого. Специфични ласалианци съществуват още само в чужбина като отделни отломки, а от Готската програма като съвсем незадоволителна се отказаха в Хале дори нейните създатели.

Все пак аз изпуснах — там, където това нямаше значение за работата — някои резки изрази и оценки, отнасящи се до отделни лица, и ги замених с точки. Сам Маркс щеше да направи същото, ако публикуваше днес този ръкопис. Неговият на места остър език беше предизвикан от две обстоятелства. Първо, Маркс и аз се бяхме сраснали с германското движение по-органично, отколкото с всяко

друго, така че провъзгласената в тази проектопрограма решителна крачка назад не можеше да не ни раздражни особено силно. Но, второ, тогава — само две години след Хагския конгрес на Интернационала⁴ — ние водехме най-ожесточена борба с Бакунин и неговите анархисти, които хвърляха върху нас отговорността за всичко, което ставаше в работническото движение в Германия; тъй че трябваше да очакваме, че ще ни бъде приписано и тайното бащинство на тази програма. Тези съображения сега отпадат, а с тях и необходимостта от въпросните места.

Някои фрази са заменени с точки и по цензурни съображения. Където трябваше да избира по-мек израз, той е поставен в квадратни скоби. Инак ръкописът е препечатан дословно.

Лондон, 6 януари 1891 г.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 22, с. 91—92.

Фридрих Енгелс

[Писмо до Август Бебел⁵]

Лондон, 18—28 март 1875 г.

Драги Бебел!

Получих писмото Ви от 23 февруари и се радвам, че се чувствувате тъй добре.

Питате ме какво е нашето мнение за историята с обединението? За съжаление и ние сме в съвсем същото положение като Вас. Нито Либкнехт, нито някой друг ни е съобщавал нещо, затова и ние знаем само това, което има във вестниците, а в тях нямаше нищо — докато преди около осем дни се получи проектопрограмата. Този проект, разбира се, немалко ни изуми.

Нашата партия толкова пъти е подавала ръка на ласалианците за помирение или поне за сътрудничество и толкова пъти е получавала от хазенклеверовци, хаселмановци и тьолкевци такъв груб отказ, че всяко дете би трябвало да направи извода: щом тези господа сега сами идват и предлагат помирение, значи те се намират в дяволски затруднено положение. Но при добре известния характер на тези хора наш дълг е да използваме тяхното затруднение, за да си осигурим всички възможни гаранции, че тези хора няма отново да затвърдят в очите на работниците разклатените си позиции за сметка на нашата партия. Трябваше да ги посрещнем колкото се може по-студено и недоверчиво и да обусловим обединението със степента на тяхната готовност да се откажат от сектантските си лозунги и от своята «държавна помощ» и по главните въпроси да приемат айзенахската програма от 1869 г.⁶ или нейно поправено издание, изгодено към днешния момент. Нашата партия няма абсолютно нищо какво да се поучи от ласалианците в теоретично отношение, т. е. по онова, което е от решаващо значение за програмата, обаче ласалианците биха могли, разбира се, да се поучат от нашата партия. Първото условие за обедине-

нието беше те да престанат да бъдат сектанти, ласалианци, следователно преди всичко да се откажат от всецеленното средство — държавната помощ, или поне да я признаят като подчинена преходна мярка наред с многото други възможни мерки. Проектопрограмата доказва, че нашите хора, които стократно превъзхождат ласалианските водачи в теоретично отношение, стократно им отстъпват по политическа ловкост; «честните» и този път жестоко са изиграни от нечестните.

Първо, приета е гръмката, но исторически невярна Ласалова фраза: по отношение на работническата класа всички други класи били само една реакционна маса. Тази теза е вярна само в отделни изключителни случаи, например при такава пролетарска революция, каквато беше Комуната, или в страна, в която не само буржоазията е създала държава и общество по свой образ и подобие, но и вече след нея демократичната дребна буржоазия е довела това преустройство до неговите крайни последици. Ако например в Германия демократичната дребна буржоазия принадлежеше към тази реакционна маса, как би могла тогава Социалдемократическата работническа партия години наред да върви ръка за ръка с нея, с Народната партия? Как може «Volksstaat»⁷ да черпи почти цялото си политическо съдържание от дребнобуржоазнодемократичния «Frankfurter Zeitung»⁸? И как биха могли да бъдат включени в същата тази програма цели седем искания, които направо и буквално съвпадат в програмата на Народната партия и на дребнобуржоазната демокрация? Имам предвид седемте политически искания от 1 до 5 и от 1 до 2, между които няма нито едно, което да не е буржоазнодемократическо⁹.

Второ, принципът за интернационалността на работническото движение практически напълно се отхвърля на настоящия момент, и то от хора, които в продължение на пет години и при най-трудни обстоятелства провеждаха най-блестящо този принцип. Положението на германските работници като авангард на европейското движение се дължи по същество на истински интернационалистическото им поведение през време на войната; никой друг пролетариат не би се държал така добре. И сега им предлагат да се отрекат от този принцип в един момент, когато навсякъде в чужбина работниците толкова по-силно го подчертават, колкото повече правителствата се стре-

мят да смажат всеки опит за осъществяването му в една организация! Какво остава само от интернационализма на работническото движение? Слабата надежда — дори не за сътрудничество на европейските работници занаят пред в борбата за своето освобождение — не, а за някакво бъдещо «международно побратимяване на народите», за «Европейските съединени щати» на буржоата от Лигата за мир¹⁰!

Естествено съвсем не беше необходимо да се говори за Интернационала като такъв. Но най-малкото не биваше да се прави крачка назад в сравнение с програмата от 1869 г., а да се кажеше например: *макар че* германската работническа партия действа *преди всичко* в поставените ѝ държавни граници (тя няма право да говори от името на европейския пролетариат, особено пък да казва нещо невярно), тя съзнава своята солидарност с работниците от всички страни и винаги ще бъде готова да изпълнява както досега и в бъдеще възлаганите ѝ от тази солидарност задължения. Подобни задължения съществуват и без да се обявяваш или да се считаш за част от Интернационала; например оказване помощ при стачки и недопускане на стачкоизменници, полагане грижи партийните органи да осведомяват германските работници за движението в чужбина, агитация срещу заплашващи или избухващи династични войни, през време на такива войни — тактика, подобна на онази, която беше образцово проведена през 1870—1871 г., и т. н.

Трето, нашите хора позволиха да им натрапят Ласаловия «железен закон за работната заплата», който почива на съвсем остарял икономически възглед, а именно, че работникът получава средно само *минимума* на работната заплата, и то защото според Малтусовата теория за населението винаги имало излишък от работници (тази беше аргументацията на Ласал). Но Маркс в «Капиталът» подробно доказва, че законите, които регулират работната заплата, са много сложни, че според обстоятелствата превес има ту един, ту друг от тях, че те следователно съвсем не са железни, а, напротив, са много еластични и че този въпрос изобщо не може да се реши с две-три думи, както си въобразяваше Ласал. Малтусианската обосновка на закона, който Ласал е преписал от Малтус и Рикардо (изопачавайки последния), както например тя се цитира на стр. 5 в «Христоматия за работници» от

една друга брошура на Ласал¹¹, е подробно оборена от Маркс в отдела «Процесът на натрупването на капитала»¹². Следователно, като приеха Ласаловия «железен закон», признаха едно невярно положение и неговата невярна обосновка.

Четвърто, програмата поставя като *единствено социално* искане Ласаловата държавна помощ в нейния най-оголен вид, в какъвто Ласал я е откраднал от Бюше. И това става, след като Браке много добре разкри цялата нищожност на това искане¹³ и след като почти всички, ако ли не всички, оратори на нашата партия бяха принудени да се обявят в борбата срещу ласалианците против тази «държавна помощ»! По-голямо унижение за нашата партия не може да има. Интернационализмът, смъкнат до равнището на Аманд Гьог, социализмът — до буржоазния републиканец Бюше, който поставя това искане в *противовес на социалистите* с цел да се води борба срещу тях!

Но в най-добрия случай «държавната помощ» в Ласаловия смисъл е само *едно* от многото други мероприятия за постигането на целта, която тук е изразена с безпомощните думи: «за да прокара път към разрешаването на социалния въпрос», като че ли за нас още има някакъв теоретически *неразрешен социален въпрос*! Следователно, ако кажем: «Германската работническа партия се стреми към премахване на наемния труд и с това — на класовите различия посредством осъществяването на колективното производство в индустрията и земеделието и в национален мащаб; тя се обявява за всяко мероприятие, което е годно за постигането на тази цел» — нито един ласалианец не ще може да възрази нещо против това:

Пето, не е казана нито дума за организацията на работническата класа като класа посредством професионалните съюзи. А това е много съществен пункт, защото именно това е истинската класова организация на пролетариата, в която той води всекидневните си борби с капитала, която за него е школа и която днес по никой начин не може да задуши дори и най-жестоката реакция (както сега в Париж). Предвид на важноста, която тази организация придобива и в Германия, според нас би било безусловно необходимо тя да бъде спомената в програмата и по възможност да ѝ се отреди определено място в организацията на партията.

Всичко това нашите хора направиха в угода на ласалианците. А какво отстъпиха другите? Това, че в програмата фигурират куп доста объркани *чисто демократически искания*, някои от които са просто модни неща, като например «законодателство чрез народа», каквото съществува в Швейцария и принася повече вреда, отколкото полза, ако изобщо принася нещо. «Управление чрез народа», това вече би имало някакъв смисъл. Липсва също първото условие за всяка свобода: отговорност на всички чиновници за всичките им служебни действия спрямо всеки гражданин пред обикновените съдилища и по общо право. А че искания като свобода на науката, свобода на съвестта фигурират във всяка либерална буржоазна програма и тук изглеждат малко странно — затова няма да се разпростирам.

Свободната народна държава се е превърнала в свободна държава. Граматически погледнато, свободна държава е тази, в която държавата е свободна спрямо своите граждани, т. е. е държава с деспотично управление. Би трябвало да се откажем от цялата тази дрънканица за държавата, особено след Комуната, която не беше вече държава в истинския смисъл на думата. Анархистите до втръсване ни навираха в очите «народната държава», макар че още в съчинението на Маркс срещу Прудон, а след това в «Комунистически манифест»¹⁴ направо се казва, че с въвеждането на социалистическия обществен строй държавата от само себе си се разпада [sich auflöst] и изчезва. Тъй като държавата е само преходна институция, с която си служат в борбата, в революцията, за да смажат насилствено противниците си, чиста безсмислица е да се говори за свободна народна държава: докато пролетариатът все още *се нуждае* от държавата, той се нуждае от нея не в интерес на свободата, а за да потиска своите противници, а щом стане възможно да се говори за свобода, тогава държавата като такава престава да съществува. Затова ние бихме предложили навсякъде вместо «държава» да се постави «община» [Gemeinwesen], една хубава стара немска дума, която много добре може да замести френската дума «комуна».

«Отстраняване на всякакво социално и политическо неравенство» е също много съмнителна фраза вместо «премахване на всички класови различия». Между отделни страни, области и дори отделни селища винаги ще

съществува *известно* неравенство в условията на живот, което ще може да бъде сведено до минимум, но никога не може да бъде отстранено напълно. Жителите на Алпите винаги ще имат по-различни условия на живот от жителите на равнините. Представата за социалистическото общество като царство на *равенството* е едностранчива френска представа, свързана със стария лозунг «Свобода, равенство, братство», представа, която като *етап в развитието* беше оправдана за времето и мястото си, но сега трябва да бъде преодоляна, както и всички едностранчивости на предишните социалистически школи, защото внася само бъркотия в главите и защото вече са намерени по-прецизни начини за излагане на този въпрос.

Завършвам, макар че почти всяка дума в тази програма, редактирана, при това вяло и безцветно, заслужава критика. Тази програма е такава, че ако бъде приета, Маркс и аз *никога* няма да се присъединим към изградената върху тази основа *нова* партия и ще трябва много сериозно да помислим каква позиция — също и публично — да заемем спрямо нея. Имайте предвид, че в чужбина държат *нас* отговорни за всички изказвания и действия на германската Социалдемократическа работническа партия. Например Бакунин в съчинението си «Политика и анархия»* държи *нас* отговорни за всяка необмислена дума, казана или написана от Либкнехт от основаването на «Demokratisches Wochenblatt»¹⁵. Хората си въобразяват именно, че ние оттук командуваме цялото движение, когато Вие знаете не по-зле от мен, че ние почти никога ни най-малко не сме се месили във вътрешните работи на партията, а когато сме се намесвали, то е било само за да поправим, доколкото е възможно, извършени според *нас* грешки, и то *само теоретически*. Обаче Вие сами ще разберете, че тази програма е повратна точка, която много лесно би могла да ни принуди да снемем от себе си всяка отговорност за партията, която е признала такава програма.

Изобщо официалната програма на една партия има по-малко значение от онова, което партията върши в действителност. Но една *нова* програма все пак е публично издигнато знаме и по това знаме външният свят съди за

* Тук Енгелс има предвид съчинението «Государственность и анархия». Введение. Част I, Женева, 1873 г. *Ред.*

партията. Затова програмата в никакъв случай не трябва да бъде крачка назад, каквато е тази програма в сравнение с Айзенахската. А трябваше да се помисли също какво ще кажат работниците от другите страни за тази програма, какво впечатление ще направи това преклонение на целия германски социалистически пролетариат пред ласалианството.

При това убеден съм, че едно обединение върху *такава* основа няма да трае и една година. Нима най-добрите умове на нашата партия ще се съгласят да предъвкват научени наизуст Ласалови тези за железния закон за работната заплата и за държавната помощ? Бих желал да видя например Вас в тази роля! Но и да направят това, слушателите им ще ги освиркат. При това уверен съм, че ласалианците държат тъкмо на *тези* неща от програмата, както лихварят Шейлок на своя фунт месо¹⁶. Разцеплението ще стане, но преди това ще възстановим «честното» име на Хаселман, Хазенклевер, Тьолке и компания; след разцеплението ние ще се окажем по-отслабени, а ласалианците — укрепнали; нашата партия ще загуби политическата си непорочност и вече никога не ще може беззаветно да се бори срещу Ласалови фрази, които тя самата за известно време е написала на своето знаме; и ако ласалианците тогава пак кажат, че те били истинската и единствената работническа партия, а нашите хора — буржоа, за доказателство те ще посочат тази програма. Всички социалистически мероприятия в нея са *техни*, докато *нашата* партия е внесла само исканията на дребнобуржоазната демокрация, която обаче *тя самата* в същата тази програма е характеризирала като част от «реакционната маса».

Забавих изпращането на това писмо, тъй като Вие ще бъдете освободен едва на 1 април по случай рождения ден на Бисмарк и не желаех да го изложа на риска да бъде заловено при опит да Ви го предадат контрабанда. Но току-що се получи писмо от Браке, у когото също са възникнали сериозни съмнения относно програмата и който иска да знае нашето мнение. Затова за улеснение изпращам писмото до него, за да го прочете и да не става нужда да пиша всички тези истории още веднъж. Впрочем аз изложих и на Рам цялата истина, а на Либкнехт писах само накратко. Не мога да му простя, че той не ни съобщи *нищо дума* за цялата тази работа (а Рам и другите

са мислели, че той точно ни е осведомил), докато не стана, така да се каже, много късно. Наистина той открай време постъпва така и затова ние — както Маркс, така и аз — водихме дълга и неприятна преписка с него — но този път е вече прекалено и ние *решително се отказваме да вървим с него ръка за ръка.*

Гледайте да наредите така, че през лятото да дойдете тук. Ще живеете естествено при мен, а ако времето е хубаво, ще отидем за няколко дни на морски бани; след дългото лежане в затвора това ще бъде много полезно за Вас.

С дружески поздрав

Ваш

Ф. Е.

Маркс наскоро се премести и живее на 41, Maitland Park Crescend, N. W. London.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 34, с. 100—106.

Карл Маркс

[Писмо до Вилхелм Браке]

Лондон, 5 май 1875 г

Драги Браке!

След като прочетете долните критични бележки към обединителната програма, бъдете така добър да ги предадете на Гайб и Ауер, Бебел и Либкнехт, за да се запознаят с тях. *Nota bene**. Ръкописът трябва да се върне във Вашите ръце, за да ми бъде на разположение при нужда. Аз съм претрупан с работа и съм принуден вече да излизам далеч извън рамките на работното време, предписано ми от лекарите. Ето защо за мен съвсем не беше «удоволствие» да напиша толкова дълго послание. Но това беше необходимо, за да не би партийните другари, за които е предназначено това съобщение, да изтълкуват по-късно зле стъпките, които аз от своя страна ще предприема. Именно след обединителния конгрес двамата с Енгелс ще публикуваме кратка декларация, че посочената принципна програма ни е съвсем чужда и нямаме нищо общо с нея.

Това е крайно необходимо, тъй като в чужбина съществува грижливо подхранваният от враговете на партията възглед, и то съвсем погрешен възглед, че ние тайно ръководим оттук движението на така наречената айзенахска партия. Дори в една неотдавна излязла на руски книга Бакуини стоварва например върху мен отговорността не само за всички програми и т. н. на споменатата партия, но дори и за всяка стъпка, която Либкнехт е направил от деня на своето сътрудничество с Народната партия.

* Запомни добре. *Ред.*

Независимо от това моят дълг не ми позволява дори и с дипломатическо мълчание да призная една програма, която по мое убеждение нищо не струва и деморализира партията.

Всяка стъпка на действителното движение е по-важна от дузина програми. Тъй че ако не е било възможно — а и обстоятелствата в момента не са позволявали това — да се отиде *по-далеч* от айзенахската програма, би трябвало просто да се сключи спогодба за действие срещу общия враг. Но когато се съставят принципни програми (вместо да бъде отложена тази работа до момента, когато тя ще бъде подготвена чрез по-продължителна съвместна работа) — с това пред цял свят се поставят жалони, по които хората съдят за равнището на партийното движение.

Водачите на ласалианците дойдоха при нас, защото обстоятелствата ги принудиха. Ако още в началото им беше заявено, че няма да се допусне никакво търгашество с принципите, те щяха да бъдат *принудени* да се задоволят с една програма за действие или с организационен план за общо действие. Вместо това им се разрешава да се явяват въоръжени с мандати и от своя страна признават тези мандати за задължителни, т. е. предават се на милостта или немилостта на ония, които сами се нуждаят от помощ. Като венец на всичко те провеждат свой конгрес още *преди помирителния конгрес*, докато нашата собствена партия провежда своя конгрес *post festum**. Очевидно целта е била да се осуети всякаква критика и да не се даде възможност на собствената партия да размисли. Известно е, че самият факт на обединението задоволява работниците, но грешат ония, които мислят, че този минутен успех не е купен твърде скъпо.

Впрочем програмата нищо не струва, независимо и от това, че тя канонизира Ласаловото верую.

В най-близко време ще Ви изпратя последните свитъци от френското издание на «Капиталът». Печатането беше спряно за дълго време поради забрана на френското правителство. Тази седмица или в началото на идната книгата ще бъде готова. Получихте ли първите 6 свитъка? Пишете ми, ако обичате, и *адреса* на Бернхард Бекер, на когото също трябва да изпратя последните свитъци.¹³

* Буквално: след празника, т. е. със закъснение. *Ред.*

Книгоиздателството «Volksstaat» има своеобразни нрави. Така например и до този момент не ми е изпратен нито един екземпляр от новото издание на «Кьолнския процес на комунистите»¹⁸.

Със сърдечен поздрав

Ваш

Карл Маркс

Бележки към програмата на Германската работническа партия

I

I. «Трудът е източникът на всяко богатство и на всяка култура, а тъй като принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи изцяло [unverkürzt], на равно право, на всички членове на обществото».

Първа част на параграфа: «Трудът е източникът на всяко богатство и на всяка култура.»

Трудът не е източникът на всяко богатство. Природата е също така източник на потребителни стойности (а тъкмо от тях се състои предметното богатство!), както и трудът, който е само проява на една природна сила, на човешката работна сила. Тази фраза се среща във всички детски буквари и е правилна дотолкова, доколкото се приема, че трудът се извършва със съответните предмети и средства. Но една социалистическа програма не бива да си позволява подобни буржоазни фрази, да се премълчават *условията*, които единствено им придават смисъл. Само доколкото човекът по начало се отнася към природата — първоизточникът на всички средства и предмети на труда — като собственик, третира я като принадлежаща му, неговият труд става източник на потребителни стойности, следователно и на богатство. Буржоата имат много сериозни основания да приписват на труда *свръхестествена творческа сила*, защото именно от природната обусловеност на труда следва, че човек, който не притежава никаква друга собственост освен работната си сила, при всички състояния на обществото и културата непременно трябва да бъде роб на другите хора, които са станали собственици на материалните условия на труда. Само с тяхно разрешение той може да работи и следователно — само с тяхно разрешение да живее.

Нека оставим сега това изречение каквото е, с неговите недостатъци. Какво заключение бихме очаквали? Очевидно следното:

«Тъй като трудът е източникът на всяко богатство, нито един член на обществото не може и да си присвоява богатство иначе, освен като продукт на труда. Така че ако самият не работи, той живее от чужд труд и придобива и своята култура също за сметка на чужд труд.»

Вместо това с думичките «а тъй като» се прибавя второ изречение, за да се направи изводът от второто, а не от първото изречение.

Втора част на параграфа: «Принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото.»

Според първото изречение трудът беше източникът на всяко богатство и на всяка култура, следователно и никакво общество не е възможно без труд. Сега научаваме, напротив, че никакъв «принасящ полза» труд не е възможен без общество.

Също така би могло да се каже, че само в обществото безполезният или дори общественоредният труд може да стане индустриален отрасъл, че само в обществото човек може да живее в безделие и т. н. и т. н. — с една дума, да се препише целият Русо.

А какво представлява «принасящият полза» труд? Това е единствено трудът, който постига набелязания полезен резултат. Дивак — а човекът е дивак, откакто е престанал да бъде маймуна, — който убива животни с камък или събира плодове и т. н., извършва «принасящ полза» труд.

Трето. Заключение: «А тъй като принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи изцяло, на равно право, на всички членове на обществото.»

Хубаво заключение! Щом принасящият полза труд е възможен само в обществото и чрез обществото, доходът от труда принадлежи на обществото, а на отделния работник се полага само онова, което не е необходимо за издържане на «условнието» на труда — обществото.

Всъщност този принцип е бил утвърждаван във всички времена *от поборниците за всеки съответен обществен строй*. Най-напред стоят претенциите на правителството заедно с всичко, което е полепнало по него, защото правителството е общественият орган за запазване на

обществения ред; след това идват претенциите на различните видове частна собственост, защото различните видове частна собственост са основите на обществото. . . и т. н. Очевидно е, че човек може да върти и обръща тези празни фрази, както си иска.

Първата и втората част на параграфа могат да имат известна смислена връзка само при следната редакция:

«Трудът става източник на богатството и културата само като обществен труд», или — което е същото — «в обществото и чрез обществото».

Тази теза е безспорно правилна, защото макар че отделният труд (предполага се, че неговите материални условия са налице) може да създава потребителни стойности, той не може да създаде нито богатство, нито култура.

Но също така безспорна е и другата теза:

«Съобразно с общественото развитие на труда и превръщането му по такъв начин в източник на богатство и култура се развива бедността и онеправдаността по отношение на работника, богатството и културата по отношение на неработника.»

Това е законът на цялата досегашна история. Така че вместо общи фрази за «труда» и «обществото» тук определено трябва да се покаже как в днешното капиталистическо общество най-после са създадени материалните и други условия, които правят работниците способни и ги заставят да сломят това обществено проклетие.

Но всъщност целият този параграф, стилово объркан и погрешен по съдържание, е вмъкнат само за да може Ласаловата формула за «несъкратения трудов доход» да бъде написана като първи лозунг на партийното знаме. Аз по-нататък ще се върна на «трудовия доход», на «равното право» и т. н., тъй като по-нататък същото нещо се повтаря в малко по-друга форма.

2. «В днешното общество средствата на труда са монопол на класата на капиталистите; обусловената от това зависимост на работническата класа е причината за мизерията и заробването във всички форми.»

Това заимствувано от устава на Интернационала изречение в тази си «поправена» редакция е погрешно.

В днешното общество средствата на труда са монопол на поземлените собственици (монополът на поземлената

собственост е дори базата на монопола на капитала) и на капиталистите. В съответния пасаж от устава на Интернационала не е спомената нито едната, нито другата класа на монополистите. Там се говори за «*монопол върху средствата на труда т. е. върху източниците на живота*». Добавката «източници на живота» достатъчно показва, че в средствата на труда е включена и земята.

Поправката е била направена, защото Ласал — по известни сега на всички мотиви — нападна *само* класата на капиталистите, но не и поземлените собственици. В Англия капиталистът в повечето случаи не е собственик дори на земята, на която се намира неговата фабрика.

3. «Освобождението на труда изисква издигането на средствата на труда в общо достойние на обществото и колективното регулиране на целокупния труд при справедливо разпределение на трудовия доход.»

«Издигането на средствата на труда в общо достойние на обществото!» Навярно това трябва да означава тяхното «превърщане в общо достойние». Но това само мимоходом.

Какво значи «*трудов доход*»? Продуктът на труда или неговата стойност? А в случай, че е последното — общата стойност на продукта ли или само онази част от стойността, която трудът е прибавил към стойността на потребените средства за производство?

«Трудовият доход» е неопределена представа, с която Ласал замества определени икономически понятия.

Какво значи «справедливо» разпределение?

Нима буржоата не твърдят, че днешното разпределение е «справедливо»? И не е ли то действително единствено «справедливо» разпределение върху основата на днешния начин на производство? Икономическите отношения с правни понятия ли се регулират или тъкмо обратното: правните отношения възникват от икономическите? Също и разните социалистически сектанти нямат ли най-различни представи за «справедливо» разпределение?

За да знаем какво трябва да се подразбира в този случай под думите «справедливо разпределение», трябва да съпоставим първия параграф с този параграф. Последният предполага общество, в което «средствата на труда

са общо достойние и целокупният труд се регулира колективно», а от първия параграф виждаме, че «доходът от труда принадлежи изцяло, на равно право, на всички членове на обществото».

«На всички членове на обществото» ли? Също и на неработещите? Къде остава в такъв случай «несъкратеният трудов доход»? Само за работещите членове на обществото ли? Къде остава тогава «равното право» на всички членове на обществото?

Но «всички членове на обществото» и «равното право» са очевидно само фрази. Същността е, че в това комунистическо общество всеки работник трябва да получава Ласаловия «несъкратен трудов доход».

Ако вземем израза «трудов доход» най-напред в смисъл на продукт на труда, колективният трудов доход ще бъде *целокупният обществен продукт*.

От него трябва да бъде приспаднато:

Първо: това, което е необходимо за възстановяване на потребените средства за производство.

Второ: допълнителната част за разширяване на производството.

Трето: резервният или застрахователен фонд срещу злополуки, повреди вследствие на природни стихии и т. н.

Тези приспадания от «целия трудов доход» са икономическа необходимост и техните размери трябва да бъдат определени според наличните средства и сили, отчасти въз основа на теорията за вероятността, но те в никакъв случай не се поддават на изчисление, като се изхожда от справедливостта.

Остава другата част от целокупния продукт, предназначена да служи като предмети за потребление.

Преди да се стигне до индивидуалната подялба на тази останала част, от нея пак се приспадат:

Първо: *общите неспадащи непосредствено към производството управленски разходи*.

Тази част веднага ще се намали извънредно много в сравнение с размера ѝ в сегашното общество и все повече ще се намалява с развитието на новото общество.

Второ: *онова, което е предназначено за съвместното задоволяване на нуждите като училища, учреждения по здравеопазването и т. н.*

Тази част веднага ще нарасне значително в сравнение

с размера ѝ в сегашното общество и ще нараства все повече с развитието на новото общество.

Трето: фондовете за неработоспособни и др., накратко — онова, което спада днес към така нареченото официално подпомагане на бедните.

Едва сега стигаме до «разпределението», което програмата, под влияние на Ласал, толкова ограничено единствено има предвид, а именно до онази част от предметите за потребление, която се разпределя между индивидуалните производители от колектива.

«Целият трудов доход» вече незабелязано се е превърнал в «нецял», макар че онова, което се измъква от производителя като частно лице, пряко или косвено пак отива в негова полза като член на обществото.

Както изчезва фразата за «целия трудов доход», така сега изчезва и фразата за «трудов доход» изобщо.

В колективното, основано върху общото владение на средствата за производство общество производителите не разменят своите продукти; също така и трудът, употребен за произвеждане на продукти, тук не се явява *като стойност* на тези продукти, като някакво присъщо на тях вещественно свойство, защото сега в противоположност на капиталистическото общество индивидуалният труд вече не по околен път, а непосредствено съществува като съставна част на целокупния труд. Така че изразът «трудов доход», неприемлив и днес поради своята двусмисленост, губи всякакъв смисъл.

Ние имаме работа тук не с комунистическо общество, което *се е развило* върху своя собствена основа, а обратно — общество, което тъкмо *възниква* от капиталистическото общество и следователно във всяко отношение — в икономическо, нравствено и духовно — още носи родилни петна на старото общество, от чиито недра то се появява. Съобразно с това след тези приспадания отделният производител получава обратно точно толкова, колкото той дава на обществото. Онова, което той му е дал, е неговото индивидуално количество труд. Например общественият работен ден представлява сбора от индивидуалните работни часове; индивидуалното работно време на отделния производител е дадената от него част от обществения работен ден, неговият дял в него. Той получава от обществото квитанция, че е дал еди-колко си труд (след приспадане на труда му в полза на обществените фондове), и с тази

квитанция получава от обществените запаси толкова предмети за потребление, за колкото е изразходван също толкова труд. Същото количество труд, което е дал на обществото в една форма, той го получава обратно в друга форма.

Тук очевидно господствува същият принцип, който регулира стокообмена, тъй като последният е обмен на равностойни неща. Съдържанието и формата тук са се изменили, защото при изменилите се обстоятелства никой не може да даде нищо друго освен своя труд и защото, от друга страна, в собственост на отделните лица не може да премине нищо друго освен индивидуални предмети за потребление. Що се отнася обаче до разпределението на последните между отделните производители, тук господствува същият принцип, както при обмена на стокови еквиваленти: известно количество труд в една форма се разменя срещу същото количество труд в друга форма.

Поради това *равното право* тук е — по принцип — все още *буржоазното право*, макар че принципът и практиката тук вече не си противоречат, докато размяната на еквиваленти при стокообмена съществува само *средно*, а не при всеки отделен случай.

Въпреки този прогрес това *равно право* е в едно отношение все още ограничено в буржоазни рамки. Правото на производителите е *пропорционално* на давания от тях труд; равенството се състои в това, че се мери с *равна мярка* — с труда.

Но един човек физически или умствено превъзхожда друг човек, следователно за едно и също време дава повече труд или пък е способен да работи по-дълго време, а за да служи като мярка, трудът трябва да бъде определен по продължителност или по интензивност, иначе би престанал да бъде мярка. Това *равно право* е неравно право за неравен труд. То не признава никакви класови различия, защото всеки е само работник като всички други; но то тихомълком признава нееднаквата индивидуална дарба, а оттук и нееднаквата работоспособност като естествени привилегии. *Поради това по своето съдържание то е право на неравенството като всяко право*. По своята природа правото може да се състои само в прилагане на равна мярка; но нееднаквите индивиди (а те нямаше да бъдат различни индивиди, ако не бяха нееднакви) могат да бъдат измервани с една и съща мярка само дотол-

кова, доколкото човек ги разглежда от едно и също гледище, доколкото ги взема само от една *определена* страна, както например в дадения случай ги разглежда *само като работници* и не вижда в тях нищо повече, абстрахира се от всичко останало. По-нататък: един работник е женен, а друг не; един има повече деца от друг и т. н. и т. н. Така че при равен труд и следователно при равен дял в обществения потребителен фонд един фактически получава повече от друг, един е по-богат от друг и т. н. За да избегне всички тези недостатъци, правото, вместо да бъде равно, би трябвало да бъде, напротив, неравно.

Тези недостатъци обаче са неизбежни в първата фаза на комунистическото общество, в оня му вид, в който то е произлязло от капиталистическото общество след продължителни родилни мъки. Правото никога не може да стои по-високо от икономическата организация и от обусловеното от нея културно развитие на обществото.

Във висшата фаза на комунистическото общество, когато изчезне заробващото подчинение на индивидите на разделението на труда, а заедно с това и противоположността между умствения и физическия труд; когато трудът стане не само средство за живот, а и първа жизнена необходимост; когато заедно с всестранното развитие на индивидите нараснат и производителните сили и всички извори на общественото богатство потекат като пълноводен поток — едва тогава тесният хоризонт на буржоазното право ще може да бъде преодолян напълно и обществото ще може да напише на своето знаме: От всеки според способностите, на всеки според потребностите!

Спрях се по-подробно на «целия трудов доход», от една страна, и на «равното право» и «справедливото разпределение», от друга, за да покажа какво голямо престъпление вършат някои, когато, от една страна, искат отново да натрапят на нашата партия като догми представи, които навремето имаха известен смисъл, но сега са се превърнали в остаряла словесна смет, а, от друга страна, чрез идеологически правни и други извъртания — толкова привични за демократите и за френските социалисти — желаят да изопачат реалистичното схващане, което с толкова труд беше насадено в партията и сега вече е пуснало корени в нея.

Независимо от изложеното дотук изобщо беше погреш-

но да се вижда същността на работата в така нареченото *разпределение* и да се слага върху него главното ударение.

Всяко разпределение на предметите за потребление е винаги само последица от разпределението на самите условия на производството. А това разпределение изразява характера на самия начин на производство. Например капиталистическият начин на производство се основава върху това, че материалните условия на производството под формата на собственост върху капитала и собственост върху земята се намират в ръцете на хора, които не работят, докато масата притежава само личното условие на производството — работната сила. Щом елементите на производството са разпределени така, оттук от само себе си произтича и днешното разпределение на предметите за потребление. А ако материалните условия на производството бъдат колективна собственост на самите работници, в резултат ще се получи и такова разпределение на предметите за потребление, което ще се различава от сегашното. Вулгарният социализъм (а от него пак известна част от демокрацията) възприе от буржоазните икономисти маниера да разглежда и третира разпределението като нещо независимо от начина на производството, а оттук да представя работата така, като че ли социализмът се върти главно около разпределението. Но след като истинското отношение е изяснено вече отдавна, защо да се връщаме отново назад?

4. «Освобождението на труда трябва да бъде дело на работническата класа, по отношение на която всички останали класи са само една *реакционна маса*.»

Първата строфа е взета от встъпителните думи в устава на Интернационала, но е «поправена». Там се казва: «Освобождението на работническата класа трябва да бъде дело на самите работници»; тук, напротив, «работническата класа» трябва да освободи — какво? — «труда». Нека го разбере, който може.

Затова пък като компенсация следва антистрофата — стопроцентов Ласалов цитат: «по отношение на която (на работническата класа) всички останали класи са само една *реакционна маса*».

В «Комунистически манифест» се казва: «От всички класи, които днес противостоят на буржоазията, само

пролетариатът е *действително революционна класа*. Останалите класи се разкапват и загиват с развитието на едрата индустрия, а пролетариатът е неин собствен продукт.»¹⁹

Буржоазията — като носителка на едрата индустрия — се разглежда тук като революционна класа по отношение на феодалите и средните съсловия, които искат да запазят всички обществени позиции, създадени от остарелите начини на производството. Следователно те не образуват *заедно с буржоазията* само една реакционна маса.

От друга страна, пролетариатът е революционен по отношение на буржоазията, защото, самият израсъл върху почвата на едрата индустрия, той се стреми да лиши производството от капиталистическия характер, който буржоазията се мъчи да увековечи. Но «Манифест» добавя, че «средните съсловия. . . са революционни дотолкова, доколкото им предстои да преминат в редовете на пролетариата».

Следователно и от тази гледна точка пак е безсмислица, че по отношение на работническата класа те «заедно с буржоазията», а отгоре на това и с феодалите, «образуват само една реакционна маса».

Нима при последните избори ние заявявахме на занаятчиите, дребните индустриалци и т. н., както и на *селяните*: «По отношение на нас вие заедно с буржоата и с феодалите образувате само една реакционна маса?»

Ласал знаеше «Комунистически манифест» наизуст, така, както неговите правоверни последователи знаят наизуст написаните от него свещени писания. Така че ако той тъй грубо е изопачил «Манифест», той го е направил само за да оправдае своя съюз с абсолютистките и феодалните противници против буржоазията.

Освен това в горния параграф неговата премъдрост е изсмукана от пръстите без каквато и да било връзка с «поправения» цитат от устава на Интернационала. Така че тук имаме чисто и просто нахалство, и то съвсем не неприятно за господин Бисмарк — една от онези евтини дързости, които проявява берлинският Марат²⁰.

5. «Работническата класа действа за своето освобождение преди всичко в рамките на днешната национална държава, като съзнава, че необходимият резултат от нейните стремежи, които са

общи за работниците от всички културни страни, ще бъде международното побратимяване на народите.»

В противоположност на «Комунистически манифест» и на целия предишен социализъм Ласал разглеждаше работническото движение от най-ограничено национално гледище. В това му подражават — и то след дейността на Интернационала!

От само себе си се разбира, че за да може изобщо да се бори, работническата класа трябва да се организира в собствената си страна *като класа* и че непосредствена арена на нейната борба е самата ѝ страна. Дотолкова нейната класова борба не по съдържание, а както се казва в «Комунистически манифест», «по форма» е национална. Но «рамките на днешната национална държава» — например на Германската империя — сами на свой ред се намират икономически «в рамките на световния пазар», политически — «в рамките на системата от държави». Всеки търговец знае, че германската търговия е същевременно и външна търговия и величието на господин Бисмарк е тъкмо в своеобразната *международна* политика.

И до какво свежда германската Работническа партия своя интернационализъм? До съзнанието, че резултатът от нейните стремежи «ще бъде *международното побратимяване на народите*» — фраза, заимствувана от буржоазната Лига за свобода и мир, която трябва да мине за еквивалент на международното побратимяване на работническите класи в общата им борба срещу господстващите класи и техните правителства. За *международните функции* на германската работническа класа следователно — нито дума! И така тя трябва тъпкано да го върне на своята собствена буржоазия, вече братски обединила се против нея с буржоата на всички други страни и на международната заговорническа политика на господин Бисмарк!

В действителност интернационалистическото кредо на програмата стои *още безкрайно по-ниско* от това на партията на свободната търговия. Последната също твърди, че резултатът от нейните стремежи цяло да бъде «международното побратимяване на народите». Но тя и *върши* нещо, за да направи търговията международна, и съвсем не се задоволява със съзнанието, че всички народи се занимават с търговията в собствената си страна.

Международната дейност на работническата класа от

различните страни в никакъв случай не зависи от съществуването на «*Международната работническа асоциация*». Тя беше само пръв опит за създаване на централен орган за тази дейност, опит, който с дадения от него тласък имаше трайни резултати, но в своята *първа историческа форма* не можеше да бъде продължен след падането на Парижката комуна.

Бисмарковият «*Norddeutsche*» имаше пълно право, когато за задоволство на своя господар оповести, че германската Работническа партия се е отказала в новата си програма от интернационализма²¹.

II

«Като изхожда от тези принципи, германската Работническа партия се стреми с всички законни средства към *свободна държава* — и — социалистическо общество; към премахване системата на работната заплата *заедно с железния закон за работната заплата* — и — експлоатацията във всичките ѝ форми; към премахване на всякакво социално и политическо неравенство.»

Към «свободната» държава ще се върна по-късно.

И така, германската Работническа партия за в бъдеще трябва да вярва в Ласаловия «железен закон за работната заплата»! За да не пропуснат този закон, вършат безсмислица, като говорят за «премахване системата на работната заплата» (би трябвало да се каже: системата на наемния труд) «*заедно с железния закон за работната заплата*». Ако премахвам наемния труд, аз, естествено, премахвам и неговите закони, били те «железни» или меки като гъба. Но борбата на Ласал против наемния труд се върти почти изключително около този така наречен закон. Ето защо, за да се докаже, че ласалианската секта е победила, «системата на работната заплата» трябва да бъде премахната «*заедно с железния закон на работната заплата*», а не без него.

Както се знае, от «железния закон за работната заплата» на Ласал принадлежи само думата «железен», която той е заимствувал от Гьотевите «вечни, железни, велики закони»²². Думата «железен» е сигнатура, по която правоверните се разпознават един друг. Но ако аз

приемам закона с Ласаловия печат, а следователно и в Ласаловия смисъл, трябва да приема и Ласаловата обосновка на този закон. А в какво се състои тя? Както изтъкна Ланге наскоро след смъртта на Ласал, това е (проповядваната от самия Ланге) Малтусова теория за населението²³. Но ако тази теория е правилна, тогава пък няма да мога да премахна «железния закон», дори и сто пъти да премахна наемния труд, защото в такъв случай този закон ще управлява не само системата на наемния труд, но и всяка обществена система. Опирайки се именно на тази теория, икономистите вече повече от петдесет години доказват, че социализмът не може да премахне *обусловената от самата природа* мизерия, а може само да я направи *всеобща*, като я разпредели равномерно по цялата повърхност на обществото!

Но всичко това не е най-главното. *Съвсем независимо от погрешното* Ласалово схващане на този закон *наистина* възмутителната крачка назад се състои в следното.

След смъртта на Ласал в *нашата* партия си проби път научното разбиране, че *работната заплата* не е това, което тя *изглежда*, а именно — *стойността*, респективно *цената на труда*, а е само замаскирана форма на *стойността*, респективно на *цената на работната сила*. С това веднъж завинаги бе опровергано цялото дотогавашно буржоазно схващане за работната заплата, както и цялата дотогавашна критика на това схващане, и се установи ясно, че на наемния работник е разрешено да работи само за да поддържа своето съществуване, т. е. *за да живее*, доколкото той известно време работи даром за капиталиста (а следователно и за неговите съучастници при консумирането на принадлежната стойност); че оста, около която се върти цялата система на капиталистическото производство, е стремежът да бъде увеличен този безплатен труд чрез удължаване на работния ден или чрез увеличаване производителността на труда, респективно чрез по-голямо напрежение на работната сила и т. н.; че следователно системата на наемния труд е система на робство, и то на такова робство, което става толкова по-сурово, колкото повече се развиват обществените производителни сили на труда, безразлично дали на работника се заплаща по-добре или по-зле. И сега, след като това разбиране все повече и повече си пробива път в нашата партия, връщат се назад към догмите на Ласал, макар

че сега вече би трябвало да знаят, че Ласал *не разбираше* какво представлява работната заплата, а следвайки буржоазните икономисти, вземаше привидността за същност на въпроса.

Това е все едно, ако сред робите, открили най-последаттайната на своето робство и въстанали, един от тях, все още пленник на остарелите представи, напише в програмата на въстанието: робството трябва да бъде премахнато, защото при системата на робството храненето на робите не може да се издигне над определен, доста нисък максимум!

Нима самият факт, че представителите на нашата партия бяха способни да извършат такова нечувано покушение срещу разпространеното сред партийните маси разбиране, не показва с какво <престъпно> лекомислие, <каква безсъвестност> пристъпиха към съставянето на компромисната програма!

Вместо неопределената заключителна фраза на този параграф: «премахване на всякакво социално и политическо неравенство», трябваше да се каже, че с премахването на класовите различия ще изчезне от само себе си и всяко произтичащо от тях социално и политическо неравенство.

III

«За да се прокара път за разрешаването на социалния въпрос, германската Работническа партия иска основаването на производителни кооперации с държавна помощ под демократическия контрол на трудеция се народ. Производителните кооперации както в индустрията, така и в земеделието трябва да бъдат извикани на живот в такъв обем, че от тях да възникне социалистическата организация на целокупния труд.»

След Ласаловия «железен закон за работната заплата» това е лечебното средство на този пророк! «Прокарва се път» по достоен начин! На мястото на съществуващата класова борба се появява вестникарската фраза «социалният въпрос», за чието «разрешаване» «се прокара път». Вместо от процеса на революционното преустройство на обществото «социалистическата организация на цело-

купния труд» «възниква» от «държавната помощ», оказвана на производителните кооперации, «извиквани на живот» *от държавата*, а не от работниците. Това е напълно достойно за фантазията на Ласал, че с държавни субсидии може също тъй лесно да бъде построено едно ново общество както една нова железопътна линия!

От <известни остатъци от> срам «държавната помощ» е поставена «под демократическия контрол на трудещия се народ».

Първо, «трудещият се народ» в Германия в по-голямата си част се състои от селяни, а не от пролетарии.

Второ, думата «демократически» на немски значи «народовластен». Но какво значи «народовластен контрол на трудещия се народ»? И то при такъв трудов народ, който, поставяйки подобни искания към държавата, напълно признава, че нито е на власт, нито е узрял за тази власт!

Излишно е да се впускаме тук в критикуване на рецептата, предписана по времето на Луи Филип от Бюше *в противовес* на френските социалисти и приета от реакционните работници от «Atelier»²⁴. И главната беда не е, че това специфично чудотворно лечение е вписано в програмата, а че изобщо се връщат назад от гледището на класовото движение към гледището на сектантското движение.

Когато работниците искат да създадат условия за колективно производство в мащаба на цялото общество и преди всичко в своята страна, следователно в национален мащаб, това означава само, че те действуват за извършване на преврат при сегашните условия на производството и това няма нищо общо с основаването на кооперативни дружества с държавна помощ! А що се отнася до сегашните кооперативни дружества, те имат стойност само дотолкова, доколкото са независимо дело на самите работници и не са покровителствувани нито от правителствата, нито от буржоазията.

IV

Сега преминавам към демократическия раздел:

А. «Свободна основа на държавата».

Преди всичко, според II раздел, германската Работническа партия се стреми към «свободна държава.»

Свободна държава — какво значи това?

Да се направи държавата «свободна» — това съвсем не е цел на работниците, които са се отърсили от ограничения верноподанически начин на мислене. В Германската империя «държавата» е почти толкова «свободна», колкото в Русия. Свободата се състои в превръщането на държавата от орган, стоящ над обществото, в орган, изцяло подчинен на това общество; а и в наше време държавните форми са повече или по-малко свободни в зависимост от степента, до която те ограничават «свободата на държавата».

Германската Работническа партия — поне ако тя приема за своя тази програма — показва колко недълбоко са проникнали в нея социалистическите идеи: вместо да разглежда съществуващото общество (а това важи и за всяко бъдещо общество) като «основа» на съществуващата държава (или бъдещото общество като основа на бъдещата държава), тя, напротив, разглежда държавата като някаква самостоятелна същност, която има свои собствени «духовни, нравствени, свободни основи».

А отгоре на това в програмата грубо се злоупотребява с думите «днешната държава» и «днешното общество», а също и се проявява още по-грубо неразбиране на държавата, към която тя предявява своите искания!

«Днешното общество» е капиталистическото общество, което съществува във всички цивилизовани страни, повече или по-малко свободно от примеси на Средновековието, повече или по-малко видоизменено поради особеното историческо развитие на всяка страна, повече или по-малко развито. Напротив, «днешната държава» се изменя с всяка държавна граница. В пруско-германската империя тя е различна от тази в Швейцария, в Англия различна от тази в Съединените щати. Така че «днешната държава» е фикция.

Но въпреки пълното разнообразие на своите форми

общото между различните държави в различните цивилизовани страни е това, че те стоят на почвата на съвременното буржоазно общество, само че повече или по-малко капиталистически развито. Поради това те имат някои общи съществени белези. В този смисъл може да се говори за «днешна държава» в противоположност на бъдещето, когато ще отмре сегашният ѝ корен — буржоазното общество.

Пита се тогава: «какво преустройство ще претърпи държавата в едно комунистическо общество»? С други думи, какви обществени функции ще останат в него, аналогични на сегашните държавни функции? На този въпрос може да се отговори само научно, иначе колкото и хиляди пъти да съчетаваме думата «народ» с думата «държава», това няма да ни приближи и на милиметър до неговото разрешаване.

Между капиталистическото и комунистическото общество се намира периодът на революционно превръщане на първото във второто. На този период съответствува и политически преходен период и държавата през този период не може да бъде нищо друго освен *революционната диктатура на пролетариата*.

Но програмата не се занимава нито с последната, нито с бъдещата държава на комунистическото общество.

Нейните политически искания не съдържат нищо друго освен старите, известни на цял свят демократически неща: всеобщо избирателно право, пряко законодателство, народно право, народно опълчение и т. н. Това е чисто и просто отзвук от буржоазната Народна партия, Лигата за мир и свобода. Това са все искания, които — доколкото не преминават във фантастични представи — са вече *осъществени*. Само че държавата, която ги е осъществила, се намира не в границите на Германската империя, а в Швейцария, Съединените щати и т. н. Този вид «държава на бъдещето» е днешната държава, макар и съществуваща извън «рамките» на Германската империя.

Но забравено е едно. Тъй като германската Работническа партия изрично заявява, че действа в пределите на «сегашната национална държава», следователно в пределите на своята държава, на пруско-германската империя — иначе нейните искания в по-голямата си част щяха да бъдат безсмислени, тъй като човек иска само това, което още няма, — тя не би трябвало да забравя главно-

то, а именно, че всички тези прекрасни неща почиват върху признаването на така наречения суверенитет на народа и че поради това те са уместни само в една *демократическа република*.

Щом липсва смелост — и това е разумно, тъй като обстоятелствата налагат предпазливост — да се иска демократическа република, както правеха това френските работнически програми при Луи Филип и при Луи Наполеон, не е трябвало да се прибягва и до такъв нито «честен», нито достоен трик да се искат неща, които имат смисъл само в една демократическа република, от една държава, която не е нищо друго освен обточен с парламентарни форми, смесен с феодални прибавки и същевременно намиращ се вече под влиянието на буржоазията, бюрократически окован, полицейски охраняван военен деспотизъм, <и отгоре на това и тържествено да се уверява тази държава, че си въобразяват да получат от нея нещо такова «със законни средства»!>

Дори вулгарната демокрация, която вижда в демократическата република хилядогодишното царство и съвсем не подозира, че именно в тази последната държавна форма на буржоазното общество класовата борба трябва да бъде окончателно решена с оръжие — дори и тя стои неизмеримо по-високо от такъв вид демократизъм, който се придържа в рамките на полицейски допустимото и логически недопустимото.

Че под понятието «държава» всъщност се подразбира правителствената машина или държавата, доколкото тя по силата на разделението на труда образува свой собствен, обособен от обществото организъм, личи вече от думите: «германската Работническа партия иска *като икономическа основа на държавата*: един-единствен прогресивно подходящ данък и т. н.» Данъците са икономическата основа на правителствената машина и нищо друго. В съществуващата в Швейцария държава на бъдещето това искане е почти изпълнено. Подходящият данък предполага различни източници на доходи на различните обществени класи — предполага следователно капиталистическо общество. Затова нищо чудно, че ливърпулските поборници за финансова реформа — буржоата начело с брата на Гладстон — предявяват същите искания, каквито предявява и програмата.

Б. «Като духовна и нравствена основа на държавата германската Работническа партия иска:

1. Всеобщо и *еднакво* за всички народно възпитание посредством държавата. Всеобщо задължително посещаване на училището. Безплатно обучение.»

Еднакво за всички народно възпитание? Какво се подразбира под тези думи? Или се смята, че в днешното общество (а само за него става дума) възпитанието за всички класи може да бъде *еднакво*? Или се иска принудително да бъдат сведени и висшите класи до онова скромно равнище на възпитание — народното училище, — което единствено е съвместимо с икономическото положение не само на наемните работници, но и на селяните?

«Всеобщо задължително посещаване на училището. Безплатно обучение.» Първото съществува дори и в Германия, второто — в Швейцария и Съединените щати относно народните училища. Ако в някои северноамерикански щати обучението в средните учебни заведения е също «безплатно», това фактически означава само, че висшите класи покриват разходите за своето образование от общите данъчни средства. Впрочем същото важи за «безплатното съдопроизводство», което се иска в точка 5 от раздел А. Углавното правосъдие е навсякъде безплатно; гражданското правосъдие се занимава почти изключително с конфликти във връзка със собствеността, следователно засяга почти само имотните класи. И те ли да водят своите процеси с народни средства?

Параграфът за училищата би трябвало да иска поне технически училища (теоретически и практически), свързани с народното училище. ;

Съвсем неприемливо е «народно възпитание посредством държавата». Едно нещо е да се определят с общ закон средствата за народните училища, квалификацията на преподавателския персонал, учебните дисциплини и т. н. и чрез държавни инспектори да се следи — както става в Съединените щати — за изпълнението на тези предписания на закона, а съвсем друго — да се назначи държавата като възпитател на народа! Напротив, както правителството, така и църквата еднакво трябва да бъдат изключени от всякакво влияние върху училището. Особено пък в пруско-германската империя (и тук не ще помогне хитрото извъртане, че ставало дума за «държава на

бъдещето» — ние видяхме как стои въпросът с това, напротив, държавата се нуждае от твърде сурово възпитание посредством народа.

Но цялата програма въпреки всичката ѝ демократическа дрънканица е изцяло заразена от верноподаническата вяра на ласалианската секта в държавата или, което не е по-добро, от вярата в демократически чудеса или — по-точно — тя е компромис между тези два вида вяра в чудеса, еднакво чужди на социализма.

«Свобода на науката» — гласи един параграф от пруската Конституция. Защо е той тук?

«Свобода на съвестта»! Ако сега, по време на Културкампа²⁵ са искали да напомнят на либерализма неговите стари лозунги, това можеше да бъде направено само в следната форма: Всеки трябва да има възможност да задоволява своите религиозни и телесни нужди, без полицията да си пъха носа в това. Но в този случай Работническата партия би трябвало да изрази своето убеждение, че буржоазната «свобода на съвестта» не е нищо друго освен търпимост към всички възможни видове *религиозна свобода на съвестта* и че тя, напротив, се стреми да освободи съвестта от религиозния призрак. Но у нас не желаят да надскочат «буржоазното» равнище.

Аз вече привършвам, тъй като следващата по-нататък добавка към програмата не е характерна нейна част. Затова тук ще се ограничи само с кратки бележки.

«2. Нормален работен ден.»

В никоя друга страна работническата партия не се е ограничавала с такова неопределено искане, а винаги е посочвала точно продължителността на работния ден, която се смята за нормална при дадените условия.

«3. Ограничаване на женския и забрана на детския труд.»

Нормирането на работния ден трябва вече да включва ограничаването на женския труд, тъй като нормирането се отнася до продължителността, паузите и т. н. на работния ден; иначе то може да означава само забрана на женския труд в онези отрасли на производството, които са особено вредни за женския организъм или пък относно женския пол са в разрез с нравствеността. Ако се е имало това предвид, трябвало е да се каже:

«Забрана на детския труд!» Тук е било абсолютно необходимо да бъде посочена *пределната възраст*.

Пълната забрана на детския труд е несъвместима със съществуването на едрата индустрия и затова е празно благочестиво пожелание.

Осъществяването на тази забрана — ако беше възможно — би било реакционно, тъй като при строго регулиране на работното време съобразно с различната възраст и други предпазни мерки за защита на децата ранното съчетаване на производителния труд и обучението е едно от най-мощните средства за преустройство на днешното общество.

«4. Държавен надзор над фабричната, занаятчийската и домашната индустрия.»

По отношение на пруско-германската държава би трябвало определено да се иска фабричните инспектори да бъдат сменяеми само по съдебен ред; всеки работник да може да ги дава под съд за нарушение на служебните си задължения; инспекторските длъжности да бъдат заемани само от лица с медицинско образование.

«5. Регулиране труда на затворниците.»

Дребнаво искане в една обща работническа програма. Във всеки случай би трябвало ясно да се каже, че работниците съвсем не искат — поради страх от конкуренция — углавните престъпници да бъдат третираны като добитък и особено да бъдат лишавани от единственото изправително средство — производителния труд. Та това е най-малкото, което може да се очаква от социалистите.

«6. Ефикасен закон за отговорността.»

Трябвало е да се каже какво се разбира под «ефикасен» закон за отговорността.

Ще отбележа между другото, че в параграфа за нормалния работен ден е пропусната онази част от фабричното законодателство, която се отнася до хигиенните мероприятия и предпазните мерки против злополуки и т. н. Законът за отговорността влиза в сила едва когато тези предписания бъдат нарушени.

<С една дума, и тази добавка се отличава със също
такава халтава редакция.>

Dixi et salvavi animam meam*.

Написано от април до
началото на май 1875 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 15—33

* Казах и спасих душата си. *Ред.*

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

КЪМ КРИТИКАТА
НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА
ПРОЕКТОПРОГРАМА
ОТ 1891 г.¹

Сегашният проект² е значително по-добър от досегашната програма³. Силните остатъци от отживяла традиция — както специфично ласалианска, така и вулгарносоциалистическа — са в основни линии отстранени, в теоретическо отношение проектът, общо взето, е съставен въз основа на съвременната наука и дава възможност той да бъде обсъден на тази основа.

Проектът се дели на три раздела: I. Мотиви. II. Политически искания. III. Искания относно защитата на правата на работниците.

I

I. Мотивировъчна част в десет абзаца

Тя страда общо от недостатъка, че се опитва да съчетае две несъчетаеми неща: да бъде както програма, така и *коментар* към програмата. Човек се страхува да не бъде достатъчно ясен, ако пише кратко и убедително, и затова вмъква обяснения, които правят изложението многословно и провлечено. Според мен програмата трябва да бъде колкото е възможно по-кратка и по-точна. Дори и понякога да се среща някоя чужда дума или фраза, цялото значение на която не може да се схване от пръв поглед, това не вреди. Устните доклади на събранията, писменото разяснение в печата ще дадат всичко, което е необходимо, и тогава кратката, изразителна фраза, веднъж разбрана, се запечатва в паметта, става лозунг, което никога не се случва с многословното изложение. Не трябва да се жертвува прекалено много заради популярността, не трябва

да се подценяват умствените способности и образователното равнище на нашите работници. Те разбраха далеч по-трудни неща от това, което може да им даде най-кратката, най-сбитата програма; и ако периодът на закона против социалистите затрудни, а на места възпрепятствува всестранното развитие на нововлезлите в движението маси, сега, когато нашата пропагандна литература може отново да се съхранява и чете безпрепятствено, това ще бъде бързо наваксано под ръководството на старите кадри.

Ще се опитам да изложа целия този раздел по-кратко и ако успея, ще го приложа или ще го изпратя по-късно, а сега ще премина към отделните абзаци, номерирани от 1 до 10.

Абзац 1. «Отделянето» и т. н. «на рудниците, шахтите, миниите» — три думи за едно и също нещо; двете трябва да отпаднат. Аз бих оставил *рудниците* [Bergwerke*], които у нас се наричат така дори да се намират на най-плоска равнина, и бих обозначил всичко с този най-употребяван израз. Затова пък бих добавил: *«железниците и другите средства за съобщение»*.

Абзац 2. Тук бих вмъкнал: «В ръцете на *техните присвоители* (или на *техните притежатели*) обществените средства на труда», а също по-долу «зависимост. . . от *притежателите* (или присвоителите) на средствата на труда» и т. н.

Че тези господа са присвоили всички тези неща като *«индивидуално притежание»*, е вече казано в пункт 1-ви и може да бъде повторено тук само ако се държи непременно да се вмъкне думата *«монополисти»*. Но нито една, нито другата дума не прибавя абсолютно нищо към смисъла. А което е излишно в една програма, то я отслабя.

«Необходимите за съществуването на обществото средства на труда»

— това са винаги тъкмо ония, които са налице. Преди появата на парната машина се справяха и без нея, сега това би било вече невъзможно. Тъй като в наши дни всички средства на труда пряко или косвено — било по своето устройство, било в резултат на общественото разделение

*Bergwerke — думата е съставена от «Berg» — «планина» и «Werk» — «предприятие». *Бълг. ред.*

на труда — са *обществени средства на труда*, тези четири думи достатъчно изразяват понятието: наличното в даден момент, правилно и без второ погрешно значение.

Щом краят на този пункт е заимствуван от мотивите на устава на Интернационала, бих предпочел това да стане *изцяло*: «на социалната мизерия» (това е № 1), «умствената изостаналост и политическата зависимост»⁴. Физическата изостаналост влиза в понятието социална мизерия, а политическата *зависимост* е факт, докато политическото *безправие* е декламаторска фраза, която има *относителна* валидност, затова мястото ѝ не е в програмата.

Абзац 3. Първата фраза трябва според мен да бъде изменена.

«При господството на индивидуалните притежатели.»

Първо, това, което следва по-нататък, е икономически факт, който трябва да бъде обяснен икономически. Изразът *«господството на индивидуалните притежатели* обаче създава погрешната представа, че то е предизвикано от *политическото* господство на тази разбойническа банда. Второ, към тези индивидуални притежатели спадат не само «капиталистите и едрите земевладелци» (какво означават следващите подир това «буржоа»? Трета класа индивидуални притежатели ли са те? Едрите земевладелци също и «буржоа» ли са? Може ли, щом вече става дума за едри земевладелци, да бъдат игнорирани огромните остатъци от феодализма, които слагат своя специфичен реакционен отпечатък върху цялата наша политическа свинщина в Германия?). *Селяните и дребните буржоа* са също «индивидуални притежатели», поне и днес още; но в програмата те никъде не фигурират и затова трябва да се каже така, че те изобщо да не се включват в категорията индивидуални притежатели, за които става дума.

«Натрупване на средствата на труда и на създаването от експлоатираните богатство.»

«Богатството» се състои от: 1) средства на труда и 2) средства за живот. Затова граматически неправилно и нелогично е да се говори отначало за една *част* от богатството, а след това не за другата му част, а за целокуп-

ното богатство, и да се съединяват двете със съюза *и*.

«. . . в ръцете на *капиталистите* се увеличава с нарастваща бързина.»

Но къде останаха «едрите земевладелци» и «буржоата», за които се говореше по-горе? Ако тук капиталистите са достатъчни, тогава и по-горе би трябвало да бъдат достатъчни. Но ако се впускаме в подробности, капиталистите изобщо не са достатъчни.

«Числеността и *мизерията* на пролетарните все повече нарастват.»

Така абсолютно казано, това не е вярно. Организацията на работниците, тяхната постоянно растяща съпротива ще поставят по възможност известна преграда на *нарастването на мизерията*. Но това, което *сигурно* нараства, е *несигурността на съществуването*. Аз бих добавил това.

Абзац 4.

«Коренящата се в същността на частното капиталистическо производство *безплановост*.»

— фразата се нуждае от значително подобрене. Аз познавам капиталистическо производство като обществена форма, като икономическа фаза, и *частно* капиталистическо производство като срещашо се така или иначе в рамките на тази фаза *явление*. Но какво значи *частно* капиталистическо производство? — Производство, което се води от *отделния* капиталист; но те вече все повече и повече стават изключение. Капиталистическото производство, което се води от *акционерни дружества*, не е вече *частно* производство, а производство за асоциирана сметка на мнозина. Ако преминем от акционерните дружества към тръстовете, които овладяват и монополизират цели отрасли на индустрията, тук престава не само *частното производство*, но и *безплановостта*. Зачеркне ли се думата «*частно*», фразата може в краен случай да *мине*.

«Разоряването на широки слоеве от населението.»

Вместо тази декламаторска фраза, която създава впечатлението, че ние още съжаляваме за това разоряване на буржоата и дребните буржоа, аз бих казал простия факт: «които в резултат на разоряването на градските и селските средни слоеве, на дребните буржоа и дребните селяни разширяват (или задълбочават) пропастта между имотни и безимотни».

Двете заключителни фрази повтарят два пъти едно и също нещо. В приложението към раздел I давам предложение за изменение⁶.

Абзац 5. Вместо «причини» трябва да бъде «неговите причини», това навярно е просто неволна грешка.

Абзац 6. «Рудници, мини, шахти» — виж по-горе бележката към абзац 1. «Частно производство» — виж бележката по-горе. Аз бих казал: «Превръщане на съвременното капиталистическо производство, което се води за сметка на отделни лица или акционерни дружества, в социалистическо производство, водено за сметка на цялото общество и по предварително определен план — превръщане. . . за което и т. н. . . се създават. . . и чрез което единствено може да бъде осъществено освобождението на работническата класа, а заедно с него и освобождението на всички членове на обществото без изключение.»

Абзац 7. Аз бих го казал, както се предлага в приложението към раздел I⁶.

Абзац 8. Вместо «класосъзнателни» — макар в нашите кръгове това съкращение да е лесно разбираемо — с оглед улесняването на неговото разбиране и на превеждането му на чужди езици аз бих казал: «с осъзнали своето класово положение работници» или нещо подобно.

Абзац 9. Заключителната фраза: «. . . поставя. . . и по този начин обединява в едни ръце властта на икономическата експлоатация и на политическото потискане.»

Абзац 10. След думите «класовото господство» липсва: «и на самите класи». Премахването на класите е нашето основно искане, без него премахването на класовото господство икономически е безсмислица. Вместо «за равно право на всички» предлагам: «за равни права и равни задължения на всички» и т. н. *Равните задължения* са за нас съвсем особено съществено допълнение към буржоазнодемократическите *равни права* и лишават последните от техния специфично буржоазен смисъл.

Заклучителната фраза: «В своята борба... са способни», аз бих зачеркнал. При своята неопределеност — «които са способни да подобрят» (кой се има предвид?) «положението на *народа* изобщо» — тя може да обхваща всичко: покровителствени мита и свободна търговия, цехове и свободна промишлена дейност, поземлен кредит, разменни банки, задължително ваксиниране срещу едра шарка и забрана на ваксинирането срещу едра шарка, алкохолизъм и забрана на спиртните напитки и т. н. и т. н. Това, което *трябва* да се каже в нея, е вече казано в предишната фраза, а да се казва специално, че като искаме цялото, включваме в него и всяка отделна негова част, не е необходимо; според мен това отслабва впечатлението. Но ако тази фраза е нужна като преминаване към отделните искания, би могло да се каже нещо такова: «социалдемократията води борба за всички искания, които я *приближават до тази цел*» («мерки и начинания» да се зачеркне като повторение). Или пък, което е още по-добре, да се каже направо за какво се касае, че трябва да се навакса това, което буржоазията е пропуснала да направи; в този смисъл съм формулирал една заключителна фраза в приложението към раздел I⁷. Аз смятам това за важно във връзка с моите бележки към следващия раздел и за мотивиране на направените там от мен предложения.

II

Политически искания

Политическите искания на проекта имат един голям недостатък. В *него не се съдържа това*, което всъщност е трябвало да се каже. Ако всички тези 10 искания бяха задоволени, ние бихме разполагали нанстина с повече разнообразни средства за постигане на нашата главна политическа цел, но в никой случай не самата главна цел. От гледище на правата, които се дават на народа и на неговото представителство, конституцията на Германската империя е просто копие на пруската конституция от 1850 г. — конституция, в членовете на която намери израз най-крайната реакция и съгласно която правителството притежава цялата действителна власт, а камарите

нямат дори правото да отхвърлят данъците; конституцията, с която, както показва периодът на конституционния конфликт, правителството може да прави всичко, каквото си иска.⁸ Правата на Райхстага са абсолютно същите, както и правата на пруската камара, и затова Либкнехт нарече този Райхстаг смокиновия лист на абсолютизма. Върху основата на тази конституция и на санкционираното от нея дребнодържавие, на един «съюз» между Прусия и Ройс—Грайц—Шлайц—Лобенщайн⁹, първата от които има толкова квадратни мили, колкото втората — квадратни дюйма, — върху такава основа искането да се осъществи «превръщането на всички средства на труда в обща собственост» е очевидна безсмислица.

Да се засяга обаче тази тема е опасно. И все пак така или иначе тази работа трябва да се подхване. Колко необходимо е това, показва тъкмо сега ширещият се в голяма част от социалдемократическия печат опортюнизъм. От страх да не бъде възобновен законът против социалистите или спомняйки си някои направени при господството на този закон преждевременни изявления, сега някои изведнъж почват да твърдят, че сегашният законен ред в Германия бил достатъчен за партията да осъществи по мирен път всичките си искания. Някои убеждават себе си и партията, че «днешното общество вращава в социализма», без да си задават въпроса, няма ли то да надрасне с това също така по необходимост старото си устройство и няма ли да се наложи да разбие тази стара обвинка също така насилствено, както ракът своята, следователно няма ли да се наложи то освен това да разбие оковите на все още полуабсолютисткия и отгоре на това неизразимо объркан политически строй. Може да се допусне, че старото общество би могло да врасне мирно в новото в страни, където народното представителство съсредоточава в своите ръце цялата власт, където по конституционен път можеш да направиш всичко, каквото пожелаеш, щом имаш зад себе си мнозинството на народа: в демократични републики като Франция и Америка, в монархии като Англия, където предстоящото абдикиране на династията срещу парично възнаграждение се обсъжда всеки ден в печата и където тази династия е безсилна срещу волята на народа. Но в Германия, където правителството е почти всесилно, а Райхстагът и всички други представителни учреждения нямат действителна власт, в Германия да се

прокламира такова нещо, и то без всякаква нужда, значи да смъкнеш смокиновия лист от абсолютизма и да го вържеш на самия себе си, за да прикриваш голотата си.

Подобна политика може само да изведе след време собствената партия на погрешен път. На преден план излизат общи, абстрактни политически въпроси и по този начин се закриват непосредствените конкретни въпроси, които при първите големи събития, при първата политическа криза сами се поставят на дневен ред. Какво друго може да излезе от това, освен че партията внезапно, в решителния момент, ще се окаже безпомощна, че по решаващите въпроси ще господствуват неяснота и липса на единство, защото тези въпроси никога не са били обсъждани. Няма ли да се повтори пак онова, което става навремето с покровителствените мита, които бяха обявени тогава за въпрос, който интересува само буржоазията и не засяга ни най-малко работниците, когато следователно всеки можеше да гласува, както си иска, докато сега мнозина изпадат в противоположната крайност и в противоположност на избилите ги на протекционизъм буржоа отново поднасят икономическите софизми на Кобден и Брайт и проповядват като най-чист социализъм. . . най-чистото манчестърство¹⁰? Това забравяне на големите, главните исторически съображения заради моментните интереси на деня, това боричкане за моментни успехи и борбата за тях без оглед на по-късните последици, това пренасяне на бъдещето на движението в жертва заради неговото настояще може да става и от «честни» подбуди, но това е и си остава опортюнизъм, а «честният» опортюнизъм е може би най-опасният от всички.

Кои са тези деликатни, но много съществени пунктове?

Първо. Ако нещо е несъмнено, то е, че нашата партия и работническата класа могат да стигнат до господство само при политическата форма на демократичната република. Последната е дори специфичната форма за диктатурата на пролетариата, както показва още Великата френска революция. Та немислимо е нашите най-добри хора да станат министри при император както Микел. От законна гледна точка като че ли не върви да се включи направо в програмата искането за република, макар това да бъде допустимо във Франция дори при Луи Филип, както сега в Италия. Но фактът, че в Германия не може дори да се излезе с открито републиканска партийна прог-

рама, доказва колко голяма е илюзията, че републиката може да се установи там по идилично мирен път, и то не само републиката, но и комунистическото общество.

Впрочем въпросът за републиката може в краен случай да бъде заобиколен. Но това, което според мен би трябвало и може да влезе в програмата, е искането за *съсредоточаване на цялата политическа власт в ръцете на народното представителство*. И засега това би било достатъчно, ако не може да се отиде по-далеко.

Второ. Преустройството на Германия. От една страна, трябва да бъде ликвидирано дребнодържавието: опитайте се да революционизирате обществото, докато има резерватни права на Бавария и Вюртемберг¹¹, а картата например на Тюрингия представлява жалка гледка! От друга страна, Прусия трябва да престане да съществува, тя трябва да се разпадне на самоуправляващи се провинции, за да престане да тегне над Германия специфичното прусачество. Дребнодържавието и специфичното прусачество са двете страни на противоречието, в чиито клещи се намира сега Германия, при което едната страна трябва винаги да служи като извинение и оправдание за съществуването на другата.

Какво трябва да се появи на мястото на сегашна Германия? Според мен пролетариатът може да употреби само формата на единната и неделима република. Федеративната република сега е, общо взето, все още необходимост на гигантската територия на Съединените щати, макар на изток тя да става вече пречка. Тя би била крачка напред в Англия, където на двата острова живеят четири нации и въпреки че има един парламент, вече съществуват една до друга три законодателни системи. В малка Швейцария тя отдавна вече е станала пречка и се търпи само защото Швейцария се задоволява с ролята на чисто пасивен член на европейската система от държави. За Германия федералисткото ѝ ошвейцаряване би било огромна крачка назад. Два пункта отличават съюзната държава от единната държава: първо, че всяка отделна държава, влизаща в съюза, всеки кантон има свое собствено гражданско и наказателно законодателство, свое собствено съдоустройство, и, второ, че наред с народната камара съществува камара на държавите, в която всеки кантон, бил той голям или малък, гласува като такъв. Първото ние благополучно преодоляхме и няма да бъдем толкова

наивни да го въвеждаме отново; второто имаме в лицето на Бундесрата и можем прекрасно да минем без него, както и изобщо нашата «съюзна държава» е вече преход към единната държава. И ние не трябва да отхвърляме извършената през 1866 и 1870 г. революция от горе, а да внесем в нея необходимите допълнения и подобрения чрез движение от долу.

И така единна република. Но не в духа на сегашната френска република, която не е нищо друго освен основаната през 1798 г. империя без император¹². От 1792 до 1798 г. всеки френски департамент, всяка община се ползваше с пълно самоуправление по американски образец и това трябва да имаме и ние. Как трябва да се организира самоуправлението и как може да се мине без бюрокрация, това ни показва Америка и първата френска република, а и днес ни показват Австралия, Канада и другите английски колонии. И такова провинциално и общинско самоуправление е далеч по-свободно, отколкото например швейцарският федерализъм, където кантонът наистина е много независим по отношение на федеративната държава, но и по отношение на окръга и общината. Кантонните правителства назначават окръжните управители и префектите, което не е познато в говорещите английски език страни и което ние в бъдеще трябва да премахнем така решително, както и пруските ландрати и регирунгсрати.

От всичко това в програмата трябва да се включат малко неща. Аз го споменавам главно и за да характеризирам отношенията в Германия, където за подобни неща не бива да се говори открито, и да подчертая с това същевременно самоизмамата на ония, които искат по законен път да преобразуват подобни отношения в комунистическо общество. Споменавам го освен това, за да напомня на ръководството на партията, че има и други важни политически въпроси освен прякото участие на народа в законодателството и безплатното правораздаване, без които ние в края на краищата ще минем. При общата несигурност тези въпроси всеки ден могат да станат неотложни и какво ще стане, ако не сме ги обсъдили и не сме се споразумели по тях?

Което обаче може да влезе в програмата и което поне косвено може да служи като намек за това, за което не може да се говори, е искането:

«Пълно самоуправление в провинцията, окръга и общината чрез чиновници, избрани въз основа на всеобщо изборително право. Премахване на всички местни и провинциални власти, назначавани от държавата.»

Дали освен това във връзка с разгледаните по-горе пунктове могат да се формулират още някои програмни искания, аз тук мога да преценя по-трудно, отколкото вне там на място. Но би било желателно тези въпроси да бъдат обсъдени в партията, докато още не е много късно.

1) Разликата между «изборително право и право на глас», респективно между «избори и гласуване», за мен не е ясна. Ако трябва да се направи някаква разлика, това би трябвало във всеки случай да се изрази по-ясно или да се обясни в коментар, придружаващ проекта.

2) «Право на народа да внася и отхвърля законопроекти» за какво? Би трябвало да се добави — за всички закони или постановления на народното представителство.

5) Пълно отделяне на църквата от държавата. Към всички религиозни общества без изключение държавата се отнася като към частни сдружения. Те се лишават от всяка подкрепа от държавните средства и от всякакво влияние върху държавните училища. (Все пак не може да им се забрани да основават *собствени* училища със *собствени* средства и да преподават там своите глупости.)

6) Пунктът за «светския характер на училището» в такъв случай отпада, той се отнася към предишния параграф.

8) и 9) Тук бих искал да обърна внимание на следното: тези пунктове искат одържавяване 1) на *адвокатурата*, 2) на *лекарската помощ*, 3) на *аптеките*, *зъболечението*, *акушерското*, *болничното дело* и т. н. и т. н., а освен това по-долу се иска пълно одържавяване на осигуряването на работниците. Може ли всичко това да се повери на господин фон Каприви? И съгласува ли се то с провъзгласения по-горе отказ от всякакъв държавен социализъм?

10) Тук бих казал: «Прогресивен. . . данък за покриване на всички разходи в държавата, окръга и общината, доколкото за това са нужни данъци. Отменяване на всички косвени държавни и местни данъци, мита и т. н.» Останалото е излишен и отслабящ впечатлението коментар, респ. мотивировка.

III

Икономически искания

Към пункт 2. В Германия повече откъдето и да било правото на сдружения се нуждае и от гарантиране от *държавата*.

Заключителната фраза: «за регулиране» и т. н., би трябвало да се добави *като пункт 4*, като ѝ се даде съответна форма. Във връзка с това би трябвало да се отбележи, че с камари на труда, съставени наполовина от работници и наполовина от капиталисти, ние бихме се изиграли. При това положение години наред мнозинството ще бъде винаги на страната на капиталистите, за което стига една черна овца сред работниците. Ако не се направи уговорката, че при спорни случаи *двете полsvини* дават мнение *отделно*, много по-добре би било да имаме камара на капиталистите и *наред с нея независима камара на работниците*.

Завършвайки, бих помолил да се сравни проектът още веднъж с френската програма¹³, където тъкмо в раздел III някои неща изглеждат по-добре. Испанската програма¹⁴ по липса на време за съжаление не мога да намеря, тя също в много отношения е много добра.

[Приложение към раздел I]

1) «Шахтите, мините» — да отпадне; да се прибави «железниците и другите средства за съобщение».

2) В ръцете на техните присвоители (или на техните притежатели) обществените средства на труда са се превърнали в средства за експлоатация. Обусловеното от това икономическо подчинение на работника на присвоителите на средствата на труда, т. е. на източниците на живот, е основата на робството във всичките му форми: социалната мизерия, умствената изостаналост, политическата зависимост.

3) При господството на тази експлоатация натрупването на създаваното от експлоатираните богатство в ръцете на експлоататорите — капиталистите и едрите земеделци — се увеличава с нарастваща бързина, все по-неравно става разпределението на продукта на труда между експлоататори и експлоатирани, все повече нарастват числеността и несигурността на съществуването на пролетариата и т. н.

4) «Частното» (производство) да се зачеркне. . . влошават. . . в резултат на разоряването на градските и селските средни слоеве, на дребните буржоа и дребните селяни, разширяват (или задълбочават) пропастта между имотни и безимотни, превръщат всеобщата несигурност в нормално състояние на обществото и доказват, че класата на присвоителите на обществените средства на труда е загубила призванието и способността за стопанско и политическо ръководство.

5) «неговите» причини.

6) . . . и превръщане на капиталистическото производство, което се води за сметка на отделни лица или ак-

ционерни дружества, в социалистическо производство, водено за сметка на цялото общество и по предварително определен план — превръщане, материалните и духовните условия за което се създават от самото капиталистическо общество и чрез което единствено може да бъде осъществено освобождението на работническата класа, а заедно с него и освобождението на всички членове на обществото без изключение.

7) Освобождението на работническата класа може да бъде дело единствено на самата работническа класа. От само себе си се разбира, че тя не може да повери делото по своето освобождение нито на капиталистите и едрите земевладелци, нейни противници и експлоататори, нито на дребните буржоа и дребните селяни, които, смазани от конкуренцията на големите експлоататори, нямат друг избор, освен да застанат на страната или на последните, или на работниците*.

8) . . . с осъзнали своето класово положение работници и т. н.

9) . . . поставя. . . и по този начин обединява в едни ръце властта на икономическата експлоатация и на политическото потискане на работника.

10) . . . класовото господство и на самите класи** и за равни права и равни задължения на всички без разлика и т. н. . . на произход (краят да се зачеркне). Но на нейната борба за. . . на човечеството пречат назадничавите политически отношения в Германия. Тя трябва преди всичко да завоюва свободно пространство за движение, да унищожи многобройните остатъци от феодализма и абсолютизма; с една дума, да свърши работата, която германските буржоазни партии са били и си остават прекалено страхливи да свършат. Затова тя трябва поне днес да включи в своята програма и искания, които в другите цивилизовани страни са вече осъществени от самата буржоазия.

Написано между 18 и 29 юни 1891 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 22, с. 219—235.

* Краят на фразата от думите «да застанат» е написан с молив вместо зачеркнатите думи: «или да се вкопчват в последните, или да изпаднат в редовете на пролетариата, следователно да станат или противник на работническата класа, или неин придатък».

Ред.

** Думите «и на самите клася» са написани с молив. Ред.

Фридрих Енгелс
За авторитета¹

Някои социалисти са предприели напоследък истински кръстоносен поход против онова, което те наричат *принцип на авторитета*. За тях е достатъчно да заявят, че един или друг акт е *авторитарен*, за да го осъдят. С това съкратено процедуране така се злоупотребява, че е необходимо въпросът да бъде разгледан малко по-отблизо. Авторитет в този смисъл на думата, за който се касае тук, означава поставяне на чужда воля над нашата; от друга страна, авторитетът предполага подчинение. Но тъй като тези две думи звучат лошо и изразяваното от тях отношение е неприятно за подчинената част, пита се няма ли начин да минем без това отношение, не можем ли ние — при сегашните обществени отношения — да създадем друг обществен строй, при който този авторитет ще се окаже безсмислен и следователно ще трябва да изчезне. Когато изследваме икономическите — индустриални и селскостопански отношения, — които образуват основата на сегашното буржоазно общество, ние установяваме, че те имат тенденцията все повече и повече да заместват изолираната дейност с комбинираната дейност на отделните лица. На мястото на малките работилници на изолираните производители се появи съвременната индустрия с големи фабрики и работилници, в които стотици работници управляват сложни, движени от пара машини; пощенските коли и каруци по големите шосета са изместени от влаковете по железопътните линии, а малките гребни лодки и платноходки — от параходите. Машините и парата завладяват постепенно дори селското стопанство, като бавно, но сигурно заместват дребните собственици с едри капиталисти, които обработват големи площи земя с наемни работници. Навсякъде комбинираната дейност, комплицирането на зависещи един от друг

процеси заменят независимата дейност на отделните лица. Но комбинирана дейност значи организация, а възможна ли е организация без авторитет?

Да приемем, че социална революция е детронирала капиталистите, чийто авторитет ръководи сега производството и циркулацията на богатствата. Да приемем понататък, заставайки напълно на гледището на антиавторитаристите, че земята и оръдията на труда са станали колективна собственост на работниците, които си служат с тях. Ще е изчезнал ли тогава авторитетът или само ще е изменил своята форма? Да видим.

Да вземем за пример памукопредачница. Памукът трябва да мине най-малко през шест последователни операции, преди да се превърне в нишка, операции, които — в по-голямата си част — се извършват в различни зали. Освен това, за да се поддържа движението на машините, е нужен инженер, който да контролира парната машина, нужни са механици за текущия ремонт и много неквалифицирани работници, които да пренасят продуктите от една зала в друга и т. н. Всички тези работници — мъже, жени и деца — са принудени да започват и завършват работата си в час, определен от авторитета на парата, която ни най-малко не се интересува от личната автономия. И така преди всичко работниците трябва да се споразумеят относно работните часове; веднъж установени, тези часове са вече задължителни за всички без изключение. След това във всяка зала и във всеки момент възникват конкретни въпроси относно производствения процес, разпределението на материалите и т. н., които трябва да бъдат разрешени веднага, за да се избегне спирането в същия момент на цялото производство. Дали те се разрешават от делегат, поставен начело на всеки отрасъл на труда, или, ако това е възможно, с мнозинство на гласовете, волята на всеки един човек винаги ще трябва да се подчинява, а това означава, че въпросите ще се разрешават авторитарно. Механическият автомат на една голяма фабрика е много по-тираничен, отколкото са били някога дребните капиталисти, за които работят работниците. Поне що се отнася до работните часове, над вратите на тези фабрики може да се напише: *«Оставете всяка автономия, вие, които влизате тук»*.² Ако човекът с помощта на науката и изобретателския гений подчини природните сили, те му откъщават, като го подчиняват —

толкова повече, колкото повече той ги заставя да му служат — на един истински деспотизъм, независим от всякаква социална организация. Да искаме да премахнем авторитета в едрата индустрия, това значи да искаме да премахнем самата индустрия — да унищожим парната предачна машина, за да се върнем към чекръка.

Да вземем друг пример — железницата. И тук сътрудничеството на безброй много лица е абсолютно необходимо: сътрудничество, което трябва да се осъществява в точно определени часове, за да се избягнат злополуките. И тук първото условие за експлоатацията е една доминираща воля, която разрешава всеки подчинен въпрос, независимо дали тя е представена от един делегат или от комитет, на който е възложено да изпълнява решенията на мнозинството от заинтересовани лица. И в единия, и в другия случай имаме работа с напълно изразен авторитет. Нещо повече: какво би станало с първия потеглил влак, ако е премахнат авторитетът на железопътните служещи по отношение на господата пътниците?

Но най-очевидно изпъква необходимостта от авторитет, и то властен авторитет, на параход в открито море. Там в момента на опасност животът на всички зависи от незабавното и безпрекословно подчинение на всички на волята на едного.

Всеки път, когато съм изтъквал този аргумент пред най-отчаяните антиавторитаристи, те не са можели да ми отговорят нищо друго освен: «Да! Това е вярно, но тук се касае не за авторитет, който ние даваме на нашите делегати, а за *поръчение*». Тези господа си мислят, че са променили нещата, като променят техните имена. Тези дълбоки мислители чисто и просто се подиграват с хората.

И така видяхме, че, от една страна, известен, все едно по какъв начин възложен, авторитет, а, от друга страна, известно подчинение ни се налагат независимо от всякаква обществена организация заедно с материалните условия, при които се извършва производството и обръщението на продуктите.

От друга страна, видяхме, че в резултат на едрата индустрия и едрото земеделие неизбежно се разширяват материалните условия за производството и обръщението, които имат тенденцията все повече и повече да разширяват сферата на този авторитет. Затова абсурдно е принципът на авторитета да се представя за абсолютно лош, а

принципът на автономията — за абсолютно добър. Авторитет и автономия са относителни неща и областта на тяхното приложение се изменя в различните фази на социалното развитие. Ако автономистите се задоволяваха да кажат, че социалната организация на бъдещето ще допуска авторитета само в границите, в които производствените условия го правят неизбежен, тогава бихме могли да се разберем с тях; но те са слепи за всички факти, които правят авторитета необходим, и се нахвърлят върху думата.

Защо антиавторитаристите не се задоволяват с това да крещат против политическия авторитет, против държавата? Всички социалисти споделят мнението, че политическата държава, а с нея и политическият авторитет ще изчезнат в резултат на бъдещата социална революция, т. е. че обществените функции ще загубят своя политически характер и ще се превърнат в прости административни функции, които охраняват действителните интереси на обществото. Но антиавторитаристите искат авторитарната политическа държава да бъде премахната с един удар, преди да са премахнати социалните условия, които са я породили. Те искат първият акт на социалната революция да бъде премахването на авторитета. Никога ли тези господа не са виждали революция? Революцията несъмнено е най-авторитарното нещо на този свят. Революцията е акт, с който една част от населението налага на другата част своята воля посредством пушки, щикове и топове, т. е. с най-авторитарните средства, които са мислими; и ако победилата партия не иска борбата ѝ да остане безрезултатна, тя трябва да направи своето господство трайно чрез страха, който нейното оръжие вдъхва на реакционерите. Щеше ли Парижката комуна да се задържи и един-единствен ден, ако не беше си послужила против буржоазията с авторитета на въоръжения народ? Нямаме ли право, напротив, да упрекнем Комуната, че много малко си послужила с този авторитет?

И така, едно от двете: или антиавторитаристите сами не знаят какво говорят, и в този случай сеят само бъркотия, или те знаят какво говорят, и в този случай изменят на движението на пролетариата. И в единия, и в другия случай те служат на реакцията.

Федерико Енгелс

Фридрих Енгелс

Към историята на Съюза на комунистите¹

С осъждането на къолнските комунисти в 1852 г. завърши първият период на самостоятелното работническо движение в Германия. Днес този период е почти забравен. А той продължи от 1836 г. до 1852 г. и при пръсването на германските работници в чужбина това движение се разви в почти всички културни страни. Но това не е всичко. Днешното международно работническо движение по своята същност е пряко продължение на тогавашното германско работническо движение, което беше изобщо *първото международно работническо движение* и от което излязоха мнозина дейци, които поеха след това ръководната роля в Международната работническа асоциация. А основните теоретични принципи на «Комунистически манифест», които Съюзът на комунистите през 1847г. написа на знамето си, днес са най-здравата международна спойка на цялото пролетарско движение в Европа и в Америка.

Досега за цялостната история на това движение има само един главен източник. Това е така наречената черна книга: «Die Communisten-Werschwörungen des 19. Jahrhunderts». Von Vermuth und Stieber. Berlin. 2 Theile, 1853 und 1854². Този измишльотен от двама от най-подлите полицейски негодници на нашия век, гъмжащ от съзнателни фалшификации буламач и до днес още служи като основен източник на всички некомунистически издания, посветени на онова време.

Това, което мога да дам тук, е само очерк, а и той само доколкото става дума за Съюза; давам само онова, което е абсолютно необходимо за разбиране на «Разкрития». Нека се надяваме, че ще имам някога възможността да работя събрания от Маркс и мен богат материал за историята на онези славни младини на международното работническо движение.

От основания през 1834 г. в Париж от германски емигранти демократично-републикански таен Съюз на «изгнаниците» през 1836 г. се отделиха най-крайните, най-пролетарските елементи и образуваха новия таен Съюз на *справедливите*. Този съюз-майка, в който останаха само най-заспалите елементи à la Якоб Венадай, скоро съвсем замря; когато през 1840 г. полицията надуши няколко секции в Германия, от него бе останало едва ли не само сянка. Напротив, новият съюз се разви сравнително бързо. Първоначално той беше германска издънка на френския работнически комунизъм, който беше свързан с известни бабьовистки традиции³ и се оформяше по това време в Париж; искането за общо владение на богатата се предявяваше като необходима последица от «равенството». Целите бяха същите, както и на тогавашните тайни парижки дружества: полупропагандно, полузаговорническо обединение, при което обаче като средище на революционното действие винаги се смяташе Париж, макар че никак не бе изключена подготовката на някое и друго въстание в Германия. Но тъй като Париж си оставаше арена на решителните боеве, Съюзът тогава беше всъщност само немски клон на тайните френски дружества, по-специално на ръководеното от Бланки и Барбес Société des saisons*, с което той беше в тесни връзки. Французите започнаха въстанието на 12 май 1839 г.; секциите на Съюза действаха заедно с тях и по този начин претърпяха общо поражение⁴.

От немците бяха арестувани преди всичко *Карл Шапер* и *Хайнрих Бауер*. Правителството на Луи Филип се задоволи с екстернирането им след доста продължителен арест. И двамата отидоха в Лондон. Шапер⁵, родом от Вайлбург в Насау, като студент по лесовъдство в Гисен през 1832 г. влиза в заговорническото общество на Георг Бюхнер, на 3 април 1833 г. участва в нападението срещу франкфуртския полицейски участък⁶, избягва в чужбина и през февруари 1834 г. участвувал в похода на Мадзини към Савоя⁷. Гигант на ръст, решителен и енергичен, винаги готов да рискува личното си състояние и живота си, той беше образец на оня тип професионални револю-

* Дружество на годишните времена. *Ред.*

ционери, които играха някаква роля през тридесетте години. Въпреки известна тромавост на мисълта му, той не беше неспособен дълбоко да разбира теоретичните въпроси — развитието му от «демагог»⁸ в комунист вече доказва това — и още по-упорито държеше на онова, което вече беше признал. Тъкмо затова понякога неговата революционна страст беше в разрез с неговия разум, но после той винаги разбираше грешката си и открито я признаваше. Той беше истински мъж и незабравимо ще остане онова, което направи за създаване на германското работническо движение.

Хайнрих Бауер от Франкония беше обущар; живо, будно, остроумно същество, в дребното тяло на което се криеше много хитрост и решителност.

Когато пристигна в Лондон, където Шапер, който в Париж беше станал словослагател, сега се издържаше с уроци по чужд език, той заедно с него започна да възстановява скъсаните връзки на Съюза и Лондон бе превърнат в център на Съюза. Тук — а може би и още по-рано, в Париж — към тях се присъедини Йозеф Мол, часовникар от Кьолн, един среден на ръст Херкулес — колко често той и Шапер победоносно удържаха вратата на някоя зала срещу стотици напирателни противници! — човек, който поне по енергия и решителност не отстъпваше на двамата си другари, но по ум надминаваше и двамата. Той не само че беше роден дипломат, както доказват успехите на неговите многобройни пътувания като пълномощник; той беше възприемчив и в теоретично отношение.

Аз се запознах и с тримата в 1843 г. в Лондон; това бяха първите революционни пролетарии, които виждах. И при все че нашите възгледи още тогава се различаваха в подробностите — защото на техния ограничен уравнителен комунизъм* аз тогава все още противопоставях доста много и също така ограничено философско високомерие, — все пак никога няма да забравя внушителното впечатление, което ми направиха тези трима истински хора — тъкмо когато сам се стремях да стана човек.

В Лондон, както и в по-малка степен в Швейцария, те се възползваха от свободата на сдруженията и на съб-

* Под уравнителен комунизъм, както казах, разбирам само онзи комунизъм, който се опира изключително или предимно на искането за равенство.

раннята. Още на 7 февруари 1840 г. беше основано легалното Немско работническо просветно дружество, което съществува и до днес⁹. Това дружество служеше на Съюза като място за привличане на нови членове и тъй като както винаги комунистите бяха най-дейните и най-интелигентните членове на дружеството, от само себе си се разбираше, че неговото ръководство беше изцяло в ръцете на Съюза. Скоро Съюзът имаше в Лондон вече няколко общини, или както още ги наричаха тогава — «ложии». Същата тази ясна като бял ден тактика се прилагаше и в Швейцария, и другаде. Навсякъде, където можеше да се основат работнически дружества, те се използваша по същия начин. Там, където законите забраняваха това, хората влизаха в певчески, гимнастически и други подобни дружества. Връзката се поддържаше най-вече с постоянно заминаващите или пристигащите членове, които при нужда изпълняваха функцията и на емисари. И в двата случая Съюзът беше живо подкрепян от мъдростта на правителствата, които екстернираха всеки нежелателен за тях работник — а в девет десети от случаите това бяха членове на Съюза, — и по този начин го превръщаха в емисар.

Възобновеният Съюз значително се разпространи. По-специално в Швейцария *Вайтлинг*, *Август Бекер* (необикновен ум, който, както много други немци, се провали поради вътрешната си нестабилност) и други бяха създали силна организация, която повече или по-малко оставаше вярна на комунистическата система на Вайтлинг. Тук не е мястото да критикуваме Вайтлинговия комунизъм. Но за неговото значение като първо самостоятелно теоретическо раздвижване на германския пролетариат аз и днес се подписвам под Марксовите думи, отпечатани в парижкия «Vorwärts!» от 1844 г.: «Къде би могло да се намери у» (германската) «буржоазията, включително и нейните философи и книжници, такова произведение за *освобождението на буржоазията* — за политическото ѝ освобождение — като съчинението на Вайтлинг «Гаранции на хармонията и свободата»? Като сравним баналната и плаха посредственост на германската политическа литература с този с нищо несравним и блестящ дебют на германските работници, като сравним тези *гигантски детски обувки на пролетариата* с миниатюрните изтъркани политически обувки на буржоазията — не мо-

же да не предскажем, че тази пепеляшка ще има атлетическа фигура.»¹⁰ Тази атлетска фигура днес вече е пред нас, макар че далеч още не е достигнала пълното си развитие.

И в Германия имаше многобройни секции — по силата на обстоятелствата с преходен характер, но броят на възникващите далеч надминаваше броя на разпадащите се. Полицията едва след седем години, в края на 1846 г., откри следи на Съюза — в Берлин (Ментел) и в Магдебург (Бек), но не можа да ги проследи по-нататък.

В Париж Вайтлинг, който в 1840 г. още се намираше там, също беше наново събрал разпръснатите елементи, преди да отиде в Швейцария.

Ядрото на Съюза бяха шивачите. Немски шивачи имаше навсякъде — в Швейцария, в Лондон, в Париж. В последния град немският език дотолкова беше станал господстващ в шивашкия занаят, че през 1846 г. аз познавах там един шивач-норвежец, пристигнал по море във Франция направо от Тронхейм, който за година и половина не беше научил почти нито една френска дума, но отлично беше научил немски език. През 1847 г. от парижките общини две се състояха почти изключително от шивачи, една — от дърводелци-мебелисти.

След като центърът на тежестта се премести от Париж в Лондон, на преден план излезе един нов момент: от немски Съюзът постепенно стана *международен*. В работническото дружество освен германци и швейцарци влязоха и хора от всички онези националности, които си служеха при общуването си с чужденци главно с немски език. Това бяха предимно скандинавци, холандци, унгарци, чехи, южни славяни, руси и елзасци.

През 1847 г. между другите редовни посетители беше и един английски гвардейски гренадир в униформа. Дружеството скоро се назова *Комунистическо* работническо просветно дружество, а на членските карти беше отпечатан най-малко на двадесет езика — макар и тук-там не без езикови грешки — девизът: «Всички хора са братя». Както легалното дружество, така и тайният Съюз скоро придоби повече интернационален характер; на първо време все още в ограничен смисъл: практически — чрез различната националност на членовете, теоретически — чрез убеждението, че всяка революция — за да бъде победоносна — трябва да бъде европейска. По-далеч от това не се стигна, но основата вече беше създадена.

С френските революционери се поддържаха тесни връзки чрез лондонските емигранти, другарите в борбата на 12 май 1839 г. Също така и с полските радикали. От само себе си се разбира, че официалната полска емиграция, също както и Мадзини, бяха повече противници, отколкото съюзници. Английските чартисти, поради специфично английския характер на своето движение, бяха оставени настрана като нереволуционни. Лондонските водачи на Съюза влязоха във връзка с тях едва по-късно чрез мен.

С развитието на събитията характерът на Съюза се измени и в други отношения. Макар че на Париж все още гледаха — и то тогава с пълно право — като на родина на революцията, все пак се бяха освободили от зависимостта от парижките заговорници. С разрастването на Съюза се повишаваше и неговото самосъзнание. Чувствуваше се, че движението пуска все по-дълбоки корени сред германската работническа класа и че тези германски работници са исторически призвани да бъдат знаменосци за работниците от Северна и Източна Европа. В лицето на Вайтлинг те имаха един комунистически теоретик, който смело можеше да бъде поставен наред със своя тогавашен френски конкурент. Най-после — практиката от 12 май беше показала, че опитите за преврат са вече безполезни. И при все че още продължаваха да тълкуват всяко събитие като признак на настъпващата буря и макар че, общо взето, бе запазен старият, полуконспиративен устав — това се дължеше по-скоро на старото революционно упорство, което започваше вече да влиза в стълкновение с пробиващото си път по-правилно разбиране.

Но социалната доктрина на Съюза, колкото и да беше неопределена, се отличаваше с един много голям недостатък, който обаче се коренеше в самите условия. Членовете на Съюза, доколкото изобщо бяха работници, бяха почти изключително истински занаятчии. Човекът, който ги експлоатираше, дори и в големите световни градове, беше в повечето случаи само дребен майстор. По онова време дори и в Лондон още едва се зараждаше експлоатацията в шивашкия занаят в голям мащаб, в тъй наречената сега конфекция, чрез превръщане на шивашкия занаят в домашна индустрия за сметка на някой едър капиталист. От една страна, експлоататорът на тези занаятчии беше дребен майстор; от друга страна, всички те се

надявах, че в края на краищата сами ще станат дребни майстори. При това тогавашният германски занаятчия все още беше обременен с маса наследени цехови представи. Най-голяма чест на тези занаятчийски права, че те, които все още не бяха истински пролетарии, а само намираща се в процес на преминаване в редовете на съвременния пролетариат част от дребната буржоазия, и то част, която все още не беше в пряко противоречие спрямо буржоазията, т. е. спрямо едрия капитал — че тези занаятчийски бяха в състояние инстинктивно да предугадят своето бъдещо развитие и, макар все още не напълно съзнателно, да се конституират като партия на пролетариата. Но също така неизбежно беше и това, че техните стари занаятчийски предразсъдъци ги спъваха всеки път, когато се касаеше да бъде конкретно разкритикувано съществуващото общество, т. е. да бъдат изследвани икономическите факти. И аз мисля, че в целия Съюз тогава не би се намерил нито един човек, който да е прочел някога някаква книга по политическа икономия. Но това не беше голяма беда: «равенството», «братството» и «справедливостта» на първо време помагаша при изкачването на всяка теоретична височина.

Междувременно наред с комунизма на Съюза и на Вайтлинг се създаваше един втори комунизъм, съществено различен от първия. В Манчестър аз просто непосредствено се бях сблъскал с обстоятелството, че икономическите факти, които в досегашните исторически съчинения не играят никаква роля или пък играят само някаква жалка роля, са поне в съвременния свят решаваща историческа сила; че те образуват основата за възникването на днешните класови противоречия; че в онези страни, в които тези класови противоречия са се развили напълно благодарение на едрата индустрия, следователно по-специално в Англия, те пак са основата за образуването на политическите партии, за партийните борби, а с това и за цялата политическа история. Маркс не само че беше стигнал до същия възглед, но още в «Deutsch-Französische Jahrbücher» (1844 г.)¹¹ го беше обобщил в смисъл, че изобщо не държавата обуславя и определя буржоазното общество, а буржоазното общество обуславя и определя държавата, че следователно политиката и нейната история трябва да бъдат обяснявани с икономическите отношения и тяхното развитие, а не обратно. Когато през лятото

на 1844 г. посетих Маркс в Париж, констатирано беше пълното ни единодушие във всички области на теорията и оттогава датира нашата съвместна работа. Когато през пролетта на 1845 г. ние пак се срещнахме в Брюксел, Маркс, изхождайки от горните принципи, вече беше развил в главните ѝ черти своята материалистическа теория на историята и ние се заловихме да разработваме в подробности това ново разбиране в най-различни насоки.

Това откритие, което извърши преврат в историческата наука и което, както вижда читателят, е всъщност дело на Маркс, и в което аз мога да си припиша само твърде малък дял, имаше обаче непосредствено значение за съвременното на него работническо движение. Комунизмът при французите и немците, чартизмът при англичаните вече не изглеждаха като нещо случайно, което също така би могло и да го няма. Тези движения се разкриха сега като движение на съвременната потисната класа, на пролетариата, като повече или по-малко развити форми на неговата исторически необходима борба против господстващата класа, буржоазията, като форми на класовата борба, но форми, които се отличават от всички предишни класови борби по това, че днешната потисната класа, пролетариатът, не може да осъществи своето освобождение, ако същевременно не освободи цялото общество от разделянето му на класи, а с това и от класовите борби. Така че комунизмът вече не означаваше измисляне, с помощта на фантазията, на някакъв по възможност най-съвършен обществен идеал, а разбиране на природата, условията и произлизащите от това общи цели на борбата, която води пролетариатът.

Ние ни най-малко не възнамерявахме да съобщим изключително на «учения» свят за новите научни резултати, като ги изложим в дебели книги. Напротив. Ние двамата вече дълбоко бяхме навлезли в политическото движение, имахме известни привърженици сред интелигенцията, по-специално в Западна Германия, имахме достатъчен контакт с организирания пролетариат. Ние бяхме задължени научно да обосновем нашите възгледи; но за нас беше също така важно да убедим в правилността на нашите възгледи европейския и преди всичко германския пролетариат. И щом самите ние си изяснихме всичко, пристъпихме към работа. В Брюксел основахме едно

Немско работническо дружество и овладяхме «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»¹², който остана наш орган до Февруарската революция. С революционната част на английските чартисти поддържахме връзка чрез Джулиън Харни, редактор на централния орган на движението «The Northern Star»¹³, сътрудник на който бях. Ние се намирахме също така в нещо като блок с брюкселските демократи (Маркс беше подпредседател на Демократическата асоциация) и с френските социалдемократи от вестник «Réforme»¹⁴, на който аз доставях съобщения за английското и германското движение. Накратко, нашите връзки с радикалните и пролетарските организации и печатни органи бяха напълно задоволителни.

Нашите отношения със Съюза на справедливите бяха следните. Разбира се, ние знаехме за съществуването на Съюза; в 1843 г. Шапер ми бе предложил да вляза в него, което аз, от само себе си се разбира, тогава отказах. Но ние продължавахме да водим постоянна кореспонденция не само с лондончаните, но и установихме още по-тесни връзки с д-р Евербек, водача по онова време на парижките общини. Без да проявяваме интерес към вътрешните работи на Съюза, ние все пак научавахме за всяко по-важно събитие в него. От друга страна, устно, писмено и чрез печата въздействахме върху теоретичните възгледи на най-значителните членове на Съюза. На тази цел служеха и различни литографирани циркуляри, които разпращахме до нашите приятели и кореспонденти в цял свят при особени случаи, когато се касаеше за вътрешните работи на образуващата се комунистическа партия. В тези циркуляри понякога се говореше за самия Съюз. Така например един млад вестфалски студент, Херман Криге, който отиде в Америка и се представял там като емисар на Съюза, се беше сдружил с побъркания Харо Харинг с цел да предизвика чрез Съюза радикално преустройство в Южна Америка и основал вестник, в който от името на Съюза проповядваше сладниково-сентиментален комунизъм, основан върху «любовта», преливащ и бликащ от любов. Ние излязохме против него с един циркуляр, който донесе очаквания резултат. Криге изчезна от сцената на Съюза¹⁵.

По-късно в Брюксел дойде Вайтлинг. Но той вече не беше наивният млад шивашки калфа, който, сам изумен от собствените си дарби, се мъчи да си изясни как ли би

изглеждало едно комунистическо общество. Той беше велик човек, преследван от онези, които му завиждаха за неговото превъзходство; той навсякъде надушваше съперници, тайни врагове, сплетни; той беше гоненият от една страна в друга пророк, който носеше в джоба си готовата рецепта за осъществяване на рая на земята и си въобразяваше, че всеки се стреми да му открадне тази рецепта. В Лондон той вече се беше скарал с членовете на Съюза, а и в Брюксел, където особено Маркс и жена му проявиха към него необикновено, почти свръхчовешко търпение, той не можа да се спогоди с никого и скоро замина за Америка, за да се опита там да играе ролята на пророк.

Всички тези обстоятелства допринесоха за преврата, който незабелязано се извърши в Съюза и по-специално сред лондонските му водачи. Незадоволителността на съществуващите дотогава комунистически схващания — както на френския примитивен уравнителен комунизъм, така и на Вайтлинговия — им ставаше все по-ясна. Установяваната от Вайтлинг връзка на комунизма с ранното християнство — колкото и гениални да са отделните неща в неговото «Евангелие на бедния грешник»¹⁶ — беше довела в Швейцария дотам, че движението в по-голямата си част попадна най-напред в ръцете на глупци като Албрехт, а след това — в ръцете на користи лъжепророци като Кулман. Разпространяваният от неколцина белетристи «истински социализъм» — превод на френски социалистически изрази на развален хегеловско-немски език и сантиментално-мечтателно човеколюбие (вж раздела за германския или «истинския» социализъм в «Комунистически манифест»¹⁷), — социализъм, който Криге и съответната литература бяха въвели в Съюза — този «социализъм» поради своята разлигавеност и безсилне неизбежно трябваше да отврати старите революционери в Съюза. В Лондон все повече и повече виждаха, че Маркс и аз имаме право с нашата нова теория в сравнение с несъстоятелността на господстващите дотогава теоретични представи и произтичащите от тях практически грешки. За това схващане без съмнение допринесоха и намиращите се тогава между лондонските водачи двама души, които по своята способност за теоретическо познание значително превъзхождаха споменатите: художникът-миниатюрист Карл Пфендер от Хайлброн и

шивачът Георг Екариус от Тюрингия.*

С една дума, през пролетта на 1847 г. Мол се яви в Брюксел при Маркс и веднага след това в Париж при мен, за да ни покани още веднъж от името на своите другари да влезем в Съюза. Те се били убедили както в общата правилност на нашите схващания, така и в необходимостта да бъде освободен Съюзът от старите конспиративни традиции и форми. Ако се съгласим да влезем в Съюза, щяла да ни бъде дадена възможност на един съюзеи конгрес да изложим нашия критически комунизъм в един манифест, който след това ще бъде публикуван като манифест на Съюза; заедно с това ще можем да допринесем за заменяне на остарялата организация на Съюза с нова, по-съвременна и по-целесъобразна.

Ние не се и съмнявахме, че макар и само за пропагандни цели е необходима организация в редовете на германската работническа класа и че тази организация, доколкото тя няма да има чисто локален характер, може да бъде дори и въвн от Германия само тайна организация. А тъкмо Съюзът представляваше вече такава организация. Онова, което ние досега смятахме за недостатък на Съюза, сега самите представители на Съюза бяха готови да отстранят като погрешно; те канеха самите нас да сътрудничим за реорганизирането на Съюза. Можехме ли да откажем? Разбира се, не. И тъй, ние влязохме в Съюза; в Брюксел Маркс организира от наши близки приятели една съюзна община, а аз посещавах трите парижки общини.

През лятото на 1847 г. в Лондон се състоя първият съюзеи конгрес, на който В. Волф представляваше брюкселските, а аз — парижките общини. На този конгрес най-напред беше извършена реорганизация на Съюза. Сега вече бяха премахнати и всички ония стари мистични имена, които се бяха запазили от конспирационните времена; Съюзът се организира в общини, окръзи, ръковод-

* Пфендер почина в Лондон преди около 8 години. Той беше човек с тънък, оригинален ум, остроумен, ироничен, диалектик. Екариус, както е известно, по-късно беше дълги години секретар на Генералния съвет на Международната работническа асоциация, членове на който между другите бяха и следните стари членове на Съюза на комунистите: Екариус, Пфендер, Леснер, Лохнер, Маркс и аз. По-късно Екариус се отдаде изключително на английското профсъюзно движение.

ни окръзи, Централен комитет и конгрес и оттогава вече се наричаше Съюз на комунистите. «Целта на Съюза е събаряне на буржоазията, господство на пролетариата, премахване на старото, почиващо на класовите противоречия буржоазно общество и създаване на ново общество без класи и без частна собственост» — така гласи първият член¹⁸. Самата организация беше напълно демократична, с избран комитет, който винаги можеше да бъде сменен, и по този начин беше пресечена всякаква възможност за конспиративни стремежи, които изискват диктатура, и Съюзът — поне при обикновени мирни времена — беше превърнат в чисто пропагандно дружество. Този нов устав беше представен — такава беше новата демократична практика — на общините за обсъждане, след това още веднъж беше обсъден на втория конгрес и окончателно приет на 8 декември 1847 г. Той е отпечатан при Вермут и Щибер, т. I, стр. 239, приложение X.

Вторият конгрес се състоя в края на ноември и началото на декември същата година. На него присъствуваше и Маркс, който в продължителни разисквания — конгресът продължи десетина дни — отстояваше новата теория. Най-сетне бяха ликвидирани всички разногласия и съмнения, новите основни принципи бяха единодушно приети и Маркс и аз бяхме натоварени да изработим манифеста. Това поръчение беше изпълнено непосредствено след конгреса. Няколко седмици преди Февруарската революция Манифестът беше изпратен за отпечатване в Лондон. Оттогава насам той обиколи света. Преведен е на почти всички езици и днес още служи като ръководство на пролетарското движение в най-различни страни. Вместо стария девиз на Съюза: «Всички хора са братя», се появи новият боен лозунг: «Пролетарии от всички страни, съединявайте се!», който открито прокламира интернационалния характер на борбата. Седемнадесет години покъсно този боен лозунг проехтя по света като боен зов на Международната работническа асоциация, а днес борещият се пролетариат от всички страни го е написал на своето знаме.

Избухна Февруарската революция. Дотогавашният Лондонски централен комитет веднага прехвърли своите пълномощия на ръководния Брюкселски окръг. Но това решение пристигна по времето, когато в Брюксел имаше фактически обсадно положение и германците вече никъде

не можеха да устройват събрания. Ние всички вече бяхме готови да се прехвърлим в Париж и затова новият Централен комитет реши също така да се разтури, да предаде всичките си пълномощия на Маркс и да го упълномощи веднага да състави нов Централен комитет в Париж. Едва се разотидоха петимата, които бяха взели това решение (на 3 март 1848 г.), когато полицията нахълта в жилището на Маркс, арестува го и го застави още на другия ден да отпътува за Франция, тъкмо където той искаше да отиде.

Скоро всички пак се събрахме в Париж. Там беше съставен и следният, подписан от членовете на новия Централен комитет документ, който беше разпространен в цяла Германия и от който някои и днес още могат да научат нещо:

*«Искания на Комунистическата партия
в Германия»¹⁹*

1. Цяла Германия се обявява за единна, неделима република.

3. Народните представители получават възнаграждение, за да може и работникът да заседава в парламента на германския народ.

4. Всеобщо въоръжаване на народа.

7. Княжеските и други феодални поземлени владения, всички мини, рудници и т. н. се превръщат в държавна собственост. В тези земи земеделието се води в полза на цялото общество в голям мащаб и с помощта на най-съвременните научни методи.

8. Ипотеките върху селските земи се обявяват за държавна собственост. Лихвите по тези ипотeki селяните плащат на държавата.

9. В областите, в които е разпространено арендаторството, поземлената рента или арендата се плащат на държавата под формата на данък.

11. Държавата взема в свои ръце всички транспортни средства: железници, канали, параходи, пътища, пощи и т. н. Те се превръщат в държавна собственост и се поставят на разположение на безимотната класа.

14. Ограничаване правото за наследяване.

15. Въвеждане на високи прогресивни данъци и отменяване на данъците върху предметите за потребление.

16. Откриване на национални работилници.

Държавата осигурява на всички работници съществуването им и се грижи за неработоспособните.

17. Всеобщо, безплатно народно образование.

В интерес на германския пролетариат, на дребната буржоазия и селяните е най-енергично да работят за провеждането на горните мероприятия. Защото само с тяхното осъществяване милионите хора в Германия, експлоатирани досега от малък брой хора, които и занаятчиите ще се опитат да ги държат в потиснато състояние, ще могат да добият своите права и онази власт, която им се полага като на производители на всяко богатство.

Комитет

*Карл Маркс, Карл Шапер, Х. Бауер,
Ф. Енгелс, Й. Мол, В. Волф*

В Париж тогава цареше увлечението по революционните легниони. Испанци, италианци, белгийци, холандци, поляци, германци се събираха в отряди, за да отидат да освобождават отечествата си. Начело на германския легион стояха Хервег, Борнщед, Бьорнщайн. Тъй като веднага след революцията всички чуждестранни работници не само останаха без работа, но и бяха тормозени от населението, напливът в тези легиони беше голям. Новото правителство виждаше в тях средство да се отърве от чуждестранните работници и им отпусна *l'etape du soldat*, т. е. походни квартири и походни добавки от по 50 сантиметра на ден до границата, където винаги готовият да пролива сълзи министър на външните работи, сладкодумният Ламартин, вече намираше удобен случай да ги предаде в ръцете на съответните им правителства.

Ние най-решително се противопоставихме на тази игра на революция. Да се извърши нахлуване в Германия тъкмо в разгара на тогавашното брожение в страната, за да бъде внесена отвън революцията, означаваше да се спъне революцията в самата Германия, да се заздравят правителствата и беззащитно да се предават — за това имаше грижата Ламартин — самите легионери в ръцете на германските войски. А когато по-късно революцията победи във Виена и Берлин, тогава този легион стана съвсем безпредметен; но веднъж вече започната, играта продължаваше.

Ние основахме германски комунистически клуб²⁰, в който убеждавахме работниците да не отиват в легиона, а поединично да се завръщат в родината и там да действуват в полза на движението. Нашият стар приятел Флокон, който беше член на временното правителство, издействува за изпращаните от нас работници същите привилегии за пътуването, които бяха обещани на легионерите. По този начин ние върнахме в Германия от триста до четиристотин работници, от които грамадното мнозинство бяха членове на Съюза.

Както беше лесно да се предвиди, Съюзът се оказа много слабо средство за въздействие в сравнение със зародилото се вече движение на народните маси. Три четвърти от членовете на Съюза, които по-рано бяха живели в чужбина, със завръщането си в родината смениха местожителството си; по този начин повечето от техните прединни общини бяха разтурени и те загубиха всякаква връзка със Съюза. Част от най-честолюбивите измежду тях дори не се и опитаха да я възстановят, а всеки в своето местожителство за своя сметка започваше да създава малко сепаративно движение. И най-после условията във всяка отделна малка държава, във всяка провинция, във всеки град бяха толкова различни, че Съюзът би бил в състояние да дава само най-обща директиви; а те можеха много по-лесно да бъдат разпространявани чрез печата. Накратко от момента, в който изчезнаха причините, които налагаха съществуването на тайния Съюз, изгуби своето значение и самият таен Съюз като такъв. Но това можеше да изненада най-малко онези, които токущо бяха освободили същия този таен Съюз от последните следи от конспиративния му характер.

Но че Съюзът беше отлична школа за революционна дейност, се доказва сега. На Рейн, където «*Neue Rheinische Zeitung*» представляваше надежден център, в Насау, в Райнхесен и т. н. — навсякъде начело на крайното демократично движение стояха съюзни членове. Същото беше в Хамбург. В Южна Германия пречка за това беше преобладаването на дребнобуржоазната демокрация. В Бреслау до лятото на 1848 г. с голям успех действуваше Вилхелм Волф; той получи и мандат от Силезия като заместник-депутат във Франкфуртския парламент. Най-после в Берлин словослагателят Шефан Борн, който в Брюксел и Париж се беше проявил като деен член на Съюза, основа

едно «Работническо братство», което се разпространи доста широко и съществува до 1850 г. Борн, много талантлив млад човек, който обаче малко бързаше да стане политическа величина, се «побратимяваше» с най-разноородна сбирщина, само и само да събере голяма тълпа. Той съвсем не беше човекът, който би могъл да внесе единство сред противоречивите тенденции, да внесе светлина в хаоса. Затова в официалните публикации на неговото братство постоянно се среща най-безразборно смесване на застъпваните в «Комунистически манифест» възгледи с цехови възпоминания и възжеления, с остатъци от възгледите на Луи Блан и Прудон, със защита на протекционизма и т. н. — накратко тези хора искаха да угодят на всички. Специално се организираха стачки, професионални съюзи, производителни кооперации, като се забравяше, че задачата е преди всичко с политически победи да бъде завоюван най-напред теренът, на който единствено могат да бъдат осъществени за дълго време такива неща. И когато успехите на реакцията дадоха на водачите на това Братство да почувствуват, че е необходимо пряко да участвуват в революционната борба, обърканата маса, която се беше групирала около тях, разбира се, ги изостави. Борн взе участие в Дрезденското въстание през май 1849 г.²¹ и успя да се отърве по щастлива случайност. А «Работническо братство» се прояви по отношение на голямото политическо движение на пролетариата като чист Зондербунд²², който съществуваше повече само на книга и играеше толкова незначителна роля, че реакцията намери за необходимо да го ликвидира едва през 1850 г., а запазилите се негови поделения — едва няколко години по-късно. Борн, който всъщност се казва Бутермилх, не стана политическа величина, а дребен швейцарски професор, който сега превежда не вече Маркс на цехов език, а благия Ренан на своя сладникав немски език.

С 13 юни 1849 г. в Париж²³ с поражението на майските въстания в Германия и с потушаването на унгарската революция от русите приключи един велик период на революцията от 1848 г. Но засега победата на реакцията още съвсем не беше окончателна. Представяше се възможност за организиране на разпръснатите революционни сили, а с това и на Съюза. И сега, както и преди 1848 г., условията не позволяваха каквото и да било легално организиране на пролетариата; така че трябваше отново да се организираме тайно.

През есента на 1849 г. повечето членове на предишните централни комитети и конгреси пак се събраха в Лондон. Липсваха само Шапер, който беше затворен във Висбаден, но и той пристигна, след като го оправдаха през пролетта на 1850 г., и Мол, който, след като извърши редица най-опасни пътувания с партийни поръчения и агитационни цели — в последно време той набираше сред пруската армия в Рейнска провинция артилериисти за артилерията в Пфалц, — постъпи в безансонската работническа рота от корпуса на Вилих и в сражението при Мург, пред Ротенфелзенския мост, беше убит от куршум в главата. Но сега пък дойде Вилих. Вилих беше един от така често срещаните в Западна Германия след 1845 г. комунисти по чувство и вече поради това беше в инстинктивна, тайна опозиция срещу нашето критическо направление. Но нещо повече. Той беше истински пророк, убеден в своята лична мисия като предопределен от съдбата освободител на германския пролетариат и като такъв направо претендираше както за военната, така и за политическата диктатура. Наред с проповядвания преди от Вайтлинг раннохристиянски комунизъм възникна по такъв начин нещо като комунистически ислям. Но пропагандирането на тази нова религия на първо време остана ограничено в командваната от Вилих емигрантска казарма.

И така Съюзът беше наново организиран, издадено беше «Обръщението» от март 1850 г.²⁴, отпечатано в приложението (IX, № 1), и Хайнрих Бауер бе изпратен като емисар в Германия. Редактираното от Маркс и от мене «Обръщение» представлява интерес и днес, тъй като и сега още дребнобуржоазната демокрация е онази партия, която при следващото европейско сътресение — а то ще настъпи скоро (промеждутъците между европейските революции — 1815 г., 1830 г., 1848—1852 г., 1870 г. — траят през нашия век 15—18 години) — в Германия безусловно ще дойде отначало на власт като спасителка на обществото от работниците комунисти. Така че много от казаните там неща са валидни и днес. Мисията на Хайнрих Бауер се увенча с пълен успех. Дребният весел обушар беше роден дипломат. Той наново събра в една активна организация отчасти станалите бездейни, отчасти действащите за своя сметка бивши членове на Съюза и преди всичко тогавашните водачи на «Работническото братство». Съюзът започна да играе доминираща роля в работническите,

селските и гимнастическите дружества в много по-голяма степен, отколкото преди 1848 г., така че следващото тримесечно «Обръщение» към общините, отпечатано през юни 1850 г., вече можа да констатира, че студентът Шуриц от Бон (по-късно американски ексминистър), който обхождаше Германия в интерес на дребнобуржоазната демокрация, «намерил всички годни сили вече в ръцете на Съюза» (вж. приложението, IX, № 2)²⁵. Съюзът беше безусловно единствената революционна организация, която имаше известно значение в Германия.

Но за какво щеше да служи тази организация, зависеше главно от това, дали щяха да се оправдаят надеждите за нов подем на революцията. А в течение на 1850 г. това ставаше все по-невероятно, дори и все по-невъзможно. Индустриалната криза от 1847 г., която подготви революцията от 1848 г., беше преодоляна, започнал беше нов, небивал досега период на индустриален разцвет. За всеки, който имаше очи да гледа и действително се ползваше от тях, трябваше да бъде ясно, че революционната буря от 1848 г. постепенно затихваше.

«При такова всеобщо процъфтяване, когато производителните сили на буржоазното общество се развиват толкова пишно, колкото това е изобщо възможно в рамките на буржоазните отношения, *за действителна революция не може и дума да става*. Подобна революция е възможна само в онези периоди, когато и двата тези фактора — съвременните производителни сили и буржоазните форми на производството — влизат в противоречие помежду си. Безкрайните разпри, с които се занимават сега представителите на отделните фракции на континенталната партия на реда, като взаимно се компрометират, съвсем не водят към нови революции: напротив, тези разпри са възможни само защото основата на обществените отношения в дадения момент е толкова здрава и — което реакцията не знае — толкова *буржоазна*. Всички реакционни опити да се задържи буржоазното развитие *ще се разбият в тази основа също тъй сигурно както и цялото нравствено негодуване и всички пламенни прокламации на демократите.*» Така пишехме двамата с Маркс в «Преглед от май до октомври 1850 г.» в «Neue Rheinische Zeitung. Politisch ökonomische Revue». V—VI книжка. Хамбург, 1850 г., стр. 153²⁶.

Но за мнозина това трезво тълкуване на положението

беше ерес по времето, когато Ледрю-Ролен, Луи Блан, Мадзини, Кошут, а от по-дребните германски светила — Руге, Кинкел, Гьог и всички други като тях, се обединяваха в Лондон с дузини за бъдещите временни правителства — не само за своите съответни отечества, но и за цяла Европа — и когато всичко се свеждаше само до получаване от Америка на необходимите пари под формата на революционен заем за осъществяване на европейската революция и заедно с това за образуването, от само себе си се разбира, в един миг на различни републики. Кой може да се учуди, че на тази въдица се хвана човек като Вилих и че и Шапер, обхванат от стар революционен жар, се остави да бъде заблуден и че повечето от лондонските работници, в по-голямата си част емигранти, ги последваха в лагера на буржоазнодемократичните извършители на революция? С една дума, застъпваната от нас сдържаност не беше по угодата на тези хора; трябва, казваха те, да започнем да правим революция; ние най-решително се отказахме от това. Последва разцеплението. За това, което стана по-нататък, може да се прочете в «Разкрития». След това последва арестуването най-напред на Нотюнг, после на Хаупт в Хамбург, който стана предател, като издаде имената на членовете на Централния комитет в Кьолн и трябваше да фигурира в процеса като главен свидетел; но неговите роднини не искаха да преживеят този позор и го изпратиха в Рио де Жанейро, където той по-късно се установил като търговец и като признание на неговите заслуги беше назначен отначало за пруски, а след това за германски генерален консул. Сега той е пак в Европа*.

За по-добро разбиране на «Разкрития» давам списъка на кьолнските обвиняеми: 1) П. Г. Рьозер, работник по изработване на пури; 2) Хайнрих Бюргерс, по-късно починал като прогресистки депутат в Ландтага; 3) Петер Нотюнг, шивач, починал преди няколко години в Бреслау като фотограф; 4) В. Й. Райф; 5) Д-р Херман Бекер, сега

* Шапер почина към края на 60-те години в Лондон. Вилих участва в Американската гражданска война и се отличи в нея; в сражението при Мърфрийсбъро (Тенеси) като бригаден генерал той беше ранен в гърдите, но оздравял и почина преди десетина години в Америка. За другите споменати лица ще отбележа, че Хайнрих Бауер изчезна безследно в Австралия, а Вайтлинг и Евербек умряха в Америка.

главен кмет на Кьолн и член на Горната камара; 6) Д-р Роланд Даниелс, лекар, няколко години след процеса почина от придобитата в затвора туберкулоза; 7) Карл Ото, химик; 8) Д-р Абрахам Якоби, сега лекар в Ню Йорк; 9) Д-р И. Я. Клайн, сега лекар и градски съветник в Кьолн; 10) Фердинанд Фрайлиграт, който обаче тогава беше вече в Лондон; 11) Й. Л. Ерхард, търговски пътник; 12) Фридрих Леснер, шивач, сега в Лондон. След като публичните заседания на съда със съдебни заседатели продължиха от 4 октомври до 12 ноември 1852 г., от тези обвиняеми бяха осъдени за държавна измяна: Рьозер, Бюргерс и Нотюнг по на 6, Райф, Ото и Бекер по на 5, Леснер на 3 години затвор в крепост, а Даниелс, Клайн, Якоби и Ерхард бяха оправдани.

С кьолнския процес приключва първият период на германското комунистическо работническо движение. Непосредствено след присъдата ние разтурихме нашия Съюз; няколко месеца след това умря и Зондербундът на Вилих — Шалер.

От това време ни дели цяло поколение. Тогава Германия беше страна на занаятите и на домашната промишленост, основаваща се на ръчния труд; сега тя е голяма индустриална страна, намираща се в състояние на непрекъснати индустриални преустройства. Тогава трябваше да се търсят поотделно такива работници, които разбираха своето положение като работници и своята историческо-икономическа противоположност спрямо капитала, тъй като самата тази противоположност тъкмо тогава бе започнала да се създава. Днес се налага целият германски пролетариат да бъде поставен под действието на изключителни закони само и само да се забави поне малко процесът на неговото развитие към пълното създаване на своето положение като потиснатата класа. Тогава малцината, които се бяха добрали до разбирането на историческата роля на пролетариата, трябваше да се обединяват тайно, да се събират скришно на малки общини от по трима до двадесет души. Днес германският пролетариат вече няма нужда от никаква официална организация, нито явна, нито тайна; простата, разбираща се от само себе си свързаност на едномислещи другари по

класа е достатъчна, за да раздрусва без всякакви устави, комитети, решения и други осезаеми форми цялата Германска империя. Бисмарк е арбитър в Европа, отвъд пределите на Германия; но вътре в страната всеки ден все по-застрашително израства онази атлетическа фигура на германския пролетариат, която Маркс беше предвидил още през 1844 г. — великанът, за когото вече става прекалено тясна отмерената за филистера държавна сграда, могъщата фигура и широките плещи на когото в своя растеж се приближават до онзи момент, когато ще бъде достатъчно само да се надигне от мястото си, за да превърне в развалини цялата сграда на имперското държавно устройство. Нещо повече. Международното движение на европейския и американския пролетариат сега е толкова укрепнало, че за него са се превърнали в окови не само неговата първа тясна форма — тайният съюз, — но дори и неговата втора, безкрайно по-широка форма — явната Международна работническа асоциация; достатъчно е простото чувство за солидарност, почиващо на разбирането за еднаквостта на класовото си положение, за да се създаде между работниците от всички страни и езици една велика партия на пролетариата и да бъде запазена нейната цялост. Учението, което Съюзът застъпваше от 1847 до 1852 г. и на което мъдрите филистери тогава гледаха, недоумявайки, като на бълнувания на безумци, като на тайно учение на неколцина изолирани сектанти — това учение има сега безбройни привърженици във всички цивилизовани страни на света, сред заточениците в сибирските рудници и сред златотърсачите в Калифорния; а основателят на това учение, най-силно мразеният и най-много клеветеният човек на своето време, Карл Маркс, към края на живота си беше за пролетариата на Стария и Новия свят постоянно търсен съветник, който никога не отказваше своята помощ.

Лондон, 8 октомври 1885 г.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 21, с. 211—230.

Фридрих Енгелс

Карл Маркс

Човекът, който пръв даде на социализма, а с това и на цялото работническо движение в наши дни научна основа — Карл Маркс, — е роден през 1818 г. в Трир. Отначало той следва право в Бон и Берлин, но скоро се отдава изключително на изучаването на историята и философията и през 1842 г. вече се готвел да се хабилютира за доцент по философия, когато политическото движение, възникнало след смъртта на Фридрих-Вилхелм III, го насочва към друго поприще. Водачите на рейнската либерална буржоазия — господата Кампхаузен, Ханзедан и други, основават с негово участие в Кьолн «Rheinische Zeitung»¹ и Маркс, чиято критика на заседанията на рейнския областен Ландтаг правеше огромна сензация, беше показан през есента на 1842 г. да застане начело на вестника. Разбира се, «Rheinische Zeitung» излизаше под цензура, но тя не можа да се справи с него*. «Rheinische Zeitung» почти винаги успяваше да прокара статиите, които бяха необходими; отначало подхвърляха на цензора по-незначителен материал за зачеркване, докато той отстъпи сам или бъде принуден да направи отстъпки под заплахата, че на другия ден вестникът няма да излезе. Ако имаше още десетина вестника със смелостта на «Rheinische [Zeitung]», и техните издатели не биха пожалили неколкостотин талера в повече за плащане на набора — и цензурата в Германия щеше да стане невъзможна още през 1843 г. Но германските собственици на вестници

* Пръв цензор на «Rh[einische] Z[ei]t[un]g» беше полицейският съветник Долезал, същият, който зачеркна веднъж в «Kölnische Zeitung» обявата за извършения от Филалет (бъдещия крал Йохан Саксочски) превод на «Божествена комедия» от Данте със следната забележка: «С божественото не трябва да се устройва комедия.»

бяха дребнави, страхливи еснафи и «Rheinische Zeitung» водеше борбата сам. Той изваждаше от строя един цензор след друг. Най-после върху него се установи двойна цензура, така че след първата цензура той трябваше още веднъж и окончателно да бъде прегледан от регистриращия президент². Но не помогна и това. В началото на 1843 г. правителството заяви, че с този вестник не може да се направи нищо, и без много церемонии го забрани.

Маркс, който междувременно се оженва за сестрата на бъдещия реакционен министър фон Вестфален, се пресели в Париж и започна да издава там заедно с А. Руге «Deutsch-Französische Jahrbücher»³, в който започна серията свои социалистически произведения с публикуването на «Критика на Хегеловата философия на правото». След това заедно с Ф. Енгелс той издаде «Светото семейство. Против Бруно Бауер и компания» — сатирична критика на една от последните форми, които прие тогавашният немски философски идеализъм.

Заниманията с политическа икономия и с историята на Великата френска революция все пак оставяха на Маркс още достатъчно време, за да напада при случай пруското правителство; последното му отмъсти, като през пролетта на 1845 г. издействува от правителството на Гизо — господин Александър фон Хумболд положително изигра тук ролята на посредник — Маркс да бъде екстерниран от Франция⁴. Той се премести в Брюксел и публикува там през 1847 г. на френски език «Нищета на философията», критика на «Философия на нищетата» от Прудон, а през 1848 г. «Реч за свободата на търговията». Същевременно той успя да основе в Брюксел немско работническо дружество и с това пристъпи към практическа агитация. Последната придоби още по-голямо значение за него, след като той и неговите политически приятели влязоха през 1847 г. в съществуващия вече от много години таен Съюз на комунистите. Сега цялата организация беше коренно преустроена; повече или по-малко заговорническото дотогава обединение се превърна в обикновена, само по необходимост тайна организация за комунистическа пропаганда, в първата организация на Германската социалдемократическа партия. Съюзът съществуваше навсякъде, където имаше германски работнически дружества; в почти всички тези дружества в Англия, Белгия, Франция и Швейцария и в доста много друже-

ства в Германия ръководните членове бяха членове на Съюза и участието на последния в зараждащото се германско работническо движение беше доста значително. Същевременно обаче нашият Съюз пръв подчерта международния характер на целокупното работническо движение и доказваше това на практика — той имаше за свои членове англичани, белгийци, унгарци, поляци и други и устройваше, особено в Лондон, международни работнически събрания.

Преустройството на Съюза се извърши на двата конгреса, свикани през 1847 г., на втория от които беше решено да се изработят и публикуват основните принципи на партията под формата на съставен от Маркс и Енгелс манифест. Така възникна «Манифест на Комунистическата партия», който излезе за пръв път през 1848 г., малко преди Февруарската революция, а след това беше преведен на почти всички европейски езици.

Участието на Маркс в «Deutsche-Brüsseler-Zeitung», в който безпощадно се разобличаваше родното полицейско блаженство, даде повод на пруското правителство отново да поиска екстернирането на Маркс, обаче безуспешно. Но когато като последица от Февруарската революция започнаха народни вълнения и в Брюксел и по всичко личеше, че Белгия се намира в навечерието на преврат, белгийското правителство без всякакви церемонии арестува Маркс и го екстернира. В това време временното правителство на Франция чрез Флокон го покани да се върне в Париж и той се възползва от тази покана.

В Париж той се обяви преди всичко против замисления от живеещите там германци авантюристичен план да формират във Франция от германските работници въоръжени легиони, за да внесат с тяхна помощ в Германия революция и република. От една страна, Германия сама трябваше да извърши своя революция, от друга страна, всеки формиращ се във Франция чуждестранен революционен легион предварително се предаваше от ламартиновците във временното правителство на правителството, което трябваше да бъде съборено, както и стана в Белгия и в Баден.

След Мартенската революция Маркс се пресели в Кьолн и там основа «Neue Rheinische Zeitung», който съществува от 1 юни 1848 г. до 19 май 1849 г. — единственият вестник, който застъпваше в тогавашното демокра-

тическо движение гледището на пролетариата. Това се прояви например в неговата безусловна солидарност с парижките въстаници през юни 1848 г., което стана причина от вестника да се оттеглят почти всички негови акционери. Напразно «Kreuz-Zeitung»⁵ посочваше «Чимборасо на нахалството», с което «N[eu]e Rh[einische] Z[eit]u[n]g» напада всичко свято — от краля и имперския наместник до последния жандарм, и всичко това в една пруска крепост с осемхиляден по това време гарнизон; напразно се гневяха либералните, изведнъж станали реакционни рейнски филистери; напразно обсадното положение в Кьолн през есента на 1848 г. за дълго време спря вестника; напразно франкфуртското Имперско министерство на правосъдието искаше от кьолнския прокурор съдебно преследване за една статия след друга; пред очите на полицията вестникът спокойно продължаваше да се редактира и печата, неговото разпространение и слава растяха заедно с резкостта на неговите нападки срещу правителството и буржоазията. Когато през ноември 1848 г. в Прусия бе извършен държавен преврат, «N[eu]e Rh[einische] Z[eit]u[n]g» в началото на всеки брой приканваше народа да не плаща данъци и да отговоря на насилието с насилие. През пролетта на 1849 г. за това и за още една друга статия той беше изправен пред съда със съдебни заседатели, но и двата пъти беше оправдан. Най-после, когато майските въстания през 1849 г. в Дрезден и Рейнската провинция бяха потушени и с концентрирането и мобилизирането на значителни военни сили бе започнат пруският поход против Баденско-пфалцкото въстание, правителството се сметна за достатъчно силно, за да употреби насилие и да унищожи «N[eu]e Rh[einische] Z[eit]u[n]g». Последният брой, отпечатан с червено мастило, излезе на 19 май.

Маркс отново замина за Париж, но няколко седмици след демонстрацията от 13 юни 1849 г. той вече бе поставен от френското правителство пред избора — или да се пресели да живее в Бретан, или да напусне Франция. Той предпочете последното и се пресели в Лондон, където оттогава живее и досега.

Опитът да се продължи издаването на «N[eu]e Rh[einische] Z[eit]u[n]g» във формата на списание-преглед (в Хамбург през 1850 г.)⁶ трябваше след известно време да бъде изоставен поради все по-яростно действащата

реакция. Веднага след държавния преврат във Франция през декември 1851 г. Маркс публикува «Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт» (Ню Йорк, 1852; второ издание — Хамбург, 1869, малко преди войната). През 1853 г. той написа «Разкрития относно кьолнския процес на комунистите» (отпечатано най-напред в Базел, по-късно — в Бостън, неотдавна пак в Лайпциг).

След осъждането на членовете на Съюза на комунистите в Кьолн Маркс се оттегли от политическата агитация и се посвети, от една страна, на изследване в продължение на десет години на богатите съкровища, намиращи се в библиотеката на Британския музей в областта на политическата икономия, от друга страна — на сътрудничество в «New York Tribune»⁷, вестник, който до избухването на Гражданската война в Америка помещаваше не само подписаните от него кореспонденции, но и излезли изпод неговото перо многобройни уводни статии за положението в Европа и Азия. Неговите нападки против лорд Палмерстън, основани върху обстойно проучване на английските официални документи, се препечатваха в Лондон като памфлети.

Като пръв плод на неговите многогодишни занимания с политическа икономия през 1859 г. излезе «Към критиката на политическата икономия», първа книга (Берлин, Дункер). Това съчинение съдържа първото системно изложение на Марксовата теория за стойността, включително учението за парите. През време на Италианската война Маркс водеше борба в излизания в Лондон вестник «Das Volk»⁸ както против бонапартизма, който тогава се боядисваше в либерален цвят и разиграваше ролята на освободител на потиснатите националности, така и против тогавашната политика на Прусия, която под прикритието на неутралитет се опитваше да лови риба в мътна вода. По тоя повод се наложи да се излезе и против господин Карл Фогт, който тогава по поръчение на принц Наполеон (Плон Плон) и като платен агент на Луи Наполеон агитираше за неутралитета и дори за съчувствието на Германия. Обсипан от Фогт с най-подли, умишлено съчинени клевети, Маркс отговори с книгата «Господин Фогт», Лондон, 1860 г., в която разобличи Фогт и останалите господа от империалистическата лъжедемократическа шайка и въз основа както на външни, така и на вътрешни данни уличи Фогт, че е подкупен от декем-

врийската империя. Точно след десет години това се потвърди; в списъка на бонапартистките наемници, намерен през 1870 г. в Тюйлери и публикуван от септемврийското правителство, под буква «V» бе написано: «Фогт — през август 1859 г. са му връчени. . . 40 000 франка.»⁹

Най-после през 1867 г. в Хамбург излезе «Капиталът. Критика на политическата икономия. Том първи» — главното произведение на Маркс, в което се излагат основите на неговите икономико-социалистически възгледи, както и главните линии на неговата критика на съществуващото общество, на капиталистическия начин на производство и на последиците от него. Второто издание на това създаващо епоха произведение излезе през 1872 г. В момента авторът дообработва втория том.

През това време работническото движение в различните европейски страни отново дотолкова укрепна, че Маркс можеше да помисли за осъществяването на своето заветно желание: основаването на една обхващаща най-напредналите страни в Европа и Америка асоциация на работниците, която, така да се каже, физически да представя както на самите работници, така и на буржоазията и на правителствата международния характер на социалистическото движение за кураж и укрепване на пролетариата, за страх на неговите врагове. Публичното събрание, свикано на 28 септември 1864 г. в Лондон, в Сен Мартинс хол, в знак на съчувствие към Полша, токущо отново потисната от Русия, даде повод да се направи това предложение, прието с въодушевление. *Международната работническа асоциация* беше основана; на събранието беше избран временен Генерален съвет със седалище в Лондон и душата на този, както и на всички следващи генерални съвети до Хагския конгрес беше Маркс. Той написа почти всички издадени от Генералния съвет на Интернационала документи — от Учредителния манифест от 1864 г. до възванието за Гражданската война във Франция през 1871 г. Да се обрисова дейността на Маркс в Интернационала, това би значило да се напише историята на самата тази асоциация, която впрочем е още жива в паметта на европейските работници.

Падането на Парижката комуна създаде невъзможно за Интернационала положение. Той беше изтикан на преден план в европейската история в един момент, когато навсякъде му беше отрязана възможността за каквато

и да било успешна практическа дейност. Събитията, които го издигнаха до положението на седма велика сила, същевременно не му позволяваха да мобилизира и да приведе в действие бойните си сили при заплахата от сигурно поражение и смазване на работническото движение за десетилетия. При това от разни страни нахлуваха елементи, които се опитваха да използват толкова бързо порасналата слава на асоциацията за задоволяване на личната си суетност или лично честолюбие, без да разбират или без да се съобразяват с истинското положение на Интернационала. Трябваше да се вземе героично решение и пак Маркс именно го взе и прокара на Хагския конгрес. С тържествена резолюция Интернационалът сне от себе си всякаква отговорност за действията на бакунистите, които бяха центърът на тези безразсъдни и нечистоплътни елементи; след това, предвид на невъзможността при общата реакция да отговаря и на поставените пред него повишени изисквания и да поддържа напълно дейността си иначе освен с цената на редица жертви, от които работническото движение щеше да се обезкръви, при това положение Интернационалът се оттегли временно от сцената, като премести Генералния съвет в Америка. По-нататъшните събития показаха колко правилно беше това решение — то и тогава, и покъсно беше неведнъж осъждавано. От една страна, пресякоха се и са пресечени всякакви опити да се извършват безполезни преврати от името на Интернационала, но, от друга страна, тясната връзка между социалистическите работнически партии в различните страни, която не се прекратяваше, доказа, че пробуденото от Интернационала съзнание за общност на интересите и за солидарност на пролетариата от всички страни може да се изявява дори и без официална интернационална асоциация, връзките на която в даден момент биха се превърнали в окови.

След Хагския конгрес Маркс получи най-после спокойствие и свободно време, за да се залови отново за своята теоретична работа, и нека се надяваме, той ще успее след немного дълго време да даде за печат втория том на «Капиталът».

От многото важни открития, с които Маркс записа името си в историята на науката, можем да посочим тук само две.

Първото е извършеният от него преврат в цялото раз-

бирани на световната история. В основата на всички предишни възгледи за историята лежеше представата, че най-дълбоките причини за всички исторически промени трябва да се търсят в изменящите се идеи на хората и че от всички исторически промени най-важни, определящи цялата история, са политическите. Но откъде се появяват у хората идеите и какви са движещите причини на политическите промени — за това никога не се запитваше. Едва в най-новата школа на френските, а отчасти и на английските историци се натрапи убеждението, че движещата сила в европейската история, поне от Средновековието насам, е борбата на развиващата се буржоазия против феодалната аристокрация за обществено и политическо господство. А Маркс доказва, че цялата досегашна история е история на борбите между класите, че в цялата разнообразна и сложна политическа борба въпросът е бил винаги именно за общественото и политическото господство на едни или други класи на обществото за запазване на господството от страна на старите, за извоюване на господство от страна на възходящите нови класи. Но вследствие на какво възникват и съществуват тези класи? Вследствие на съществуващите във всеки отделен случай материални, чисто физически осезаеми условия, при които обществото в дадена епоха произвежда и обменя необходимите средства за съществуване. Феодалното господство в Средновековието се е опирало на стопанството на самозадоволяващите се, сами произвеждащи почти всичко необходимо за задоволяване на потребностите си, почти непознаващи размяната малки селски общини, на които войнствената аристокрация е давала защита от външни врагове и национална или най-малкото политическа връзка; когато възникват градовете, а заедно с тях и обособена занаятчийска промишленост и търговският оборот отначало вътре в страната, а след това и международен, тогава се развива градската буржоазия, която още в Средновековието си извоювала в борбата с аристокрацията положението на също така привилегировано съсловие във феодалната система. Обаче с откриването на извъневропейските земи от средата на XV в. нататък буржоазията получава много по-обширна област за търговска дейност и заедно с това нов подтик за своята промишленост; в най-важните отрасли занаятите се изместват от манифактурата, вече фабрична, а тя на свой ред — от

едрата индустрия, станала възможна благодарение на изобретенията от миналия век, по-специално на парната машина. Едрата индустрия пък оказва обратно влияние върху търговията, като измества в изостаналите страни стария ръчен труд, а в по-развитите страни създава съвременни нови средства за съобщения — параходи, железници, електрически телеграф. По този начин буржоазията все повече и повече съсредоточаваше в ръцете си обществените богатства и обществената сила, макар още дълго време да беше лишена от политическата власт, която оставаше в ръцете на аристокрацията и на кралската власт, опираща се на тази аристокрация. Но на известна степен — във Франция след Великата революция — тя извоюва и политическата власт, като на свой ред стана господстваща класа по отношение на пролетариата и на дребните селяни. От това гледище — при достатъчно познаване на икономическото положение на обществото на съответния етап, което, разбира се, съвсем липсва на нашите историци специалисти — всички исторически явления се обясняват по най-прост начин, а също така представите и идеите на всеки даден исторически период се обясняват във висша степен просто с икономическите условия на живот и с обусловените от тях обществени и политически отношения през този период. Историята за пръв път беше поставена на своята истинска основа; сега най-последно бяха признати историческите права на такъв очевиден, обаче дотогава съвсем незабелязван факт, че хората първо трябва да ядат, да пият, да имат жилище и да се обличат, следователно трябва да *се трудят*, преди да могат да се борят за господство, да се занимават с политика, религия, философия и т. н.

За социалистическия мироглед пък това ново разбиране на историята беше от най-голямо значение. То доказва, че цялата досегашна история се развива в антагонизми и борби между класите, че винаги е имало господстващи и подчинени, експлоатиращи и експлоатирани класи и че огромното мнозинство от хората винаги са били осъдени на тежък труд и жалко съществуване. Защо е това? Просто защото на всички предишни степени на развитие на човечеството производството е било толкова слабо развито, че историческото развитие е могло да протича само в тази антагонистична форма, защото историческият прогрес, общо взето, е бил предоставен на

дейността на едно незначително, привилегировано малцинство, докато огромната маса е била обречена да получава оскъдни средства за съществуване и на това отгоре и постоянно да увеличава богатствата на привилегированите. Но същото това разглеждане на историята, така обясняващо естествено и разумно досегашното класово господство, което в противен случай може да се обясни само със злата воля на хората, довежда и до схващането, че вследствие на така колосално нарасналите днес производителни сили е изчезнало — поне в най-напредналите страни — и последното основание за делене на хората на господстващи и подчинени, на експлоататори и експлоатирани; че господстващата едра буржоазия е изпълнила вече своята историческа мисия, че тя не само не е способна да ръководи обществото, но дори се е превърнала в спънка за по-нататъшното развитие на производството, както доказват това търговските кризи, и по-специално последният грандиозен крах¹⁰ и застоят на индустрията във всички страни; че историческото ръководство е преминало в ръцете на пролетариата — класата, която по силата на цялото си положение в обществото може да се освободи само като премахне всякакво класово господство, всякакво робство и всякаква експлоатация изобщо; и че обществените производителни сили, които са нараснали толкова, че буржоазията не може вече да се справи с тях, чакат само обединеният се пролетариат да ги овладее, за да установи такъв строй, който да даде на всеки член на обществото възможност да участва не само в създаването, но и в разпределението и управлението на обществените богатства и който с планово водене на цялото производство да увеличи дотолкова производителните сили на обществото и създаваните от тях продукти, че да бъде осигурено задоволяването на всички разумни потребности на всекиго във все по-големи размери.

Второто важно откритие на Маркс е окончателното изясняване на отношението между капитал и труд, с други думи разкриването как се извършва експлоатацията на работника от капиталиста в сегашното общество, при съществуващия капиталистически начин на производство. Откакто политическата икономия прокламира тезата, че трудът е източникът на всяко богатство и на всяка стойност, неизбежно възникна въпросът: как тогава да се съчетае с това фактът, че наемният работник

не получава цялата произведена с неговия труд стойност, а е принуден да дава част от нея на капиталиста? Напразно и буржоазните икономисти, и социалистите се мъчеха да дадат научно състоятелен отговор на този въпрос, докато най-после Маркс не излезе със своето решение. Това решение е следното: днешният капиталистически начин на производство има за предпоставка съществуването на две обществени класи: от една страна, капиталистите, които притежават средствата за производство и средствата за живот, а от друга страна — пролетариите, които, лишени от едното и от другото, имат за продан само една-единствена стока: своята работна сила; а те са принудени да продават работната си сила, за да получават необходимите средства за живот. Но стойността на една стока се определя с количеството обществено-необходим труд, въплътен в нейното произвеждане, следователно и в нейното възпроизвеждане; следователно стойността на работната сила средно на човек в течение на един ден, месец, година се определя с количеството труд, въплътен в количеството средства за живот, необходимо, за да се поддържа тази работна сила в течение на един ден, един месец, една година. Да предположим, че за произвеждането на средствата за живот на работника за един ден са нужни шест работни часа, или — което е същото — че съдържащият се в тях труд представлява шестчасов труд; в такъв случай стойността на работната сила в течение на един ден ще се изразява в парична сума, въплъщаваща също така шест работни часа. Да предположим по-нататък, че капиталистът, който е дал работа на нашия работник, му плати тази сума, т. е. пълната стойност на неговата работна сила. Ако работникът работи за капиталиста шест часа на ден, той изцяло му е върнал направените от него разходи — шест часа труд за шест часа труд. В този случай капиталистът естествено не би получил нищо; затова последният представя работата съвсем иначе: аз — казва той — съм купил силата на този работник не за шест часа, а за цял ден, и затова той заставя работника да работи според обстоятелствата 8, 10, 12, 14 и повече часа, тъй че продуктът на седмия, осмия и следващите часове е продукт на незаплатен труд и отива на първо време в джоба на капиталиста. Тъй че на служба при капиталиста работникът не само възпроизвежда стойността на своята заплатена от капи-

талиста работна сила, но произвежда отгоре на това и *принадена стойност*, която на първо време се присвоява от капиталиста, а по-нататък по определени икономически закони се разпределя между цялата класа на капиталистите и образува основния фонд, от който възникват поземлената рента, печалбата, натрупването на капитала — с една дума всички богатства, които се консумират или натрупват от неработещите класи. С това обаче бе доказано, че обогатяването на днешните капиталисти, също така както обогатяването на робовладелците или феодалите, които са експлоатирали крепостен труд, става чрез присвояване на чужд незаплатен труд и че всички тези форми на експлоатация се различават една от друга само по начина, по който се присвоява този незаплатен труд. Но с това изпод краката на богатите класи беше отнета и последната почва за лицемерните фрази, че при сегашния обществен строй господствували право и справедливост, равенство в правата и задълженията и всеобща хармония на интересите, и днешното буржоазно общество беше разобличено не по-малко, отколкото предшествуващите го като грандиозен институт за експлоатация на грамадното мнозинство на народа от едно незначително и постоянно намаляващо се малцинство.

На тези два важни факта се основава съвременният, научният социализъм. Във втория том на «Капиталът» са развити по-нататък тези и други, не по-малко важни научни открития за капиталистическата обществена система, а заедно с това са подложени на коренен преврат и онези страни на политическата икономия, които не са още засегнати в първия том. Да пожелаем на Маркс да има възможност да даде скоро този том за печат.

Написао в средата на юни 1877 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс,
Съчинения. Т. 19, с. 106—116.

[Чернова на речта на гроба на Маркс]

Само преди 15 месеца повечето от нас се събрахме около този гроб, който тогава трябваше да стане последното място за успокоение на една благородна и възвишена жена. Днес отново трябва да разтворим този гроб, за да спуснем в него останките на нейния мъж.

Карл Маркс беше един от онези забележителни хора, каквито се раждат малко в течение на един век. Чарлз Дарвин откри закона за развитието на органичния свят на нашата планета. Маркс откри основния закон, който определя движението и развитието на човешката история, закон толкова прост и очевиден, че е почти достатъчно да бъде формулиран, за да е сигурно признаването му. Нещо повече Маркс откри и закона, по който е създаден нашият етап на обществения строй с неговото голямо класово деление на капиталисти и наемни работници; закона, по който това общество се е организирано и се е развивало и сега така е надраснало самото себе си, че в края на краищата ще загине като всички предишни исторически фази на обществото. Тези резултати правят толкова по-голяма скръбта ни, че го загубихме в разгара на неговата работа и че колкото и много да извърши той, още повече остави незавършено.

Но науката далеч не го поглъщаше изцяло, колкото и да му беше скъпа тя. Никой не е изпитвал по-чиста радост от него при всяко постижение на науката в която и да било област, независимо от това, дали то беше практически приложимо или не. Но той виждаше в науката преди всичко могъщ лост на историята, революционна сила в най-истинското значение на тази дума. И той използваше именно в този смисъл огромните знания, които имаше, и специално по историята, във всички овладени от него области.

Защото той беше истински революционер, както се наричаше сам. Борбата за освобождението на класата на наемните работници от оковите на съвременната капиталистическа система на производство беше неговата истинска стихия и никога не е имало по-активен борец от него. Венец на тази част от неговата дейност беше основаването на Международната работническа асоциация, признат вожд на която беше той от 1864 до 1872 г. Тази асоциация, що се отнася до външните признаци, престана да съществува; но братската връзка на обединението на работниците от всички цивилизовани страни в Европа и Америка бе установена веднъж завинаги и през всичкото време продължава да съществува, макар и без външно-формално обединение.

Който се бори за едно дело, не може да не си спечели врагове. И той имаше много врагове. През по-голямата част от политическия си живот той беше най-много мразеният и най-много клеветеният човек в Европа. Но той почти не обръщаше внимание на клеветите. Ако някой е преодолял клеветата, това беше именно той и в края на живота си той с гордост можеше да гледа на милионите си последователи в сибирските рудници и в работилниците на Европа и Америка; той виждаше, че неговите икономически теории са приети като неоспорими принципи на социализма в целия свят и ако имаше още много противници, едва ли е имал вече дори един личен враг.

Написано на 17 март 1883 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 351—352.

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

ПОЛОЖЕНИЕТО
НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА
В АНГЛИЯ

*по собствени наблюдения
и достоверни източници
[Извадка]¹*

Заглавна страница на първото издание на «Положението на работническата класа в Англия» — 1845 г.

[Предговор към второто немско издание от 1892 г.³]

Книгата, която с настоящото издание отново правим достойни на немската публика, излезе за пръв път през лятото на 1845 г. Както с положителните, така и с отрицателните си черти тя носи печата на младостта на автора. Тогава бях на двадесет и четири години; днес съм три пъти по-стар, но като препрочитам този младежки труд, намирам, че съвсем няма за какво да се срамувам от него. Затова не мисля да заличавам по какъвто и да било начин този печат на младостта. Предлагам го отново на читателя без изменения. Само формулирах по-точно някои не съвсем ясни места и прибавих тук-там по някоя кратка бележка под линия, означена с настоящата (1892) година.

За съдбата на тази книга ще спомена само, че тя излезе през 1887 г. в Ню Йорк в превод на английски (на госпожа Флоренс Кели-Вишневецка) и че този превод беше преиздаден през 1892 г. в Лондон при Суон Зоненшайн и Ко. Предговорът към американското издание³ е залегнал в основата на предговора към английското издание⁴, а последният — в основата на настоящия предговор към немското издание. Съвременната едра индустрия изравнява икономическите условия във всички обхванати от нея страни в такъв гигантски мащаб, че едва ли мога да кажа на германския читател нещо по-друго, отколкото на американския и английския.

Описаното в тази книга положение на нещата — поне що се отнася до Англия — принадлежи днес в много отношения към миналото. Макар и неспоменат изрично в общопризнатите учебници, закон на съвременната политическа икономия е, че колкото по-развито е капиталистическото производство, толкова по-малко то може да вирее при онези дребни хитрости на измамничеството и мошеничеството, които характеризират ранните му стадии.

Дребните шмекерии на полския евреин, представител на европейската търговия на най-ниската степен на нейното развитие, същите шарлатанства, които така добре му служат в собствената му родина и се практикуват там от всички, му изневеряват, щом той дойде в Хамбург или Берлин. По същия начин комисонерът, бил той евреин или християнин, който идва от Берлин или Хамбург на борсата в Манчестър, се е убеждавал, поне до не твърде отдавна, че за да купи евтино памучна прежда или тъкан, той трябва преди всичко да се откаже от ония малко поизтънчени, но все още жалки трикове и шмекерии, които в неговата родина се смятат за връх на всяка търговска мъдрост. Впрочем с развитието на едрата индустрия и в Германия навярно са се променили някои неща, а особено след индустриалната Йена, преживяна във Филадельфия⁶, положително се е дискредитирал дори порядъчният старогермански принцип, че на хората може да бъде само приятно, когато най-напред им изпращаме добра мостра, а след това лоша стока! А в действителност тези хитрости вече не се рентират на голям пазар, където времето е пари и където известно равнище на търговска честност се развива не от любов към добродетелта, а просто за да не се губи напразно време и труд. Същото стана в Англия с отношението на фабриканта към неговите работници.

Съживяването на стопанския живот след кризата от 1847 г. беше началото на нова индустриална епоха. Отменяването на житните закони и по необходимост произтичащите от това по-нататъшни финансови реформи създадоха на английската индустрия и търговия целия желан простор за действие. Много скоро след това бяха открити златните находища в Калифорния и Австралия. Все повече се развиваше способността на колониалните пазари да поглъщат английските индустриални стоки. В Индия милиони ръчни тъкачи бяха окончателно унищожени от ланкашърския механически тъкачен стан. Китай ставаше все по-достъпен. Но на първо място се развиваше Америка с една бързина, нечувана дори за тази страна на гигантския прогрес; а Америка — нека не забравяме това — беше тогава само колониален пазар, и то най-големият от всички, т. е. страна, която доставяше суровини, а получаваше индустриални изделия отвън — в случая от Англия.

Но към всичко това се прибави и туй, че новите съоб-

щителни средства, които се появиха в края на предшест-
вуващия период — железници и океански параходи, —
се използваха в международен мащаб и с това фактически
създадоха онова, което дотогава съществуваше само по-
тенциално — *световния пазар*. Този световен пазар се
състоеше тогава още от известен брой главно или изклю-
чително земеделски страни, групирани около един голям
индустриален център — Англия, Англия, която потребя-
ваше по-голямата част от излишните им суровини и срещу
това задоволяваше по-голямата част от техните потреб-
ности от индустриални изделия. Тъй че нищо чудно, че
индустриалният прогрес на Англия беше толкова колосал-
ен и нечуван и че състоянието, в което тя се намираше
през 1844 г., ни изглежда сега сравнително нищожно, едва
ли не първобитно.

И колкото повече се осъществяваше този прогрес,
толкова повече в едрата индустрия привидно се устано-
виха някакви морални норми. Практикуваното в конку-
ренцията между фабрикантите ограбване на работниците
на дребно вече не се рентираше. Размахът на работите бе
надрасъл подобни жалки средства за печелене на пари;
фабрикантът милионер имаше да върши по-важна работа,
отколкото да си губи времето с подобни дребни хитрости.
Те бяха добри най-много за дребни, нуждаещи се от
пари хора, принудени да прибират всеки грош, ако не
искаха да загинат от конкуренцията. Така във фабрич-
ните райони бе ликвидирана системата на заплащане на
труда със стоки, приет бе законът за десетчасовия рабо-
тен ден и бяха прокарани цяла редица по-дребни рефор-
ми, все неща, които открито противоречаха на духа на
свободната търговия и неограничената конкуренция, но
затова пък бяха напълно изгодни за едрия капиталист в
неговата конкурентна борба с по-малко облагодприят-
ствуваните му събрата.

По-нататък. Колкото по-голямо беше едно индус-
триално предприятие, съответно колкото по-голям беше
броят на работниците в него, толкова по-големи бяха
загубите и затрудненията в работата на предприятието
при всеки конфликт с работниците. Затова с течение на
времето фабрикантите, особено най-едрите, бяха обладани от
нов дух. Те се научиха да избягват ненужните спорове,
да се примиряват със съществуването и силата на трейд-
юнионите и в края на краищата дори да виждат в стач-

ките, стига само да се провеждат в подходящ момент, ефикасно средство за осъществяване на собствените си цели. Стаята така, че най-големите фабриканти, които по-рано даваха тон в борбата против работническата класа, сега първи почнаха да проповядват мир и хармония. И те имаха много сериозни основания за това.

Всички тези концесии на справедливостта и човеколюбното бяха всъщност само средство за ускоряване концентрацията на капитала в ръцете на малциня и за задушаване на по-дребните конкуренти, които не можеха да свързват двата края без такива странични доходи. За тези малциня дребните изнудвания от предишните години не само бяха загубили всякакво значение, но бяха станали истинска пречка за предприятия от голям мащаб. И така развитието на капиталистическото производство беше само по себе си достатъчно — поне в ръководещите отрасли на индустрията, защото в по-малко важните това далеч не е така — да премахне всички ония по-дребни неволи, които в предишните години влошаваха участието на работника. Така става все по-очевиден и по-очевиден големият основен факт, че причината за мизерията на работническата класа трябва да се търси не в тези по-дребни злини, а в *самата капиталистическа система*. Работникът продава на капиталиста своята работна сила срещу известна сума на ден. За няколко часа работа той възпроизвежда стойността на тази сума. Но неговият трудов договор гласи, че той трябва да работи още редица часове, за да запълни работния си ден; стойността, която той създава през тези допълнителни часове на принадлеен труд, е принадлежна стойност, която не струва нищо на капиталиста, но въпреки това влиза в неговия джоб. Такава е основата на системата, която все повече и повече разделя цивилизованото общество, от една страна, на шепа ротшилдовци и вандербилтовци, собствениците на всички средства за производство и потребление, а, от друга, на огромна маса от наемни работници, които не притежават нищо освен своята работна сила. Че този резултат се дължи не на една или друга второстепенна неволя на работниците, а единствено на самата система — този факт е разкрит днес най-ярко от развитието на капитализма в Англия.

По-нататък. Повтарящите се бедствия, предизвиквани от холера, тиф, едра шарка и други епидемични заболя-

вания, показаха на английския буржоа наложителната необходимост да оздрави своите градове, ако не иска да стане заедно със семейството си жертва на тези епидемии. Съобразно с това най-крещящите недъзи, описани в тази книга, сега са или отстранени, или направени по-малко очебийни. Прокарана е канализацията или е подобрена съществуващата; през много от най-лошите измежду «най-лошите квартали» са прокарани широки улици; изчезна «Малка Ирландия», сега ядва редът на «Седемте стрелки». Но какво значение има това? Цели райони, които през 1844 г. можех още да опиша като почти идилични, сега, с разрастването на градовете, изпаднаха в същото състояние на упадък, запустение и мизерия. Не се търпят вече, разбира се, свинете и купищата смет. Буржоазията постигна нови успехи в изкуството да скрива нещастieto на работническата класа. Но че, що се отнася до жилищата на работниците, не е станало никакво съществено подобрене — напълно доказва отчетът на кралската комисия «за жилищните условия на бедните» от 1885 г. А така е във всяко друго отношение. Полицейските заповеди ваят като дъжд; те могат обаче само да ограничат мизерията на работниците, но не и да я премахнат.

Но докато Англия е надраснала сега този описан от мен юношески стадий на капиталистическата експлоатация, други страни едва са го достигнали. Франция, Германия и преди всичко Америка са опасните съперници, които, както предвидих през 1844 г., все повече и повече подкопават индустриалния монопол на Англия. Тяхната индустрия е млада в сравнение с английската, но расте далеч по-бързо от нея и сега е достигнала почти същата степен на развитие, на която английската индустрия се намираше през 1844 г. По отношение на Америка сравнението е особено поразително. Разбира се, външните условия на живота на работническата класа в Америка са много различни, но там действуват същите икономически закони и резултатите, макар и не тъждествени във всяко отношение, трябва все пак да са от същото естество. Затова ние намираме в Америка същите борби за по-къс, установен със закон работен ден, особено за жените и децата във фабриките; намираме в пълен разцвет системата на заплащане на труда със стоки и системата на котеджи в селските райони — системи, които «босовете», капиталистите и техните представители използват като

средство за господство над работниците. Когато през 1886 г. получих американските вестници със съобщенията за голямата стачка на пенсилванските миньори в Конелсвилски окръг, стори ми се, че чета собственото си описание на стачката на миньорите в Северна Англия от 1844 г. Същото мамене на работниците с фалшиви мерки и теглилки; същата система на заплащане на труда със стоки; същият опит да се сломи съпротивата на миньорите с последното, но съкрушително средство на капиталистите — изхвърляне на работниците от техните жилища, които принадлежат на компаниите.

Нито тук, нито в английските издания съм се опитал да пригоя книгата към съвременното състояние на нещата, т. е. да изброя подробно настъпилите от 1844 г. насам промени, и то по две причини. Първо, трябваше да удвоя обема на книгата и, второ, първият том на «Капиталът» от Маркс дава подробно описание на положението на английската работническа класа около 1865 г., т. е. по времето, когато индустриалният разцвет на Англия бе достигнал връхната си точка. Следователно би трябвало да повтарям това, което е вече казано от Маркс.

Едва ли е необходимо да отбелязвам, че общото теоретическо становище на тази книга — във философско, икономическо и политическо отношение, в никакъв случай не съвпада напълно с днешното ми становище. В 1844 г. още не съществуваше съвременният международен социализъм, който оттогава преди всичко и почти изключително благодарение на постиженията на Маркс се разви в наука. Моята книга представлява само една от фазите на неговото ембрионално развитие. И както в най-ранните стадии на своето развитие човешкият зародиш все още възпроизвежда хрилните дъги на нашите прадеди — рибите, така и в тази книга навсякъде личат следите на произхода на съвременния социализъм от един от неговите предшественици — немската класическа философия. Така например в книгата, особено в края, специално се набляга на твърдението, че комунизмът е не само партийна доктрина на работническата класа, но и теория, чиято крайна цел е освобождението на цялото общество, включително и на капиталистите, от тесните рамки на съвременните отношения. В абстрактен смисъл това е вярно, но на практика в повечето случаи е безполезно и дори нещо по-лошо. Докато имотните класи не само не изпитват ни-

каква потребност от освобождение, но и се противопоставят с всички сили на самоосвобождението на работническата класа, дотогава работническата класа ще бъде принудена сама да подготви и осъществи социалния преврат. Френските буржоа от 1789 г. също обявяваха освобождението на буржоазията за освобождение на цялото човечество; но аристокрацията и духовенството не искаха да разберат туй; това твърдение — макар тогава, доколкото се имаше предвид феодализмът, да беше неопровержима, абстрактна, историческа истина — скоро се изроди в чисто сантиментална фраза и съвсем се изпари в огъня на революционната борба. И днес има доста хора, които от безпристрастността на своето по-висше гледище проповядват на работниците социализъм, който стои над всички класови противоречия и класови борби. Но те са или новаци, които трябва още много да учат, или най-злостни врагове на работниците, вълци в овча кожа.

Цикълът на големите индустриални кризи се определя в книгата на пет години. Това определяне на периода се установяваше привидно от развоя на събитията от 1825 до 1842 г. Но историята на индустрията от 1842 до 1868 г. показва, че в действителност този период е десет години, че междинните кризи имаха вторичен характер и от 1842 г. насам все повече и повече изчезват. След 1868 г. положението на нещата отново се измени, но за това по-долу.

Умишлено не зачеркнах от текста многото предсказания, по-специално предсказанието за предстояща социална революция в Англия, което ми беше внушено от моята младежка разпаленост. Нямам повод да представям своя труд и самия себе си за по-добри, отколкото бяхме тогава. Учудващото е не това, че много от тези предсказания се оказаха погрешни, а че толкова много от тях се сбъднаха и че критичното положение на английската индустрия в резултат на континенталната и особено на американската конкуренция, което предвиждах тогава наистина в много близко бъдеще, сега действително е настъпило. В това отношение аз съм длъжен да съгласувам книгата със сегашното положение на нещата. Това правя, като възпроизвеждам тук една моя статия, която излезе на английски в лондонското списание «*Commonwealth*» от 1 март 1885 г. и на немски в «*Neue Zeit*» от юни същата година (книжка 6).

«Преди четиридесет години Англия беше ~~неправна~~

пред криза, която по всичко изглеждаше, че може да бъде разрешена само насилствено. Невижданото и бързо развитие на индустрията далеч беше изпреварило разширяването на външните пазари и увеличаването на търсенето. Всеки десет години ходът на производството беше насилствено прекъсван от обща търговска криза, подир която, след дълъг период на хронически застои, следваха само няколко години на процъфтяване, за да завършват всеки път с трескаво свръхпроизводство и в края на краищата с нов крах. Класата на капиталистите гръмка настояваше за свобода на търговията със зърнени храни и заплашваше да постигне това, като върне гладуващите градски жители обратно в онези селски райони, откъдето бяха дошли, но както се изрази Джон Брайт, «не като нуждаещи се, които просят хляб, а като армия, разположила се на територията на неприятеля». Работническите маси от градовете поискаха за себе си участие в политическата власт — Народна харта; те бяха подкрепени от мнозинството от дребната буржоазия и единственото разногласие между тях и нея се състоеше в това, как да се постигне осъществяването на Хартата: по насилствен или законен път. Междувременно настъпиха търговската криза от 1847 г. и гладът в Ирландия, а заедно с тях и перспективата за революция.

Френската революция от 1848 г. спаси английската буржоазия. Социалистическите прокламации на победоносните френски работници изплашиха английската дребна буржоазия и внесоха дезорганизация в движението на английската работническата класа, което протичаше в по-тесни рамки, но имаше по-непосредствено практически характер. Тъкмо в момента, когато чартисткото движение трябваше да се разгърне с пълна сила, то се оказа разбито отвътре, още преди да беше настъпило външното поражение на 10 април 1848 г. Политическата дейност на работническата класа беше изтласкана на заден план. Класата на капиталистите беше победила по цялата линия.

Парламентарната реформа от 1831 г. беше победа на цялата класа на капиталистите над земевладелската аристокрация. Отменяването на митата върху зърнените храни беше победа на *индустриалните* капиталисти не само над едрото земевладение, но и над онези групи капиталисти, чиито интереси бяха повече или по-малко тъжде-

ствени или тясно свързани с интересите на земевладението, т. е. банкери, борсови играчи, рентиери и т. н. Свободата на търговията означаваше преустройство на цялата вътрешна и външна финансова и търговска политика на Англия в съответствие с интересите на нидустриалните капиталисти, класата, която сега представляваше нацията. И тази класа сериозно се залови за работа. Всяка пречка за индустриалното производство се отстраняваше безпощадно. В митническата тарифа и в цялата данъчна система беше извършен преврат. Всичко беше подчинено на една-единствена цел, но цел крайно важна за индустриалните капиталисти: поевтиняване на всички видове суровини и особено на средствата за живот на работническата класа, производство на суровини и запазване на предишното равнище — ако не и *понижаване* — на работната заплата. Англия трябваше да стане «работилница на света»; всички други страни трябваше да станат за Англия онова, което вече беше Ирландия — пазари за нейните индустриални изделия, снабдяващи я от своя страна със суровини и продоволствие. Англия — големият индустриален център на селскостопанския свят, индустриалното слънце, около което се върти постоянно увеличаващ се брой спътници, произвеждащи зърнени храни и памук. Каква величествена перспектива!

Индустриалните капиталисти пристъпиха към осъществяването на тази своя велика цел с онзи силен, здрав разум и с онова презрение към традиционните принципи, с които те винаги са се отличавали от своите по-филистерски конкуренти на континента. Чартизмът умираше. Отново започналият период на процъфтяване на стопанския живот, естествен и едва ли не разбиращ се от само себе си, след като крахът от 1847 г. беше напълно изживян, се приписваше изключително на свободата на търговията. По тези две причини английската работническа класа се оказа политически в опашката на «великата либерална партия» — партия, ръководена от фабрикантите. Веднъж постигнато, това изгодно положение трябваше да бъде увековечено. А силната опозиция на чартистите не против свободата на търговията, а против превръщането на свободата на търговията в единствен жизнен въпрос за нацията показва на фабрикантите и с всеки изминал ден все повече им показва, че без помощта на работническата класа буржоазията никога няма да може да

постигне пълно социално и политическо господство над нацията. Така постепенно се изменяха взаимните отношения на двете класи. Фабричните закони, които някога бяха страшилище за всички фабриканти, сега не само се спазваха доброволно от тях, но дори бяха повече или по-малко разпрострени върху почти цялата индустрия. Трейд-юнионите, които до неотдавна още бяха смятани за изчадие на ада, сега започнаха да се ползват с вниманието и покровителството на фабрикантите като съвсем законни институции и като средство, полезно за разпространяване на здрави икономически учения сред работниците. Дори стачките, които до 1848 г. се преследваха, сега също бяха признати за много полезни понякога, особено когато господа фабрикантите сами ги предизвикваха в подходящ момент. Бяха отменени поне най-възмутителните от законите, които поставяха работника в неравноправно положение спрямо неговия работодател, някога страшната Народна харта сега стана в основни линии политическа програма на същите тези фабриканти, които до неотдавна бяха се противопоставяли на нея. *Отменяването на имуществения ценз и тайното гласуване* бяха прокарани със закон. Парламентарните реформи от 1867 и 1884 г. вече много се приближават до *всеобщото изборително право*, поне в онзи вид, в който съществува сега в Германия; новият законопроект за изборителните окръзи, който се обсъжда сега от парламента, създава *равни изборителни окръзи*, общо взето, поне не по-малко равни, отколкото във Франция или в Германия. Вече се очертават като несъмнени завоевания на най-близкото бъдеще *възнаграждение на депутатите* и намаляване на срока на мандатите, макар че тъкмо до *ежегодно преизбиран парламент* още не се е стигнало; и въпреки това някои хора казват, че чартизмът бил мъртъв.

Революцията от 1848 г. , както и много нейни предшественички, имаше странна съдба. Същите хора, които я смазаха, станаха — както обичаше да казва Карл Маркс — изпълнители на нейното завещание. Луи Наполеон беше принуден да създаде единна и независима Италия, Бисмарк беше принуден да извърши своего рода преврат в Германия и да върне на Унгария известна независимост, а на английските фабриканти не оставаше нищо по-добро, освен да дадат законна сила на Народната харта.

За Англия последиците от това господство на индуст-

риалните капиталисти отначало бяха паразителни. Стопанският живот отново се съживи и започна да се развива с бързина, нечувана дори и за тази люлка на съвременната индустрия. Всички предишни грандиозни постижения, постигнати благодарение на парата и машините, бледнееха в сравнение с могъщия подем на производството през двадесетте години от 1850 до 1870 г. , с колосалните цифри на вноса и износа, на натрупващото се в ръцете на капиталистите богатство и на концентриращата се в гигантските градове човешка работна сила. Наистина този подем беше прекъснат, както и преди, от повтаряща се всеки десет години криза през 1857 г., а също и през 1866 г. ; но тези отскачания назад сега се смятаха за естествени неизбежни явления, които трябва да се преживеят и които в края на краищата отново влизат в релсите.

А какво беше положението на работническата класа през този период? Понякога настъпваше подобрене дори за широките маси. Но това подобрене всеки път отново се анулираше поради притока на огромен брой хора от резерва на безработните, поради непрекъснатото изместване на работници от нови машини и прилива на селскостопански работници, които сега също все повече и повече се изместваха от машини.

Продължително подобрене намираме единствено в положението на двете привилегировани категории на работническата класа. Към първата категория спадат фабричните работници. Законодателното установяване на поне относително рационален нормален работен ден за тях възстанови до известна степен физическото им състояние и им даде морално предимство, засилено още повече от тяхното концентриране в определени места. Тяхното положение е без съмнение по-добро, отколкото преди 1848 г. Това се потвърждава най-вече от факта, че от десет стачки, които те провеждат, девет са предизвикани от самите фабриканти в техен собствен интерес като единствено средство за ограничаване на производството. Вие никога няма да убедите фабрикантите да се съгласят с намаляване на работното време, макар техните стоки съвсем да не намират пласмент; но докарайте работниците до стачка — и капиталистите до един ще затворят фабриките си.

Към втората категория спадат големите трейдънциони. Това са организации на такива производствени отрасли,

В конто се прилага изключително или поне пробладава трудът на *възрастни мъже*. Нито конкуренцията на женския и детския труд, нито конкуренцията на машините можаха досега да сломят тяхната организирана сила. Организациите на механиците, дърводелците и мебелестите, на зидарите, всяка поотделно, са такава сила, че могат дори, както например зидарите, успешно да се противопоставят на въвеждането на машини. Без съмнение положението им от 1848 г. насам се е подобрило значително; най-доброто доказателство за това е, че повече от петнадесет години не само работодателите им бяха крайно доволни от тях, но и те от своите работодатели. Те образуват аристокрация в работническата класа; те успяха да си извоюват сравнително осигурено положение и смятат това за окончателно. Това са образцовите работници на господата Леон Леви и Джифън (а също и на почтения Луио Брентано) и всъщност те са много мили, стоворчиви хора за всеки неглупав капиталист поотделно и за класата на капиталистите изобщо.

Що се отнася обаче до широката работническа маса, степента на нейната мизерия и на неосигуреността на нейното съществуване сега е толкова голяма, каквато е била винаги, ако не и повече. Лондонският Ист Енд представлява постоянно разширяващо се тресавище на безизходна мизерия и отчаяние, на глад при безработица — на физическа и морална деградация при наличие на работа. А така е във всички други големи градове, с изключение само на привилегированото малцинство от работници, така е и в по-малките градове и в селските райони. Законът, който ограничава стойността на работната сила до цената на необходимите средства за съществуване, и другият закон, който обикновено свежда нейната средна цена до минимума на тези средства за съществуване — тези два закона действуват върху работниците с непреодолимата сила на автоматична машина, която ги смазва между своите колела.

Такова беше следователно положението, създадено от установилата се през 1847 г. политика на свобода на търговията и от двадесетгодишното господство на индустриалните капиталисти. Но след това настъпи обрат. Действително след кризата от 1866 г. последва краткотрайно и слабо оживление към 1873 г., но то не трая дълго. Нанстина пълна криза не настъпи тогава, когато трябваше да се

очаква — през 1877 или 1878 г., но от 1876 г. всички главни отрасли на индустрията се намират в състояние на хронически застои. Не настъпва нито пълен крах, нито дългоочакваният период на процъфтяване, на който можехме да разчитаме както преди краха, така и след него. Убийствен застои, хроническо препълване на всички пазари за всички отрасли — такова е състоянието, което преживяваме вече близо десет години. От какво е предизвикано това?

Теорията за свобода на търговията се основаваше върху едно предположение: Англия трябва да стане единственият голям индустриален център на селскостопанския свят. Фактите показаха, че това предположение е чиста заблуда. Условията за съществуване на съвременна индустрия — силата на парата и машините — могат да бъдат създадени навсякъде, където има гориво, особено въглища, а освен в Англия въглища има и в други страни: във Франция, Белгия, Германия, Америка, дори и в Русия. И жителите на тези страни не бяха на мнение, че е в техен интерес да се превърнат в гладни ирландски арендатори единствено заради по-голямата слава и обогатяването на английските капиталисти. Те започнаха да произвеждат, при това не само за себе си, но и за останалия свят; и в резултат на това индустриалният монопол, който Англия притежаваше почти цяло столетие, сега е безвъзвратно загубен.

Но индустриалният монопол на Англия е сърцевината на съществуващата в Англия обществена система. Дори докато траеше този монопол, пазарите не успяваха да вървят в крак с нарастващата производителност на английската индустрия; резултатът от това бяха кризите на всеки десет години. А сега с всеки изминал ден новите пазари стават все по-редки, така че дори на негрите в Конго се натрапва цивилизацията, която навлиза с памучните тъкани от Манчестър, глинени съдове от Стафърдшър и металните изделия от Бирмингъм. А какъв ще бъде резултатът, когато континенталните и особено американските стоки нахлуят във все по-нарастващо количество, когато лъвската част в снабдяването на целия свят, все още принадлежаща на английските фабрики, започне от година на година да намалява? Нека на това даде отговор свободната търговия, това универсално средство!

Не съм аз първият, който изтъква това. Още в 1883 г. на събранието на Британската асоциация в Саутпорт председателят на икономическата ѝ секция господин Инглис Палгрейв открито заяви, че

«за Англия дните на големите печалби вече минаха и по-нататъшното развитие на различните големи отрасли на индустрията спря. Би могло почти да се твърди, че Англия навлиза в състояние на застой.»

Но какъв ще бъде резултатът от всичко това? Капиталистическото производство *не може* да стои на едно място, то трябва да расте и да се разширява или да умре. Сега само едно ограничаване на лъвската част на Англия в снабдяването на световния пазар означава застой, мизерия, излишък от капитал — от една страна, излишък от незаети работни ръце — от друга. А какво ще стане, когато съвсем няма да има прираст на годишното производство? Ето къде е уязвимото място, ахилесовата пета на капиталистическото производство. Постоянното разширяване е необходимо условие за неговото съществуване, а това постоянно разширяване сега става невъзможно. Капиталистическото производство е в задънена улица. Всяка година пред Англия все по-настойчиво се поставя въпросът: трябва да загине или страната, или капиталистическото производство; кой от тях е обречен?

А работническата класа? Щом дори през време на нечувания подем на търговията и индустрията от 1848 до 1868 г. тя трябваше да живее в такава мизерия, щом дори тогава широката маса от нея в най-добрия случай се радваше на само кратковременно подобряване на своето положение, докато само едно незначително, привилегировано, «опазвано» малцинство имаше продължителни изгоди, какво пък ще бъде, когато този блестящ период окончателно свърши, когато днешната потискаща стагнация не само се засили, а и когато това засилващо се състояние стане хроническо, нормално състояние на английската индустрия.»

Истината е следната: докато траеше индустриалният монопол на Англия, английската работническа класа до известна степен вземаше участие в изгодите от този монопол. Тези изгоди се разпределяха между работниците много неравно: привилегированото малцинство прибираше най-голямата част, но и на широките маси поне по-

някога се падаше по нещичко. И това е причината, че след като умря оуенизмът, в Англия нямаше вече социализъм. С краха на този монопол английската работническа класа ще загуби привилегированото си положение; цялата тя — без да се изключва привилегированото ѝ ръководещо малцинство — ще се окаже един ден на същото равнище, на което се намират работниците в другите страни. И тъкмо поради това в Англия отново ще има социализъм.»

Така писах аз през 1885 г. В предговора към английското издание от 11 януари 1892 г. продължавах:

«Към тази характеристика на положението на нещата, както ми изглеждаше през 1885 г., трябва да прибавя само още малко. Не е нужно да се казва, че днес «действително отново има социализъм в Англия», и то масов: социализъм от всички оттенъци: съзнателен и несъзнателен, социализъм в проза и стихове, социализъм на работническата класа и на средната класа. И наистина това страшилище на всички страшилища — социализмът, не само е станал респектабилен, но вече си е сложил официално облекло и небрежно се изтяга на диваните в салоните. Това доказва непоправимото непостоянство на ужасния деспот на «доброто общество» — общественото мнение на средната класа, и още веднъж оправдава презрението, с което ние, социалистите от миналото поколение, винаги сме се отнасяли към него. Но иначе ние нямаме основание да се оплакваме от този нов симптом.

Това, което аз смятам за далеч по-важно от тази мимолетна мода да се парадирва в буржоазните кръгове с разводнен социализъм и дори за по-важно от действителните успехи, които социализмът е постигнал, общовзето, в Англия, е пробуждането на лондонския Ист Енд. Този огромен лагер на мизерията не е вече застоялата локва, каквато беше преди шест години. Ист Енд се отърси от своето апатично отчаяние; той се върна към живот и стана родина на така наречения «нов юнионизъм», т. е. организацията на широките маси «неквалифицирани» работници. Тази организация може да вземе в известно отношение формата на старите юниони на «квалифицираните» работници, но все пак е съществено различна по характер. Старите юниони запазват традициите на времето, когато бяха основани; те гледат на системата на наемния труд като на установен веднъж завинаги окон-

чателен факт, който те в най-добрия случай могат да посмекчат в интерес на своите членове. Новите юниони, напротив, бяха основани по време, когато вярата във вечността на системата на наемния труд беше вече силно разклатена. Техните основатели и ръководители бяха или съзнателни социалисти, или социалисти по чувство; масите, които се стичаха към тях и които съставляват тяхната сила, бяха груби, пренебрегвани, гледани отвисоко от аристокрацията на работническата класа. Но те имат това неизмеримо предимство, че *умовете им са още девствена почва*, напълно свободна от наследените «респектабилни» буржоазни предразсъдъци, които объркват главите на по-добре поставените «стари» юнионисти. И така ние сега виждаме как тези нови юниони поемат ръководството на работническото движение изобщо и все повече и повече вземат на буксир богатите и високомерни «стари» юниони.

Без съмнение хората от лондонския Ист Енд направиха колосални грешки; но това правеха и техните предшественици, това правят и сега още социалистите доктринери, които ги гледат навъсено. Голяма класа, както и голяма нация се учат най-бързо от последиците от собствените си заблуждения. И въпреки всевъзможните грешки в миналото, настоящето и бъдещето пробуждането на лондонския Ист Енд си остава едно от най-великите и най-плодоносните събития от *fin de siècle** и аз се радвам и се гордея, че го доживях.»

Откакто написах тези редове преди шест месеца, английското работническо движение отново направи голяма крачка напред. Парламентарните избори, които завършиха преди няколко дни, най-нагледно показаха на двете официални партии — консерваторите и либералите, — че отсега нататък ще трябва да държат сметка за една трета партия, работническата партия. Тази работническа партия тепърва се формира; нейните елементи са още заети с това да се отърсят от всевъзможните наследени предразсъдъци — буржоазни, старожюнионистки, дори вече доктринерско-социалистически, за да могат най-после да се обединят на общата за всички тях почва. И все пак сплотяващият ги инстинкт и сега вече беше толкова силен, че даде изборни резултати, нечувани досега в Англия. В Лондон за изборите се кандидатираха двама ра-

* Края на века. *Ред.*

ботници⁶, и то открито като социалисти; либералите не посмяха да им противопоставят свой кандидат и двамата социалисти бяха избрани с огромно и неочаквано мнозинство. В Мидълсбро един работнически кандидат⁷ излезе срещу един либерал и един консерватор и спечели победа над двамата; затова пък новите работнически кандидати, които склучиха съюз с либералите, се провалиха безнадеждно с изключение на един-единствен. От досегашните така наречени работнически представители, т. е. хората, на които се прощава принадлежността им към работническата класа, защото сами са готови да я удавят в океана на своя либерализъм, най-значителният представител на стария юнионизъм — Хенри Бродхърст, се провали с трясък, защото се обяви против осемчасовия работен ден. В два избирателни окръга на Глазгоу, в един на Солфърд и в още много други излязоха независими работнически кандидати срещу кандидатите на двете стари партии; те бяха бити, но либералните кандидати също. Накратко, в редица избирателни окръзи в големите градове и индустриалните центрове работниците решително се отказаха от всякакво споразумение с двете стари партии и по този начин постигнаха такива преки или косвени успехи, каквито не са имали досега в нито едни избори. И радостта сред работниците от това е неизказана. Те за пръв път видяха и почувствуваха какво могат, ако използват избирателното си право в интерес на своята класа. Сломено е суеверието във «великата либерална партия», което владеше английските работници близо четиридесет години. Убедителни примери им показаха, че те, работниците, са решаващата сила в Англия и когато искат, знаят какво искат; а в изборите от 1892 г. те вече започнаха да знаят и да искат. За останалото ще се погрижи работническото движение на континента; германците и французите, които са вече така широко представени в парламентите и в местните съвети, с по-нататъшните си успехи достатъчно ще поддържат духа на съревнованието у англичаните. И когато във вече недалечно бъдеще се окаже, че този нов парламент не може да предприеме нищо с господин Гладстон и господин Гладстон не може да предприеме нищо с този парламент, тогава английската работническа партия ще бъде вече достатъчно организирана, за да сложи в скоро време край на този кадрил на двете стари партии, които се сменят една друга на корми-

лото на управлението и тъкмо с това увековечават господството на буржоазията.

Лондон, 21 юли 1892 г.

Ф. Енгелс

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 22, с. 315—329.

Увод

Историята на работническата класа в Англия започва от последната половина на миналия век — с изобретяването на парната машина и машините за обработване на памука. Както е известно, тези изобретения дадоха тласък за индустриална революция — революция, която същевременно извърши преврат в цялото буржоазно общество и световноисторическото значение на която започва да се признава едва сега. Англия е класическата страна на този преврат, който беше толкова по-мощен, колкото побезшумно се извършваше, и затова Англия е и класическата страна за развитието на главния резултат от него — пролетариата. Само в Англия пролетариатът може да бъде изучаван във всичките му отношения и от всички страни.

Засега тук няма да се занимаваме нито с историята на тази революция, нито с нейното огромно значение за настоящето и бъдещето. Такова изложение трябва да бъде запазено за един бъдещ, по-обширен труд. В момента трябва да се ограничавам върху малкото, което е необходимо за разбирането на следващите по-нататък факти, за разбирането на сегашното положение на английските пролетарии.

Преди въвеждането на машините изпридането и изтъкването на суровите материали е ставало в дома на работника. Жената и дъщерите са предали преждата, която изтъкавал мъжът, или са я продавали, когато бащата на семейството не я обработвал сам. Тези семейства-тъкачи живеели най-вече на село, близо до градовете, и със спечелените пари могли да преживяват съвсем добре, защото местният пазар все още е бил решаващ за търсенето на тъкани и дори почти единственият пазар, а надмощието на конкуренцията, настъпило по-късно със завладяването на чужди пазари и разширяването на търговията,

не подбивало още тъй чувствително работната заплата. Към това се прибавило и постоянното нарастване на търсенето на местния пазар, което вървяло в крак с бавното увеличаване на населението и по такъв начин давало работа на всички работници, а след това и невъзможността за силна конкуренция между работниците, което се дължало на разпръснатостта на техните жилища по селата. Така тъкачът в повечето случаи бил в състояние да сложи нещо настрана и да вземе под аренда малко парче земя, което обработвал през свободните си часове — а такива часове той е имал колкото си искал, защото е можел да тъче, когато и колкото имал желание. Разбира се, той е бил лош земеделец, водил е небрежно земеделското си стопанство и то не му давало голям реален добив; но пък той поне не бил пролетарий, той — както казват англичаните — забивал кол в родната земя, бил е уседнал човек и в обществото стоял на едно стъпало по-горе от сегашния английски работник.

По този начин работниците вегетирали в най-приятно съществуване и живеели честно и спокойно в благочестие и благопристойност; тяхното материално положение било много по-добро от положението на потомците им; не е било нужно да се преуморяват, работели, колкото желали, и все пак припечелвали, колкото им е било нужно; имали свободно време за здравословен труд в своята градина или нива — труд, който за тях самите е бил вече отдых — и освен това имали възможност да участвуват още и в забавленията и игрите на съседите си; а всички тези игри — кегли, игра на топка и т. н. — са допринасяли за запазване на здравето и укрепване на тялото им. Били са в повечето случаи силни, добре сложени хора и по своето телосложение малко се различавали или дори никак не се различавали от своите съседи селяни. Децата им растели на чист полски въздух и ако помагали на своите родители в работата, това ставало само от време на време, а за осем- или дванадесетчасов работен ден не ставало и дума.

Какъв е бил моралният и интелектуалният облик на тази класа, може да се отгатне. Изолирани от градовете, в които никога не влизали, защото преждата и тъканите те предавали на пътуващи агенти срещу изплащане на възнаградението, толкова изолирани, че стари хора, които живеели съвсем близо до градове, никога не отивали

там, докато най-после машините не ги лишили от тяхното препитание и ги принудили да търсят работа в градовете — те в морално и интелектуално отношение се намирали на равнището на ония селяни, с които и без това в повечето случаи още били непосредствено обвързани чрез своята незначителна аренда. Те смятали своя *скуайър* [Squire] — най-големия земевладелец в местността — за свой естествен началник, обръщали се към него за съвети, представяли му своите дребни спорове за разрешение и му отдавали всичката почит, която била последница от тези патриархални отношения. Те били «почтени» хора и добри бащи на семейството, живеели морално, защото не са имали повод да бъдат неморални, тъй като наблизо не е имало кръчми и публични домове, и защото кръчмарят, при когото от време на време уталожвали жаждата си, бил също така почтен човек и в повечето случаи едър арендатор, който търгувал с хубава бира, обичал добър ред и рано затварял заведението си. Децата им през целия ден били около тях в къщи и ги възпитавали в послушание и страх от бога. Патриархалните семейни отношения оставали ненарушени, докато децата им не се оженивали; до женитбата си младите растели сред идилична простота и интимност с другарите си по игри и макар половото общуване преди брака да било почти обикновено явление, все пак то ставало само когато и двете страни признавали моралното задължение за брак, а последвалата женитба наново изглаждала всичко. Накратко, тогавашните английски индустриални работници живеели и мислели по същия начин, който все още се среща тук-там в Германия — изолирано и уединено, без духовна дейност и без силни колебания в тяхното положение в живота. Те рядко можели да четат и още по-рядко да пишат, ходели редовно на черква, не се занимавали с политика, не конспирирали, не разсъждавали, развличали се с физически упражнения, с внедрена набожност слушали четенето на Библията и с непретенциозната си кротост прекрасно живеели с по-видните класи на обществото. Затова пък те били духовно мъртви, живеели само за дребничките си частни интереси, за своя тъкачен стан и за своята градинка и не знаели нищо за онова мощно движение, което извън пределите на тяхното село обхващало човечеството. Те се чувствували уютно в своя тих растителен живот и без индустриалната революция никога

не биха изоставили тоя начин на живот, наистина много романтичен и непринуден, но все пак недостоен за човека. Те не били хора, а само работещи машини в услуга на малцината аристократи, които дотогава направлявали историята. Индустриалната революция само осъществи последицата от това, като напълно превърна работниците в прости машини и им отне последния остатък от самостоятелна дейност, но тъкмо с това ги подтикна да мислят и да искат достойно за човека положение. Както във Франция политиката, така и в Англия индустрията и движението на буржоазното общество изобщо въвлякоха във водовъртежа на историята последните все още равнодушни към общочовешките интереси класи.

Първото изобретение, което предизвика коренно изменение в положението на английските работници, е *джени* на тъкача *Джеймс Харгривс* от Станхил при Блякбърн в Северен Ланкашър (1764 г.). Тази машина беше грубото начало на по-късната мюл-машина и се привеждала в движение с ръка, но вместо едно вретено, както обикновеният ръчен чекрък, тя имала шестнадесет до осемнадесет вретена, които се движели от един-единствен работник. С това станало възможно да се произвежда значително повече прежда, отколкото по-рано; докато по-рано, когато един тъкач ангажирвал винаги три предачки, никога не е имало достатъчно прежда и тъкачът често е трябвало да чака за прежда, сега имало повече прежда, отколкото е могла да бъде изтъкана от наличните работници. Търсенето на тъкани, което и без това нараствало, се увеличило още повече поради по-ниската им цена, която била последица от намаляването, благодарение на новата машина, на производствените разходи на преждата. Нужни били повече тъкачи и възнаграждението на тъкачите се повишило. Тъй като тъкачът сега можел да печели от своя стан повече, той изоставял постепенно своето занимание със земеделие и изцяло се отдал на тъкането. По това време семейство от четирима възрастни и две деца, които използвали за намотаване на шпули, при десетчасова работа на ден можело да печели седмично четири фунта стерлинги (двадесет и осем пруски талера), а често — когато търговията вървяла добре и работата напирала — още повече; доста често се случвало един тъкач сам да печели от своя стан два фунта седмично. Така полека-лека напълно изчезнала класата на тъкачи-

те-земерделци и се превърнала в новата класа на ония тъкачи, които живеели само с работната си заплата, нямали никакъв имот, нямали дори и привиден имот във вид на арендувана земя, и по тоя начин станали *пролетарии* (workingmen). А освен това изменило се и старото отношение на предача към тъкача. Дотогава преждата се изпридала и изтъкавала — доколкото това било възможно — под един и същ покрив. Сега, когато за джени, както и за тъкачния стан, се искало силна ръка, започнали да предат и мъжете и цели семейства живсели само от машината, докато пък други трябвало отново да изоставят остарелия и отживял времето си чекрък и ако нямали средства да купят джени, да живеят само от стана на бащата на семейството. Така при тъкането и преденето започнало толкова безкрайно развитото се в по-късната индустрия разделение на труда.

Така още с първата все още твърде несъвършена машина се развил не само *индустриалният пролетариат*, но същата машина дала тласък за възникването и на *земерделския пролетариат*. Дотогава имало маса дребни земевладелци, наречени йомени, които вегетирали сред същата тишина и без всякакви умствени интереси, както техните съседи — тъкачи-земерделци. Те обработвали своето малко парче земя напълно по стария, немарлив начин на своите бащи и се съпротивявали срещу всяко нововъведение с упоритостта, която е присъща на такива хора на навика, останали непроменени през редица поколения. Между тях имало и много дребни арендатори, но не арендатори в днешния смисъл на думата, а хора, които или чрез договорна наследствена аренда, или по стар обичай наследявали от бащите и дедите си своите малки парчета земя и били заседнали на нея така здраво, като че ли тя е тяхна собствена. Сега, след като индустриалните работници се оттеглили от земерделието, освободили се множество земи и върху тях свила гнездо новата класа на *едрите арендатори*, които вземали под аренда петдесет, сто, двеста и повече моргена земя, т. нар. *tenants-at-will*, арендатори, на които арендата можело да бъде отказана всяка година и които умеели да увеличават дохода от земята чрез по-добро обработване и по-едро стопанство. Те можели да продават своите продукти по-евтино от дребния йомен и на последния, тъй като неговото парче земя вече не го изхранвало, не оставало

нищо друго, освен да го продаде и да си купи или джени, или тъкачен стан, или да се наеме при едрия арендатор като надничар — земеделски пролетарий. Неговата вродена инертност и немарливият начин, по който обработвал своето парче земя — който бил наследил от своите прадеди и който не можел да превъзмогне, — не му оставяли никаква друга възможност, тъй като бил принуден да конкурира с хора, експлоатиращи своята взета под аренда земя по по-разумни принципи и с всички предимства, които дават едрото стопанство и влагането на капитали за подобряване на почвата.

Впрочем развитието на индустрията не спряло дотук. Отделни капиталисти започнали да монтират джени в големи сгради и да ги привеждат в движение с *водна сила*, с което им била дадена възможността да намаляват броя на работниците и да продават своята прежда по-евтино, отколкото отделните предачи, които движели машината само с ръка. Джени непрекъснато се усъвършенствувала, така че тя всеки миг остарявала и трябвало да бъде изменяна или изобщо захвърляна и ако капиталистът още е можел да съществува, като използвал водната сила дори и с по-стари машини, с течение на времето за отделния предач това станало невъзможно. И ако с това било положено вече началото на фабричната система, благодарение на *предачната машина (ватермашина)*, която през 1767 г. изобретява *Ричард Аркрайт* — бръснар от *Престън* в Северен Ланкашър, тази система получила ново разширение. Тази машина, обикновено наричана в Германия *Kettenstuhl*, наред с парната машина е най-важното изобретение на XVIII в. в областта на механиката. Тя по начало е нагодена да се движи с *механическа двигателна сила* и се основава на съвсем нови принципи. С комбиниране на особеностите на джени и на ватермашината *Семюъл Кромптън* от *Фърууд* (Ланкашър) изобретил през 1785 г. *мюлмашината*, а когато по същото време Аркрайт изнамерил *кардирната и предпредачната машина*, фабричната система станала единствено господстващата при предене на памука. С някои незначителни изменения тези машини постепенно започнали да се употребяват за предене на вълна, а по-късно (в първото десетилетие на XIX в.) също и за предене на лен; с това и тук започнало изместването на ръчния труд. Но работата не спряла дотук: през последните години на

миналия век д-р *Картрайт*, селски свещеник, изобретил *механическия тъкачен стан* и към 1804 г. го усъвършенствувал дотам, че той успешно можел да конкурира ръчните тъкачи. Значението на всички тези машини станало двойно по-голямо благодарение на *парната машина на Джеймс Уат*, която била изобретена към 1764 г. и от 1785 г. нататък използвана да движи предачни машини.

С тези изобретения, които още оттогава били подобрявани всяка година, била решена и *победата на машинния труд над ръчния* в главните клонове на английската индустрия и цялата история на последната оттук нататък разказва само за това, как машините са изтласквали ръчния труд от позициите му една след друга. Последните от това били, от една страна — бързо спадане на цените на всички манифактурни стоки, процъфтяване на търговията и индустрията, завладяване на почти всички незащитени с мита чужди пазари, бързо увеличаване на капиталите и на националното богатство, а от друга страна — още по-бързо увеличаване на пролетариата, изчезване на всякакво имущество у работническата класа и на всяка сигурност за препитанието ѝ, деморализация, политически вълнения и всички онези тъй противни на имотните англичани факти, които ще разглеждаме в следващите страници. След като по-горе вече видяхме какъв преврат в обществените отношения на низшите класи предизвика една дори толкова тромава машина като джени, не трябва повече да се учудваме на онова, което поражда една изградена по принципа на захапването система от фино изработени машини, която получава от нас суровия материал и ни връща окончателно изтъкан плат.

Но нека проследим малко по-подробно развитието на английската индустрия* и да започнем с главния ѝ клон — *памучната индустрия*. През 1771—1775 г. са внасяни годишно средно по-малко от 5 милиона фунта неомаганен

* По книгата: *Porter*, «Progress of the Nation». London, 1836—I vol., 1838—II vol., 1843—III vol. [*Портър*, «Прогресът на нацията». Лондон, 1836 г. — т. I, 1838 г. — т. II; 1843 г. — т. III] (по официални данни) и по други, повечето също така официални източници.

(1892 г.) Горният исторически очерк за индустриалния преврат не е точен в подробностите, но през 1843—1844 г. нямаше подобри източници^о. [*Добавка на Енгелс към немското издание от 1892 г.*]

памук; през 1841 г. са внесени 528 милиона, а вносът от 1844 г. сигурно ще възлезе най-малко на 600 милиона фунта. През 1834 г. Англия изнесла 556 милиона ярда тъкани памучни платове, $76\frac{1}{2}$ милиона фунта памучна прежда и за 1 200 000 ф. ст. плетени памучни изделия. През същата година в памучната индустрия работили над 8 милиона вретена за мюлмашина, 110 000 механични и 250 000 ръчни тъкачни стана, без да се смятат ватермашините, а според изчислението на *Мак Кълък* тогава са живели пряко или косвено от този индустриален клон в трите кралства⁸ близо един и половина милиона души, от които само във фабриките работили 220 000; парната сила, употребявана от тези фабрики, била 33 000 конски сили и водната — 11 000 конски сили. Сега всички тези цифри далеч не са достатъчни и ние спокойно можем да приемем, че през 1845 г. мощта и броят на машините, както и броят на работниците, ще бъдат един и половина пъти повече, отколкото през 1834 година. Главен център на тази индустрия е *Ланкашър*, откъдето тя и произхожда; тя революционизира напълно това графство, превърна го от глух, лошо обработван блатист край в оживена, кипяща от дейност местност, удесетори населението му за осемдесет години и като с магическа пръчка от земята израснаха гигантски градове като *Ливърпул* и *Манчестър* с общо 700 000 жители и предградията им *Болтън* (60 000 ж.), *Рочдейл* (75 000 ж.), *Олдем* (50 000 ж.), *Престън* (60 000 ж.), *Аштън* и *Стейлибридж* (40 000 ж.) и множество други фабрични градове. Историята на Южен Ланкашър може да разкаже за най-големите чудеса на новото време и при все това никои не говори за нея, а всички тези чудеса са сътворени от памучната индустрия. Освен това *Глазгоу* е втори център на памучната област на Шотландия, обхващаща *Ланкашър* и *Ренфрушър*, и тук след въвеждането на тази индустрия населението на централния град се увеличило от 30 000 на 300 000. *Чорапното производство* на *Нътингъм* и *Дерби* получило също така нов тласък благодарение на понижените цени на преждата и втори тласък — чрез подобрене на чорапоплетачната машина, благодарение на което с една машина могли да бъдат изплитани едновременно два чорапа. *Производството на дантели* също станало значителен индустриален клон от 1777 г., през която била изобретена *машината за тюл*; наскоро след това

Линдли изобретил машината за дантела, а през 1809 г. *Хиткот* изобретил бобинетната машина, с които изработването на дантели се опростило безкрайно много и поради ниските цени потреблението толкова се е увеличило, че сега най-малко 200 000 души се прехранват от това производство. Неговите главни центрове са *Нътингъм*, *Лестър* и Западна Англия (*Уилтшър*, *Девъншър* и др.). Същото разширение получили зависимите от памучната индустрия отрасли на труда — избелването, боядисването и шамповането. *Избелването* — в резултат от използването в химическото избелване на хлор вместо кислород, *боядисването* и *шамповането* — в резултат от бързото развитие на химията, а шамповането — и в резултат от редица най-блестящи изобретения в областта на механиката получават такъв тласък, който, покрай причиненото от нарастването на памучното производство разширяване на тези промишлени браншове, ги издигна до непознат дотогава разцвет.

В *преработването на вълната* се развила същата усилена дейност. То тогава било главният клон на английската индустрия, но количеството на производството през миналите години е нищо в сравнение с това, което се фабрикува днес. През 1782 г. целият добив на вълна от предшествуващите три години стоял още непреработен поради липса на работници и е щял да остане така, ако не дошли на помощ новонаобретените машини, които го изпрели. Приспособяването на тези машини и за преденето на вълна било извършено с най-голям успех. Сега в районите на вълнената индустрия настъпило същото бързо развитие, което видяхме в районите на памучната индустрия. През 1738 г. в *западния окръг на Йоркшър* били изработени 75 000 топа вълнени тъкани, през 1817 г. — 490 000, и разширението на вълнената индустрия било толкова бързо, че през 1834 г. били изнесени вече 450 000 топа тъкани повече, отколкото през 1825 година. През 1801 г. били преработени 101 милиона фунта вълна (от които 7 милиона вносна), през 1835 г. — 180 милиона фунта (от които 42 милиона вносна). Главният район на тази индустрия е *западният окръг на Йоркшър*, където в *Бредфорд* по-специално дългата английска вълна се преработва в преди за плетене и т. н., а в останалите градове: *Лийдс*, *Халифакс*, *Хъдерсфийлд* и др., късата вълна се преработва в здраво пресукани преди и в сукнени из-

делия; след това съседната част на *Ланкашър*, околността на *Рочдейл*, където наред с преработването на памука се произвежда много фланела, и най-последно *Западна Англия*, където се фабрикуват най-фините сукна. Нарастването на населението тук е също забележително:

		1801 г.	1831 г.	
Бредфорд	имал	29 000	77 000	жители
Халифакс	«	63 000	110 000	«
Хъдерсфийлд	«	15 000	34 000	«
Лийдс	«	53 000	123 000	«
и целият западен окръг на Йоркшър	«	564 000	980 000	«

След 1831 г. това население навярно се е увеличило още с най-малко 20—25%. С предене на вълна били заети в трите кралства 1313 фабрики със 71 300 работници — последните впрочем са само малка част от хората, които пряко или косвено живеят от преработката на вълна, и се изключват почти всички тъкачи.

Прогресът в *ленената индустрия* настъпил по-късно, защото тук естествените свойства на суровия материал много затруднили прилагането на предачната машина. Наистина подобни опити били направени в Шотландия още през последните години на миналия век, но едва през 1810 г. на французина *Жирар* се удало практически да осъществи машинното *предене на лена*, но дори и неговите машини добили подobaващото им се значение на британска земя едва в резултат от подобренията, които те претърпели в Англия, и общото им приложение в *Лийдс*, *Дънди* и *Белфаст*. Но от този момент английската ленена индустрия бързо се разширила. През 1814 г. били внесени в Дънди 3000 тона* лен, през 1833 г. — около 19 000 тона лен и 3400 тона коноп. Износът на ирландски ленени платна за Великобритания нараснал от 32 милиона ярда (1800) на 53 милиона (1825), голяма част от които отново била изнесена; износът на английски и шотландски ленени тъкани нараснал от 24 милиона ярда (1820 г.) на 51 милиона (1833 г.). Броят на лепените предачници възлизал през 1835 г. на 347 с 33 000 работници; от тях полови-

* Английският тон е равен на 2240 английски фунта, почти 1000 кг.

ната били в Южна Шотландия, над 60 в западния окръг на Йоркшър (Лийдс и околността), 25 в Белфаст в Ирландия и останалите в Дорсетшър и Ланкашър. Лен се тъче в Южна Шотландия и тук-таме в Англия, но особено в Ирландия.

Със същия успех англичаните се заели с *обработването на коприната*. Тук те получавали готово изпредения материал от Южна Европа и Азия и главната работа била пресукването на няколко финя нишки заедно (*трамиране*). До 1824 г. високото мито върху суровата коприна (4 шилинга фунта) много спъвало английската копринена индустрия и на нейно разположение бил само пазарът на Англия и на нейните колонии поради покровителствените мита. Сега вносното мито било намалено на едно пени и броят на фабриките веднага се увеличил значително: броят на вретената за пресукване нараснал за една година от 780 000 на 1 180 000 и макар търговската криза от 1825 г. да парализирала за известно време този клон на индустрията, все пак вече през 1827 г. производството се увеличило повече от когато и да било, защото сръчността на англичаните в областта на механиката и тяхната опитност осигурявали предимство на трамирните им машини пред примитивните съоръжения на техните конкurentи. През 1835 г. Великобритания имала 263 фабрики за пресукване с 30 000 работници. В по-голямата си част те били построени в Чешър (*Маклесфийлд*, *Конглитън* и околността), *Манчестър* и *Съмърсетшър*. Освен това има още много фабрики за обработване на копринените отпадъци от пашкулите, от които се приготвява специален артикул (*spunsilk*), с който англичаните снабдяват дори парижките и лионските тъкачници. Така пресуканата коприна се тъче предимно в Шотландия (*Пейсли* и др.) и Лондон (*Спиталфийлдс*), но също в Манчестър и другаде.

Този гигантски подем на английската индустрия след 1760 г. обаче не се ограничава само с фабрикуването на платове за облекло. Тласъкът, който бил даден вече веднъж, се разпространил във всичките клонове на индустриалната дейност и маса изобретения, които нямали никаква връзка с досега споменатите, добили двойно по-голямо значение поради тяхната едновременност с общото движение. Но заедно с това, след като практически било вече доказано огромното значение на механическата

сила в индустрията, всичко било поставено в действие тази сила да бъде използвана всеотрядно и да се извлече полза за отделните изобретатели и фабриканти; освен това търсенето на машини, гориво и материал за преработване вече непосредствено двойно активизирало маса работници и стопански отрасли. С парната машина обширните каменовъглини залежи на Англия за пръв път придобили значение; едва сега възникнало *производството на машини*, а с това възникнал нов интерес към *железните мини*, които доставяли суровини за машините. Увеличеното потребление на вълна повдигнало английското овцевъдство, а нарастващият внос на вълна, лен и коприна предизвикал увеличаване на английския търговски флот. Преди всичко повишило се *производството на желязо*. Богатите с желязна руда планини на Англия били досега слабо експлоатирани; желязната руда винаги разтопявали с дървени въглища, които с по-доброто обработване на почвата и с изкореняването на горите ставали все по-скъпи и по-редки; едва през миналия век започнали да употребяват за тази цел смесени със сярка каменни въглища (кокс), а след 1780 г. бил открит нов метод за превръщане на разтопеното с кокс желязо — употребявано досега само като чугун — в годно за използване ковко желязо. Този метод, състоящ се в извличането на въглерода, който при разтопяването се смесва с желязото, англичаните наричат пудлинг (puddling). С него било открито съвсем ново поле за английското производство на желязо. Високите пещи се строели петдесет пъти по-големи, отколкото по-рано; топенето на рудата било опростено с вдухване на горещ въздух и по този начин желязото можело да се произвежда толкова евтино, че много неща, които по-рано се правели от дърво или камък, сега се изготвяли от желязо. През 1788 г. известният демократ *Томас Пейн* построил в Йоркшър първия железен мост, който бил последван от множество други, така че сега почти всички мостове, особено по железопътните линии, се правят от чугун, дори в Лондон един мост над Темза (мостът «Саутуърк») бил построен от този материал; железни стълбове, подставки на машини и др. станали обикновени явления, а след въвеждането на газовото осветление и на железниците за английския добив на желязо били открити нови русла, по които той потекъл. Гвозден и винтове постепенно започнали да се изработват

с машини; *Хънтсмен* от Шефилд открил през 1760 г. метод за добиване на стомана, с който значителна част от труда станала излишна и се създава възможност за изготвяне на съвсем нови, евтини стоки; едва сега фабрикуването на метални стоки в Англия взело значителни размери благодарение както на по-високото качество на материала, с който то разполагало, така и на по-усъвършенствувани инструменти, нови машини и по-детайлно разделение на труда. Населението на *Бирмингъм* нараснало от 73 000 (1801) на 200 000 (1844), населението на *Шефилд* от 46 000 (1801) на 110 000 (1844), а консумацията на въглища само в последния град достигнала през 1836 г. до 515 000 тона. През 1805 г. били изнесени 4300 тона желязни стоки и 4600 тона чугун, през 1834 г. — 16 200 тона желязни стоки, 107 000 тона чугун, а целият добив на желязо, който през 1740 г. възлизал само на 17 000 тона, нараснал през 1834 г. на почти 700 000 тона. Само топенето поглъща всяка година над 3 милиона тона въглища, а какво значение изобщо добили *каменовъглените мини* през последните шестдесет години не можем да си представим. Сега се експлоатират всички английски и шотландски каменовъглени залежи и само мините в *Нортъмбърлънд* и *Дърхем* доставят всяка година над 5 милиона тона за износ с кораби и дават работа на 40—50 хиляди работници. Според «*Durham Chronicle*»¹⁰ в двете споменати графства били експлоатирани:

през 1753 г.	14	каменовъглени	мини		
« 1800 г.	40	«	«	«	«
« 1836 г.	76	«	«	«	«
и през 1843 г.	130	«	«	«	«

При това всички мини сега се експлоатират много по-усилено, отколкото по-рано. *Калаените, медните и оловните мини* се експлоатират също така по-усилено и наред с разширяването на *производството на стъкло* възникнал нов индустриален клон — *изработването на грънчарски изделия*, което добило значение към 1763 г. благодарение на *Джозайя Уеджууд*. Той организира цялото производство на фаянс върху научни принципи, внесъл по-добър вкус и основал *грънчарниците* (potteries) в *Северен Стафърдшър* — област от осем английски квадратни мили, която по-рано била безплодна пустиня, а

сега е осеяна с фабрики и жилища и изхранва над 60 000 души.

В този общ водовъртеж било въвлечено всичко. *Земеделieto* също претърпяло преврат. И както видяхме по-горе, не само че собствеността върху земята преминала в ръцете на други владетци и на онези, които я обработвали, но земеделието било засегнато и по друг начин. Едрите арендатори влагали капитал за подобряване на почвата, събаряли ненужни преградни стени, пресушавали блата, торели, употребявали по-добри сечива и въвеждали системно редуване на културите (cropping by rotation). Прогресът на науката помагал и на тях: *сър Х. Дейви* с успех приложил химията в земеделието, а и развитието на механиката дало множество предимства. Освен това вследствие на увеличилото се население търсенето на земеделски продукти се повишило толкова много, че от 1760 до 1834 г. 6 840 540 моргена запустяла земя била превърната в обработваема и въпреки това Англия от страна, която изнася зърнени храни, се превърнала в страна, която внася зърнени храни.

Такава дейност била развита и при създаването на *съобщителните средства*. От 1818 до 1829 г. в Англия и Уелс били прокарани 1000 английски мили шосета със законната ширина от 60 фута и почти всички стари шосета били подновени според принципа на *Мак Адам*. В *Шотландия* управлението на обществените работи прокарало от 1803 г. насам деветстотин мили шосета и над хиляда моста, с което народът от планинските райони изведнъж бил приобщен към цивилизацията. Дотогава планинците били повече браконieri и контрабандисти; сега те станали трудолюбиви земеделци и занаятчии и макар да били открити гелски училища за запазване на езика, гелско-келтските нрави и език бързо изчезват пред настъпленieto на английската цивилизация. Същото става и в *Ирландия*. Между графствата *Корк*, *Лимърик* и *Кери* дотогава се простирала пуста местност без всякакви коларски пътища, която поради своята недостъпност била убежище на всички престъпници и главна защита на келтско-ирландската националност в Южна Ирландия; тя била пресечена с пътища и с това бил открит достъп за цивилизацията и в тази дива местност. Цяла Великобритания, а особено Англия, която преди шестдесет години имала също такива лоши пътища, как-

вито имали тогава Германия и Франция, сега е покрита с мрежа и от най-хубави шосета и всички те, както почти всичко в Англия, са дело на частната индустрия, тъй като държавата е направила малко или почти нищо за това.

Преди 1755 г. Англия нямала почти никакви канали. През 1755 г. бил прокаран в Ланкашър каналът от *Санки Брук* към *Сейнт Хелънс*, а през 1759 г. *Джеймс Бриндли* построил първия значителен канал — канала на *херцог Бриджуотър*, — който от *Манчестър* и от каменовъглените мини в околността му върви към устието на *Мързи*, а при *Бартън* е прокаран с акведукт през реката *Ъруел*. От това време датира строежът на канали в Англия, на което едва Бриндли придал значение. Сега се прокарали канали във всички посоки и много реки били направени плавателни. Само в Англия има 2200 мили канали и 1800 мили плавателни реки; в *Шотландия* бил прокаран *Каледонският канал*, който пресича страната напреки; също и в *Ирландия* били прокарани различни канали. И почти всички тези строежи, както железниците и шосетата, са дело на частни лица и компании.

Железопътните линии са прокарани едва в най-ново време. Първата по-голяма железопътна линия беше прокарана от *Ливърпул* за *Манчестър* (открита през 1830 г.); след това всички големи градове бяха свързани помежду си с релсови пътища: Лондон със Саутхемптън, Брайтън, Дувър, Колчестър, Кеймбридж, Ексетер (през Бристъл) и Бирмингъм; Бирмингъм с Глостър, Ливърпул, Ланкашър (през Нютон и Уиган и през Манчестър и Болтън), по-нататък с Лийдс (през Манчестър и Халифакс и през Лестър, Дерби и Шефилд), а Лийдс с Хъл и Нюкясл (през Йорк). При това множество по-малки линии, които се строят или се проектира да бъдат построени, скоро ще направят възможно пътуването от Единбург до Лондон за един ден.

Парата революционизира не само сухопътните съобщения, но и придаде ново значение на водните съобщения. Първият параход потегля през 1807 г. по Хъдсън в Северна Америка, а първият във Великобритания — през 1811 г. {по Клайд. Оттогава в Англия са построени над 600 парахода, а през 1836 г. в британските пристанища работеха повече от 500 парахода.

Това е накратко историята на английската индустрия през последните шестдесет години — история, която няма

равна на себе си в летописите на човечеството. Преди шестдесет-осемдесет години Англия беше страна като всички други, с малки градове, незначителна и проста индустрия и рядко, но сравнително многобройно земеделско население; а сега тя е страна, която няма равна на себе си, със столица с два и половина милиона жители, с колосални фабрични градове, с индустрия, която снабдява целия свят и която с най-сложните машини произвежда почти всичко, с трудолюбиво, интелигентно, гъсто население, две трети от което е заето в индустрията* и в сравнение с тогава се състои от съвсем други класи, дори образува съвсем друга нация, с други нрави и други потребности. Индустриалната революция има за Англия същото значение, каквото има политическата революция за Франция и философската за Германия, и разликата между Англия от 1760 г. и Англия от 1844 г. е поне толкова голяма, колкото разликата между Франция при *ancien régime*** и Франция след Юлската революция. Но най-важният плод на този индустриален преврат е английският пролетариат.

Видяхме по-горе как въвеждането на машините създава пролетариата. Бързото разширяване на индустрията изисквало работни ръце; работната заплата се повишавала и вследствие на това тълпи от работници се изселват от земеделските области в градовете. Населението се увеличава много бързо и почти целият прираст се пада на пролетарската класа. Освен това в Ирландия настъпва мир и ред за пръв път от началото на XVIII в. и тук населението, което намаляло с повече от една десета част поради английското варварство по време на по-раншните безредици, бързо се увеличава, особено след като подемът на индустрията започва да привлича много ирландци в Англия. Така възникват големите фабрични и търговски градове на Великобритания, в които най-малко три четвърти от населението принадлежат към работническата класа, а дребната буржоазия се състои само от бакали и много, много малко занаятчии. Защото както новата индустрия придобива значение едва поради това че превръща инструментите в машини, работилниците във фаб-

* В английските издания от 1887 и 1892 г. след думата «индустрията» стоят думите «и търговията». *Ред.*

** Стария режим. *Ред.*

рики, а заедно с това и трудещите се елементи от средната класа в трудещи се пролетарии, досегашните търговци на едро във фабриканти; следователно както дребната буржоазия тук вече е изместена и населението разделено на два противоположни лагера — на работници и капиталисти, същото става — извън областта на индустрията в тесния смисъл на думата — в занаятите и дори в търговията. Вместо някогашните майстори и калфи се появяват едри капиталисти и работници, които никога нямали изгледи да се издигнат над своята класа; занаятите се превръщат във фабрично производство, разделението на труда се провежда строго и дребните майстори, които не могли да конкурират големите работилници, се изтласкват в класата на пролетариата. Но в същото време с премахването на дотогавашното занаятчийско производство, с изчезването на дребната буржоазия се отнема на работника всякаква възможност сам той да стане буржоа. Досега той винаги имал изгледи да се установи някъде като уседнал майстор и да може по-късно да си вземе дори калфи; но сега, когато фабрикантите изтиквали самите майстори, когато за самостоятелното предприятие били нужни големи капитали, пролетариатът за пръв път става истинска, устойчива класа от населението, докато по-рано той често беше само един преход към буржоазията. Онзи, който се раждал сега като работник, нямал други изгледи, освен да остане пролетарий за цял живот. Следователно едва сега пролетариатът бил в състояние да създаде самостоятелно движение.

По този начин възниква огромната маса работници, която изпълва сега цяла Великобритания и чието социално положение с всеки изминал ден все повече и повече привлича вниманието на цивилизования свят.

Положението на работническата класа, т. е. положението на грамадното мнозинство от английския народ, въпросът, какво ще стане с тези безимотни милиони, които днес изконсумирват онова, което са спечелили вчера, които със своите изобретения и своя труд създадоха величието на Англия, които всеки ден все повече и повече осъзнават своята сила и всеки ден все по-настоятелно искат своя дял в облагите от обществените институции — този въпрос след законопроекта за реформата¹¹ стана национален въпрос. Всички що-годе важни парламентарни дебати могат да се сведат до него; и макар английската

средна класа да не иска да си признае това досега, макар да се опитва да избегне този голям въпрос и да представи собствените си интереси за истински национални интереси, това все пак никак не ѝ помага. С всяка сесия на парламента работническата класа печели почва, интересите на средната класа губят от значението си и макар средната класа да е главната, дори единствената сила на парламента, все пак последната сесия през 1844 г. беше непрекъснато разискване по работническия въпрос (законопроекта за бедните, законопроект за фабриките, законопроект за отношението на господари и слуги)¹² и Томъс Дънкъмб, защитникът на работническата класа в Долната камара, беше най-значителната фигура на сесията, докато либералната средна класа със своето предложение за отменяване на житните закони и радикалната средна класа с предложението си за отказ да се плащат данъци играха жалка роля. Дори дебатите във връзка с Ирландия бяха всъщност само дебати за положението на ирландския пролетариат и за средствата да му се помогне. Но крайно време е вече английската средна класа да направи концесии на работниците, които не молят, а заплашват и искат — защото може би скоро ще бъде вече много късно.

Но въпреки това английската средна класа, и по-специално фабрикантите, която се обогатява направо от неволята на работниците, не иска и да знае за тази неволя. Тя, която се смята за най-могъщата, представляваща нацията класа, се срамува да покаже пред очите на света язвата на Англия; тя не желае да си признае, че работниците са в мизерия, защото *тя*, имотната, индустриалната класа, би трябвало да носи моралната отговорност за тази мизерия. На това се дължи подигравателната гримаса, която образованите англичани — а на континента са известни само те, т. е. средната класа — имат обичай да правят, когато започнат да говорят за положението на работниците; на това се дължи пълното невежество сред цялата средна класа за всичко, което се отнася до работниците; на това се дължат смешните грешки, които тази класа прави в парламента и въвн от него, когато става дума за положението на пролетариата; на това се дължи веселата безгрижност, в която тя живее на почва, която е подкопана под краката ѝ и която всеки ден може да се срине, и това нейно скорошно сриване

е тъй сигурно, както който и да било математически или механически закон; на това се дължи и поразителният факт, че англичаните още нямат нито една-единствена изчерпателна книга за положението на своите работници, макар че те кой знае от колко години вече насам го «изследват» и «подобряват». Но на това се дължи и дълбокото озлобление на цялата работническа класа от Глазгоу до Лондон към богатите, които систематично я експлоатират и след това жестоко я предоставят на собствената ѝ съдба — озлобление, което след не съвсем дълго време — това може почти да се изчисли — ще избухне в революция, в сравнение с която Първата френска революция и годината 1794 ще бъдат детска игра.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 2, с. 237—252.

Принципите на комунизма¹

1. въпрос: Що е комунизъм?

Отговор: Комунизмът е учението за условията за освобождението на пролетариата.

2. въпрос: Що е пролетариат?

Отговор: Пролетариат се нарича оная обществена класа, която получава средства за живот изключително чрез продажбата на своя труд, а не от печалбата на някакъв свой капитал — класата, щастието и скръбта, животът и смъртта, цялото съществуване на която зависи от търсенето на труд, т. е. от смяната на доброто и лошото състояние на стопанството, от колебанията на необузданата конкуренция. С една дума, пролетариатът, или класата на пролетариите, е трудещата се класа на XIX век.

3. въпрос: Значи невинаги са съществували пролетарии?

Отговор: Не, невинаги. Бедни и трудещи се класи са съществували винаги и обикновено трудещите се класи са живеели в бедност. Но такива бедняци, такива работници, които да живеят в току-що посочените условия, т. е. пролетарии, невинаги са съществували, както и невинаги конкуренцията е била напълно свободна и неограничена.

4. въпрос: Как е възникнал пролетариатът?

Отговор: Пролетариатът възникна в резултат на промишлената революция, която стана в Англия през втората половина на миналия век и след това се повтори във всички цивилизовани страни на света. Тази промишлена революция беше предизвикана от изнамирането на парната машина, на различните предачни машини, на механичния тъкачен стан и на цяла редица други механически при-

способления. Тези машини, които струваха твърде скъпо и затова бяха достъпни само на едрите капиталисти, измениха целия съществуващ дотогава начин на производство и изместиха предишните работници, защото машините изготвяха стоките по-евтино и по-добре, отколкото можеха да ги произведат работниците с помощта на своите несъвършени чекръци и предачни станове. По този начин тези машини прехвърлиха промишлеността изцяло в ръцете на едрите капиталисти и съвсем обезцениха оная нищожна собственост, която принадлежеше на работниците (инструменти, тъкачни станове и т. н.), така че капиталистите скоро заграбиха всичко в своите ръце, а у работниците не остана нищо. Заедно с това в областта на производството на тъкани беше въведена фабричната система. — Щом беше даден тласъкът към въвеждането на машините и на фабричната система, последната бързо се разпространи и във всички останали отрасли на промишлеността, особено в областта на щампосването на тъкани, в книгопечатането, в грънчарското производство и в производството на металически изделия. Трудът започна все повече и повече да се разделя между отделните работници, така че работникът, който по-рано извършваше цялата работа, сега започна да върши само част от нея. Това разделение на труда позволи да се изготвят продуктите по-бързо, а поради това и по-евтино. То сведе дейността на всеки работник до някакво твърде просто, постоянно повтарящо се механическо движение, което със същия успех и дори значително по-добре можеше да се изпълнява и от машината. По този начин всички тези отрасли на промишлеността изпаднаха един след друг под властта на парата, машините и фабричната система, точно както това стана в предачното и тъкачното производство. Но с това те изцяло преминаваха в ръцете на едрите капиталисти, а работниците също и тук се лишаваха от последните остатъци на своята самостоятелност. Постепенно фабричната система разпростря своето господство не само върху манифактурата в същинския смисъл на тази дума, но започна все повече и повече да завладява и занаятите, тъй като и в тази област едрите капиталисти все повече изместваха дребните майстори, като организираха големи работилници, в които можеше да се постигне икономия на много разходи, а също и да се въведе детайлно разделение на труда. В резултат ние дойдохме сега до положението, че

в цивилизованите страни почти във всички отрасли на труда се утвърди фабричното производство и почти във всички тези отрасли занаятите и манифактурата са изместени от едрата промишленост. — Вследствие на това предишното средно съсловие, особено дребните занаятчии, все повече се разоряват, предишното положение на работника коренно се изменя и се създават две нови класи, които постепенно поглъщат всички останали, а именно:

I. Класата на едрите капиталасти, които във всички цивилизовани страни са вече почти единствените притежатели на всички средства за съществуване, както и на суровините и оръдията (машини, фабрики и др.), необходими за тяхното производство. Това е класата на буржоата или буржоазията.

II. Класата на съвсем безимотните, които вследствие на това са принудени да продават на буржоата своя труд, за да получат в замяна необходимите за тяхното съществуване средства за живот. Тази класа се нарича класа на пролетарните или пролетариат.

5. въпрос: При какви условия се извършва тази продажба на труда на пролетаршите на буржоата?

Отговор: Трудът е също такава стока, каквато е и всяка друга, и неговата цена се определя от същите закони, както и цената на всяка друга стока. При господството на едрата промишленост или на свободната конкуренция — което, както ще видим по-нататък, е едно и също — цената на една стока, средно взето, е винаги равна на разходите за производството на тази стока. Следователно цената на труда също е равна на разходите за производството на труда, а разходите за производството на труда се състоят именно в онова количество на средства за живот, което е необходимо, за да бъде работникът в състояние да запази своята трудоспособност и за да не загине работническата класа. Повече, отколкото е нужно за тази цел, работникът не ще получи срещу своя труд; следователно цената на труда или работната заплата ще бъде най-ниското, минимумът на онова, което е необходимо за поддържането на живота. Но тъй като в стопанския живот има ту по-добри, ту по-лоши времена, работникът ще получава веднъж повече, друг път по-малко — също както фабрикантът получава за своята стока веднъж повече, веднъж по-малко. И както фабрикантът, ако се вземат и доб-

рите, и лошите времена, все пак не получава за своята стока, средно взето, нито повече, нито по-малко, отколкото са производствените разходи, така и работникът, средно взето, не ще получи нито повече, нито по-малко от този минимум. Този икономически закон за работната заплата ще се осъществява толкова по-строго, колкото повече едрата промишленост завладява всички отрасли на тръуда.

6. въпрос: Какви трудещи се класи са съществували преди промишлената революция?

Отговор: В зависимост от различните степени на общественото развитие трудещите се класи са живеели в различни условия и са заемали различно положение по отношение на имотните и господстващите класи. В древността трудещите се са били *роби* на своите господари, както и сега още те са роби в много изостанали страни и дори в южната част на Съединените щати. В средните векове те са били *крепостни* на дворяните-земевладелци, каквито са останали и до днес още в Унгария, Полша и Русия. Освен това в средните векове до започването на промишлената революция е имало в градовете занаятчийски калфи, които са работили при дребнобуржоазните майстори, а с развитието на манифактурата започнали постепенно да се появяват манифактурните работници, които били наемани вече от по-едри капиталисти.

7. въпрос: По какво се различава пролетарият от роба?

Отговор: Робът е продаден веднъж завинаги, а пролетарият трябва сам да се продава всекидневно и ежечасно. Всеки отделен роб е собственост на *определен* господар и поради заинтересуваността на последния съществуването на роба, колкото и да е мизерно, е вече осигурено. А отделният пролетарий е, така да се каже, собственост на цялата буржоазна *класа*. Неговият труд се купува само тогава, когато някой се нуждае от него, и затова неговото съществуване не е осигурено. Това съществуване е осигурено само за *класата* на пролетариите като цяло. Робът стои извън конкуренцията, пролетарият се намира в условията на конкуренцията и чувствава всички нейни колебания. Робът се счита за вещь, но не и за член на гражданското общество. Пролетарият е признат като личност, като член на гражданското общество. Следова-

телно робът може да има по-сносно съществуване от пролетария, но пролетарият принадлежи към едно общество, стоящо на по-високо стъпало на развитие, и самият стои на по-високо стъпало, отколкото робът. За да се освободи робът, той трябва от всички отношения на частна собственост да унищожи само отношението на робството и с това сам първа да стане пролетарий; а пролетарият може да се освободи само като унищожи частната собственост изобщо.

8. въпрос: По какво се различава пролетарият от крепостния?

Отговор: Крепостният притежава и използва оръдието за производство и парче земя, срещу което отдава част от своя доход или извършва ред работи. А пролетарият работи с оръдия за производство, които принадлежат на друго, и извършва работа в полза на този друг, като в замяна получава част от дохода. Крепостният дава, а пролетарият получава. Съществуването на крепостния е осигурено, съществуването на пролетария не е осигурено. Крепостният стои извън конкуренция, пролетарият се намира в условия на конкуренция. За да се освободи крепостният, той или трябва да избяга в града и да стане там занаятчия, или да стане свободен арендатор и да се отплаща на своя помещик с пари вместо с работа или продукти, или пък да изгони своя феодал и сам да стане собственик. Накратко казано, той се освобождава, като по един или друг начин влиза в редовете на класата на собствениците и се включва в сферата на конкуренцията. А пролетарият се освобождава, като унищожава конкуренцията, частната собственост и всички класови различия.

*9. въпрос: По какво се различава пролетарият от занаятчията?**

10. въпрос: По какво се различава пролетарият от манифактурния работник?

Отговор: Манифактурният работник от XVI—XVIII век почти навсякъде е притежавал още оръдия за производство: своя тъкачен стан, чекръка за своето семейство и

* Тук в ръкописа на Енгелс има празно място, оставено от него за отговор на 9-ия въпрос. *Ред.*

малък участък земя, който сам е обработвал през свободните си часове. Пролетарият не притежава нито едно от тези неща. Манифактурният работник е живял почти винаги на село в повече или по-малко патриархални отношения със своя помешчик или работодател. Пролетарият живее повече в големите градове и се намира в чисто парични отношения със своя работодател. Едрата промишленост изтръгва манифактурния работник от неговите патриархални условия; той губи и последното имущество, което още е притежавал, и с това се превръща в пролетарий.

11. въпрос: Какви бяха първите последици от промишлената революция и от разделянето на обществото на буржоа и пролетарии?

Отговор: Първо, поради това, че машинният труд все повече понижавал цената на промишлените изделия, във всички страни на света предишната манифактурна система или промишлената система, основана на ръчния труд, била напълно разрушена. Всички полуварварски страни, които дотогава оставали повече или по-малко чужди на историческото развитие и чиято промишленост се основавала дотогава върху манифактурата, били насилствено изтръгнати от своето състояние на изолация. Те започнали да купуват по-евтините стоки на англичаните и обрекли на гибел своите собствени манифактурни работници. По този начин страни, които в течение на хилядолетия не са прогресирали, например Индия, били напълно революционизирани, и дори Китай отива днес към революция. Стигна се дотам, че една нова машина, която днес се изнамира в Англия, за една година лишава от хляб милиони работници в Китай. По този начин едрата промишленост свързва помежду им всички народи на земята, обедини всички малки местни пазари в световен пазар, подготви навсякъде почвата за цивилизацията и прогреса и доведе дотам, че всичко, което става в цивилизованите страни, трябва да оказва влияние върху всички останали страни; така че ако сега работниците в Англия и Франция се освободят, това ще предизвика революции във всички останали страни на света, които революции рано или късно ще доведат и там до освобождение на работниците.

Второ, навсякъде, където едрата промишленост смени

манифактурата, промишлената революция увеличи извънредно много богатството и могъществото на буржоазията и я превърна в първа класа на страната. В резултат на това навсякъде, където бе извършен този процес, буржоазията получи в своите ръце политическата власт и измести господстващите по-рано класи — аристокрацията, цеховото бюргерство и представляващата и едните, и другите абсолютна монархия. Буржоазията унищожи могъществото на аристокрацията, на дворянството, като отмени майоратите или неотчуждаемостта на поземлените владения, и премахна всички дворянски привилегии. Тя съкруши могъществото на цеховото бюргерство, като отмени цеховете и всички привилегии на занаятчиите. На мястото на едните и на другите тя постави свободната конкуренция, т. е. такова състояние на обществото, при което всеки има право да работи в който си желае отрасъл на промишлената дейност и нищо — освен липсата на нужния за тази цел капитал — да не може да му попречи да върши това. Въвеждането на свободната конкуренция е равносилно следователно на открита декларация, че отсега нататък членовете на обществото не са равни помежду си само дотолкова, доколкото не са равни техните капитали, че капиталът става решаващата сила, а капиталистите, буржоата — първата класа в обществото. Но свободната конкуренция е необходима за началния период на развитие на едрата промишленост, защото тя представлява единственото състояние на обществото, при което може да възникне едрата промишленост. — След като унищожи по този начин общественото могъщество на дворянството и цеховото бюргерство, буржоазията унищожи също и тяхната политическа власт. Като стана първата класа в обществото, тя се провъзгласи за първа класа и в политическата област. Тя направи това чрез въвеждането на представителната система, която е основана на буржоазното равенство пред закона, на законодателното признаване на свободната конкуренция. Тази система бе въведена в европейските страни под формата на конституционната монархия. В конституционните монархии с права на избиратели се ползват само ония, които притежават известен капитал, т. е. само буржоата. Тези буржоа-избиратели избират депутати, а тези буржоа-депутати, използвайки правото да отхвърлят данъците, избират буржоазно правителство.

Трето, промишлената революция навсякъде способствуваше за развитието на пролетариата в същата степен, както за развитието на буржоазията. Колкото по-богата ставаше буржоазията, толкова по-многобройни ставаха пролетариите. Тъй като на пролетариите може да даде работа само капиталът, а капиталът се увеличава само тогава, когато прилага труд, то нарастването на пролетариата става в точно съответствие с нарастването на капитала. В същото време промишлената революция събира буржоата и пролетариите в големи градове, където промишлеността най-изгодно се развива, и това струпване на огромни маси на едно място внушава на пролетариите съзнанието за тяхната сила. Освен това колкото повече се развива промишлената революция, колкото повече се изнамират нови машини, които изместват ръчния труд, толкова повече едрата промишленост оказва натиск върху работната заплата и я намалява, както вече казахме, до нейния минимум, и прави по този начин положението на пролетариата все по-непоносимо. Така промишлената революция — от една страна, вследствие нарастването на недоволството на пролетариата, а, от друга страна, вследствие нарастването на неговата мощ — подготвя социалната революция, която пролетариатът ще извърши.

12. въпрос: Какви бяха по-нататъшните последици от промишлената революция?

Отговор: Едрата промишленост създаде в лицето на парната и на другите машини средството, което позволява в кратко време и с малки разходи да се увеличава до безкрайност промишленото производство. Благодарение на тази леснота на разширяване на производството свободната конкуренция, която е необходим резултат на тази едра промишленост, твърде скоро придоби извънредно остър характер; голям брой капиталисти се хвърлиха в промишлеността и в кратко време бе произведено повече, отколкото можеше да бъде потребено. В резултат на това беше невъзможно да бъдат продадени произведените стоки и настъпи така наречената търговска криза. Фабриците трябваше да спрат работата, фабрикантите банкрутираха и работниците бяха лишени от хляб. Навсякъде настъпи ужасна мизерия. След като изтече известно време, излишните продукти бяха продадени, фабриците започнаха отново да работят, работната заплата се повиши и работите

постепенно тръгнаха по-добре, отколкото когато и да било. Но не задълго, защото наскоро бяха пак произведени твърде много стоки и настъпи нова криза, която протече точно така, както и предишната. По този начин от началото на това столетие в положението на промишлеността непрекъснато ставаха колебания между периоди на процъфтяване и периоди на криза и почти редовно, през всеки пет до седем години, настъпваше подобна криза, която винаги предизвикваше най-големи бедствия сред работниците, общо революционно възбуждение и най-голяма опасност за целия съществуващ строй.

13. въпрос: Какво следва от тези редовно повтарящи се търговски кризи?

Отговор: Първо, че едрата промишленост наистина сама създаде през първия период на своето развитие свободната конкуренция, но сега тя вече е надраснала свободната конкуренция; че конкуренцията и изобщо експлоатацията на промишленото производство от отделни лица се е превърнала в окови за едрата промишленост, които тя трябва да разбие и ще ги разбие; че едрата промишленост, докато тя е организирана на сегашните начала, не може да съществува, без да довежда до повтарящо се всеки седем години общо разстройство, а това всеки път поставя под заплаха цялата цивилизация и не само хвърля пролетариите в крайна мизерия, но също така разорява много буржоа; че следователно е необходимо или да се откажем от едрата промишленост — а това е абсолютно невъзможно, — или да се признае, че тя прави съвсем необходим, създаването на съвсем нова организация на обществото при която ръководството на промишленото производство ще се осъществява не от отделни конкуриращи се помежду си фабриканти, а от цялото общество въз основа на твърдо установен план и съответно потребностите на всички членове на обществото.

Второ, че едрата промишленост и обусловената от нея възможност за безкрайно разширяване на производството позволяват да се създаде такъв обществен строй, в който ще се произвеждат толкова много необходими за живота предмети, че всеки член на обществото ще бъде в състояние съвсем свободно да се развива и да прилага всички свои сили и способности. И така именно това свойство на едрата промишленост, което в съвременното обще-

ство поражда всичката нищета и всичките търговски кризи, ще се превърне при една друга организация на обществото в свойство, което ще унищожи тази нищета и тези пораждани бедствия колебания.

Следователно може да се счита за напълно доказано:

1) че в днешно време всички тези бедствия се обясняват само с обществения строй, който вече не съответствува на условията на времето;

2) че вече съществуват средствата за окончателно премахване на тези бедствия, като се създаде нов обществен строй.

14. въпрос: Какъв трябва да бъде този нов обществен строй?

Отговор: Преди всичко управлението на промишлеността и на всички отрасли на производството изобщо ще бъде отнето от ръцете на отделните, конкуриращи се помежду си индивиди. Вместо това всички отрасли на производството ще се поставят под управлението на цялото общество, т. е. ще работят в интерес на обществото, по обществен план и при участие на всички членове на обществото. По този начин новият обществен строй ще унищожи конкуренцията и ще постави на нейно място асоциацията. Тъй като управлението на промишлеността от отделни лица има за необходима последица частната собственост и тъй като конкуренцията не е нищо друго освен начин на използване на промишлеността, когато тя се управлява от отделни частни собственици — ясно е, че частната собственост е неотделима от индивидуалното управление на промишлеността и от конкуренцията. Следователно частната собственост трябва също да бъде ликвидирана и да бъде заместена с обществено ползване на всички оръдия на производството и с разпределение на продуктите по общо споразумение, т. е. с така наречената общност на имуществата. Унищожаването на частната собственост е дори най-краткият и най-обобщаващият израз на онова преобразование на обществения строй, което стана необходимо вследствие на развитието на промишлеността. Ето защо комунистите напълно правилно издигат като главно свое искане унищожаването на частната собственост.

15. въпрос: Значи ли това, че по-рано унищожаването на частната собственост не беше възможно?

Отговор: Да, не беше възможно. Всяко изменение на обществения строй, всеки преврат в отношенията на собствеността са били необходима последица от създаването на нови производителни сили, които вече не са съответствували на старите отношения на собственост. Така е възникнала и самата частна собственост. Защото частната собственост не винаги е съществувала; когато в края на средните векове възникнал под формата на манифактурата нов начин на производство, който не се побирал в рамките на тогавашната феодална и цехова собственост, тази надраснала вече старите отношения на собственост манифактура си създаде нова форма на собственост — частната собственост. За манифактурата и за първия стадий на развитието на едрата промишленост не е била възможна никаква друга форма на собственост освен частната собственост, не е бил възможен никакъв друг обществен строй освен строежът, основан върху частната собственост. Дотогава, докато не може да се произвежда в такива размери, че не само да има за всички, но и да остане излишък от продукти за увеличаване на обществения капитал и за по-нататъшно развитие на производителните сили, дотогава винаги трябва да има една господстваща класа, която се разпорежда с производителните сили на обществото, и друга класа — на бедните и потиснатите. Какви ще бъдат тези класи — това зависи от степента на развитие на производството. През Средновековието, което зависеше от земеделието, имахме помешчиците и крепостните; в градовете на по-късното Средновековие — цеховите майстори, калфите и надничарите; през XVII век — притежателите на манифактури и манифактурните работници; през XIX век — едрите фабриканти и пролетарите. Напълно очевидно е, че досега производителните сили не бяха още до такава степен развити, че да може да се произвеждат достатъчно продукти за всички и частната собственост да се е превърнала вече в окови, в преграда за развитието на тези производителни сили. Но сега благодарение на развитието на едрата промишленост имаме, първо, създадени капитали и производителни сили в нечувани по-рано размери и съществуват средства, за да могат в кратък срок да бъдат увеличени до безкрайност

тези производителни сили. *Второ*, тези производителни сили са съсредоточени в ръцете на неголям брой буржоа, докато широките народни маси все повече се превръщат в пролетарии и тяхното положение става толкова по-бедствено и непоносимо, колкото повече се увеличават богатствата на буржоата. *Трето*, тези могъщи, лесно поддаващи се на увеличение производителни сили са до такава степен надраснали частната собственост и буржоата, че те непрекъснато предизвикват най-силни сътресения на обществения строй. Ето защо едва сега унищожаването на частната собственост стана не само възможно, но дори съвсем необходимо.

16. въпрос: Възможно ли е унищожаването на частната собственост по мирен начин?

Отговор: Бихме желали да бъде така и комунистите ще бъдат, разбира се, последните, които биха се противопоставили на това. Комунистите твърде добре знаят, че всички заговори са не само безполезни, но дори вредни. Те твърде добре знаят, че революции не се правят предумишлено и произволно и че революциите винаги и навсякъде са били необходима последица от обстоятелства, които съвсем не са зависели от волята и ръководството на отделни партии и на цели класи. Но заедно с това те виждат, че почти във всички цивилизовани страни развитието на пролетариата насилствено се потиска и че с това самите противници на комунистите с всички сили работят за революцията. Ако в края на краищата всичко това подтикне угнетения пролетариат към революция — ние, комунистите, ще защитаваме тогава каузата на пролетариата с дъла, и то не по-зле, отколкото сега с думи.

17. въпрос: Възможно ли е да се унищожи наведнъж частната собственост?

Отговор: Не, не е възможно, както не е възможно наведнъж да се увеличат съществуващите производителни сили в размери, необходими за създаването на общественото стопанство. Ето защо надигащата се, както по всичко изглежда, революция на пролетариата ще може само постепенно да преобразува днешното общество и само тогава ще унищожи частната собственост, когато ще бъде създадена необходимата за тази цел маса от средства за производство.

18. въпрос: Какъв ще бъде ходът на тази революция?

Отговор: Преди всичко тя ще създаде демократичен строй и с това пряко или косвено ще установи политическо господство на пролетариата. Пряко — в Англия, където пролетариатът вече представлява мнозинството на народа, косвено — във Франция и Германия, където мнозинството на народа се състои не само от пролетарии, но също от дребни селяни и дребни градски буржоа, които се намират още в стадия на преминаване в пролетариат, които в осъществяването на своите политически интереси все повече зависят от пролетариата и затова бързо ще се присъединят към неговите искания. Това ще наложи може би една втора борба, но тя непременно ще завърши с победа на пролетариата.

Демокрацията би била съвсем безполезна за пролетариата, ако тя не се използва веднага като средство за провеждане на широки мероприятия, които непосредствено ще посегнат върху частната собственост и ще осигурят съществуването на пролетариата. Най-важни от тези мероприятия, които по необходимост произтичат от съществуващите сега условия, са следните:

1) Ограничаване на частната собственост: прогресивен данък, висок данък върху наследствата, отменяване на наследството по странична линия (братя, племенници и т. н.), принудителни заеми и т. н.

2) Постепенна експроприация на поземлените собственици, фабрикантите, притежателите на железници и на кораби, отчасти чрез конкуренция от страна на държавната промишленост, отчасти непосредствено чрез изкупване с асигнации.

3) Конфискация на имуществата на всички емигранти и бунтовници, въстанали против мнозинството от народа.

4) Организиране на труда или настаняване на работа на пролетарии в националните имена, фабрики и работилници, благодарение на което ще бъде премахната конкуренцията между работниците, а фабрикантите, доколкото такива още ще останат, ще бъдат принудени да заплащат същата висока заплата, както и държавата.

5) Еднаква задължителност към труда за всички членове на обществото до пълно унищожаване на частната собственост. Образуване на промишлени армии особено за селското стопанство.

6) Централизиране на кредитната система и на търговията с пари в ръцете на държавата с помощта на една национална банка с държавен капитал. Закриване на всички частни банки и банкерски кантори.

7) Увеличаване броя на националните фабрики, работилници, железници и кораби, обработване на всички пустеещи земи и подобрене на вече обработваните земи съобразно с увеличаването на капиталите и нарастването на броя на работниците, с които разполага нацията.

8) Възпитаване на всички деца в държавни заведения и на държавна сметка от момента, когато те могат да минат без майчински грижи. Съединяване на възпитанието с фабричен труд.

9) Обзавеждане на големите дворци в националните имения като общи жилища за комуни от граждани, които ще се занимават с промишленост и селско стопанство и ще свържат предимствата на градския и селския начин на живот, без да страдат от тяхната едностранчивост и от техните недостатъци.

10) Разрушаване на всички нездравословни и лошо построени жилища и квартали в градовете.

11) Еднакво наследствено право за брачните и извънбрачните деца.

12) Концентриране на цялото транспортно дело в ръцете на нацията.

Всички тези мероприятия не могат, разбира се, да бъдат проведени наведнъж, но всяко от тях ще повлече след себе си друго. Достатъчно е само да се проведе първото радикално нападение срещу частната собственост, и пролетариатът ще бъде принуден да отива все по-нататък, все повече да съсредоточава в ръцете на държавата целия капитал, цялото селско стопанство, цялата промишленост, целия транспорт и цялата размяна. Към това водят всички изброени мероприятия. Осъществимостта на тези мероприятия и поражданата от тях централизация ще нарастват точно в същата степен, в която производителните сили ще се увеличават благодарение на труда на пролетариата. Накрая, когато целият капитал, цялото производство, цялата размяна ще бъдат съсредоточени в ръцете на нацията, частната собственост ще отпадне от само себе си, парите ще станат излишни и производството ще се увеличи до такава степен, а хората ще се изменят тол-

кова много, че ще могат да отпаднат и последните форми на отношения на старото общество.

19. въпрос: Ще може ли тази революция да се извърши в една единствена страна?

Отговор: Не. С това, че създаде световния пазар, едрата промишленост така свърза всички народи на земното кълбо, особено цивилизованите, че всеки от тях зависи от това, което става у другия. Освен това едрата промишленост дотам изравни общественото развитие във всички цивилизовани страни, че навсякъде буржоазията и пролетариатът станаха двете решаващи класи на обществото, а борбата между тях — главната борба на нашето време. Затова комунистическата революция ще бъде не само национална, но ще стане едновременно във всички цивилизовани страни, т. е. поне в Англия, Америка, Франция и Германия. Във всяка от тези страни тя ще се развива по-бързо или по-бавно в зависимост от това, в коя от тези страни промишлеността е развита повече, в коя от тях са натрупани повече богатства и има по-значителна маса от производителни сили. Затова тя ще се осъществи най-бавно и най-трудно в Германия, най-бързо и най-лесно в Англия. Тя ще окаже значително влияние и на останалите страни и съвсем ще измени и извънредно ще ускори техния досегашен ход на развитие. Тя е всемирна революция и затова ще има всемирна арена.

20. въпрос: Какви ще бъдат последиците от окончателното премахване на частната собственост?

Отговор: Благодарение на това, че обществото ще вземе от ръцете на частните капиталисти използването на всички производителни сили и съобщителни средства, както и размяната и разпределението на продуктите, благодарение на това, че то ще управлява всичко това по един план, изработен въз основа на наличните ресурси и на потребностите на цялото общество, ще бъдат преди всичко отстранени всички пагубни последици, свързани с днешната система на ръководене на едрата промишленост. Кризите ще се прекратят, разширеното производство, което при сегашния обществен строй предизвиква свръхпроизводство и е извънредно могъща причина за нищетата, ще се окаже тогава далеч недостатъчно и ще трябва да вземе много по-широки размери. Вместо да поражда нище-

Та, излишъкът от производството над най-непосредствените потребности на обществото ще осигурява задоволяване потребностите на всички членове на обществото, ще поражда нови потребности и едновременно ще създава средства за тяхното задоволяване. Той ще стане условие и стимул за по-нататъшен прогрес и ще осъществява този прогрес, без да води, както по-рано, към периодично разстройство на целия обществен строй. Освободена от оковите на частната собственост, едрата промишленост ще се развие в такива размери, в сравнение с които днешното нейно състояние ще изглежда също така нищожно, както изглежда манифактурата в сравнение с едрата промишленост на нашето време. Това развитие на промишлеността ще даде на обществото достатъчно количество продукти, за да бъдат задоволявани потребностите на всички негови членове. Също и в земеделието, което сега е затруднено вследствие на гнета на частната собственост и на раздробеността на участъците, внедряването на вече съществуващите усъвършенствувания и достижения на науката ще навлезе в съвсем нова ера на разцвет и ще даде на разположение на обществото напълно достатъчно количество продукти. По този начин обществото ще произвежда достатъчно продукти, за да може да организира едно разпределение с оглед да бъдат задоволени потребностите на всички негови членове. Това ще стане излишно разделянето на обществото на различни, враждебни помежду си класи. Но то не само ще стане излишно — то ще бъде дори несъвместимо с новия обществен строй. Съществуването на класи е предизвикано от разделението на труда, а разделението на труда в неговия сегашен вид ще изчезне съвсем, тъй като, за да се издигне промишленото и селскостопанското производство на посочената висота, няма да бъдат достатъчни само механическите и химическите спомагателни средства. Нужно е също да се развият съответно и способностите на хората, които привеждат в движение тези средства. Както през миналото столетие селяните и манифактурните работници измениха целия си начин на живот и станаха съвсем други хора след въвличането им в тежката промишленост, така и общото ръководене на производството със силите на цялото общество и произтичащото оттук ново развитие на това производство ще се нуждае от съвсем нови хора и ще ги създаде. Общественото ръководене на производството не може да

се осъществява от хора, каквито са днешните, от хора, всеки от които е подчинен на някакъв отрасъл на производството, прикован към него, експлоатиран от него, развива само една страна на своите способности за сметка на всички останали и познава само един отрасъл или част от някой отрасъл на цялото производство. Дори днешната промишленост все по-малко е в състояние да използва такива хора. А промишлеността, която ще се ръководи задружно и планомерно от цялото общество, още повече предполага хора с всестранно развити способности, хора, способни да се ориентират в цялата система на производството. Следователно разделението на труда, което още днес е подкопано от машината и което превръща един в селянин, друг в обуцар, трети във фабричен работник, четвърти в борсов спекулант, ще изчезне съвършено. Образованието ще даде на младите хора възможност бързо да усвояват на практика цялата система на производството, то ще им позволи последователно да преминават от един производствен отрасъл към друг в зависимост от потребностите на обществото или от техните собствени наклонности. Следователно образованието ще ги освободи от оная едностранчивост, която съвременното разделение на труда натрапва на всеки отделен човек. По този начин обществото, организирано на комунистически начала, ще даде възможност на своите членове всестранно да прилагат своите всестранно развити способности. Но заедно с това неизбежно ще изчезнат и различните класи. Така че обществото, организирано на комунистически начала, е, от една страна, несъвместимо с по-нататъшното съществуване на класите, а, от друга страна, самото изграждане на това общество дава средствата за унищожаване на класовите различия.

От това следва, че и противоположността между града и селото също ще изчезне. Едни и същи хора ще се занимават със земеделие и промишлен труд, вместо да се върши това от две различни класи. Това е необходимо условие за комунистическата асоциация дори по чисто материални причини. Разпръснатостта на занимаващото се със земеделие население в селата наред със струпването на промишленото население в големите градове е едно състояние, което съответствува само на още недостатъчно високото равнище на развитие на земеделието и промишлеността и представлява спънка за всяко по-нататъш-

но развитие, нещо, което вече днес се силно чувствава.

Всеобщата асоциация на всичките членове на обществото за съвместно и планомерно експлоатиране на производителните сили; развитието на производството до такава степен, че да задоволява потребностите на всички; ликвидирането на положението, при което потребностите на едни се задоволяват за сметка на други; пълното унищожаване на класите и на противоположностите между тях; всестранното развитие на способностите на всичките членове на обществото чрез премахване на предишното разделение на труда, чрез производствено възпитание, чрез сменяване на видовете дейност, чрез участие на всички в използването на богатата, които се произвеждат също от всички, и, най-сетне, чрез сливането на града със селото — това ще бъдат най-главните резултати от ликвидирането на частната собственост.

21. въпрос: Какво влияние ще окаже комунистическият обществен строй върху семейството?

Отговор: Отношенията между половете ще станат изключително частно дело, което ще засяга само заинтересуваните лица и в което обществото няма защо да се меси. Това ще стане възможно благодарение на премахването на частната собственост и благодарение на общественото възпитание на децата, вследствие на което ще се унищожат двете основи на съвременния брак, свързани с частната собственост: зависимостта на жената от мъжа и на децата от родителите. Това е отговорът на крясъците на високонаравствените еснафи против комунистическата общност на жените. Общността на жените е явление, което принадлежи напълно към буржоазното общество и в максимална степен съществува в днешно време под формата на проституцията. Но проституцията е основана върху частната собственост и ще изчезне заедно с нея. Така че комунистическата организация няма да въведе общността на жените, а напротив — ще я унищожи.

22. въпрос: Как ще се отнася комунистическата организация към съществуващите националности?

— Остава.³

23. въпрос: Как ще се отнася тя към съществуващите религии?

— Остава.

24. въпрос: По какво се различават комунистите от социалистите?

Отговор: Така наречените социалисти се делят на три категории.

Първата категория се състои от привърженици на феодалното и патриархалното общество, което е унищожено и всеки ден се унищожават от едрата промишленост, световната търговия и създаденото от тях буржоазно общество. От бедствията на съвременното общество тази категория прави извода, че трябва да се възстанови феодалното и патриархалното общество, тъй като то било свободно от тези бедствия. Всичките нейни предложения са пряко или косвено насочени към тази цел. Комунистите винаги ще се борят решително против тази категория *реакционни* социалисти въпреки тяхното мнимо съчувствие на нищетата на пролетариата и проливането във връзка с това горещи сълзи. Защото тези социалисти:

1) се стремят към нещо съвсем невъзможно;

2) опитват се да възстановят господството на аристокрацията, цеховите майстори и притежателите на манифактури с тяхната свита от абсолютни или феодални монарси, чиновници, войници и попове; те искат да възстановят едно общество, което наистина би било свободно от пороците на съвременното общество, но затова пък би донесло със себе си най-малко толкова други бедствия, а при това не би разкривало никакви перспективи за освобождението на потиснатите работници с помощта на една комунистическа организация;

3) винаги разкриват истинските си намерения тогава, когато пролетариатът става революционен и комунистически. В такива случаи те незабавно се обединяват с буржоазията против пролетариите.

Втората категория се състои от привърженици на сегашното общество, които неизбежно поражданите от това общество бедствия заставят да се опасяват за неговото съществуване. Следователно те се стремят да запазят днешното общество, но да отстранят свързаните с него бедствия. За тази цел едни предлагат чисто благотворителни мерки, други — грандиозни планове за реформи, които под предлог на реорганизация на обществото имат за цел да запазят устоите на днешното общество, а с това и самото днешно общество. Против тези *буржоазни со-*

циалисти комунистите също трябва да водят непрестанна борба, защото тяхната дейност принася полза на враговете на комунистите и те защищават обществения строй, който комунистите искат да разрушат.

Най-сетне, третата категория се състои от демократичните социалисти. Вървейки по пътя на комунистите, те искат осъществяването на част от мероприятията, посочени в . . . въпрос*, но не като преходни мерки, водещи към комунизма, а като мероприятия, достатъчни за унищожаването на нищетата и премахването на бедствията на сегашното общество. Тези *демократични социалисти* са или пролетарии, които не са си още изяснили достатъчно условията за освобождаването на своята класа, или представители на дребната буржоазия, т. е. на класата, която до извоюването на демокрацията и осъществяването на произтичащите от нея социалистически мероприятия в много отношения има същите интереси, както и пролетариите. Затова комунистите в моменти на действие ще сключват споразумения с демократичните социалисти и изобщо засега ще трябва да следват обща политика с тях, само ако тези социалисти не преминават в служба на господстващата буржоазия и не започнат да нападат комунистите. Разбира се, че съвместните действия не изключват обсъждането на ония разногласия, които съществуват между тях и комунистите.

25. въпрос: Как се отнасят комунистите към останалите политически партии на нашето време?

Отговор: Това отношение е различно в различните страни. — В Англия, Франция и Белгия, където господства буржоазията, комунистите засега още имат общи интереси с различните демократични партии и тази общност на интересите е толкова по-значителна, колкото повече демократите се приближават до целите на комунистите в ония социалистически мероприятия, които сега демократите навсякъде защищават, т. е. колкото по-ясно и определено те защищават интересите на пролетариата и колкото повече те се опират на пролетариата. Например в Англия чартистите, които се състоят от работници, стоят неизмеримо по-близо до комунистите, отколкото демо-

* В ръкописа е оставено празно място; има се предвид 18-ият въпрос. *Ред.*

кратичните дребни буржоа или така наречените радикали.

В *Америка*, където е въведена демократична конституция, комунистите ще трябва да поддържат партията, която иска да обърне тази конституция против буржоазията и да я използва в интерес на пролетариата, т. е. партията на привържениците на националната аграрна реформа.

В *Швейцария* радикалите, макар че представляват още партия с твърде смесен състав, са все пак единствените, с които комунистите могат да влязат в споразумение, а между тези радикали най-прогресивни са ваадтските и женевските.

Най-сетне в *Германия* решителната борба между буржоазията и абсолютната монархия е още предстояща. Но тъй като комунистите не могат да разчитат на това, че ще трябва да влязат в решителен бой с буржоазията, преди буржоазията да е станала господстваща, то в интерес на комунистите е да помогнат на буржоазията да постигне по възможност по-скоро господство, за да могат след това на свой ред колкото може по-скоро да я съборят. Така че в борбата на либералната буржоазия против правителството комунистите винаги трябва да бъдат на страната на първата, но да се пазят от самоизмамата, в която изпада буржоазията, и да не се доверяват на нейните съблазнителни уверения относно благодетелните последици, които уж щяла да има за пролетариата победата на буржоазията. Единствените предимства за комунистите от победата на буржоазията ще бъдат: 1) различните видове отстъпки, които ще улеснят на комунистите защитата, обсъждането и разпространението на техните принципи и с това ще улеснят обединението на пролетариата в тясно сплотена, готова за борба и организирана класа и 2) сигурността, че от деня, когато паднат абсолютнските правителства, ще дойде редът на борбата между буржоата и пролетаринте. От този ден партийната политика на комунистите ще бъде и тук същата, както в страните, където вече господства буржоазията.

Карл Маркс

Учредителен манифест на международното работническо дружество

*основано на 28 септември 1864 г.
на публичното събрание, състояло се
в Сент—Мартинс—хол, Лонг Ейкр, в Лондон¹*

Работници!

Факт е, че мизерията на работническите маси от 1848 г. до 1864 г. не се е намалила, и все пак по развитието на индустрията и търговията този период няма равен на себе си в анализите на историята. През 1850 г. един умерен, добре осведомен орган на английската буржоазия предсказваше, че ако вносът и износът на Англия се увеличат с 50%, пауперизмът в тази страна ще изчезне. Уви! На 7 април 1864 г. канцлерът на съкровището зарадва своята парламентарна аудитория с декларацията, че общата сума на износа и вноса в Англия през 1863 г. е възлизала на не помалко от 443 955 000 фунта стерлинги! «Една изумителна сума, почти три пъти по-голяма от сумата на цялата британска търговия през сравнително неотдавна миналата епоха от 1843 г.!» Въпреки това канцлерът красноречиво говори за «бедността». «Помислете» — провикна се той — «за ония, които се намират пред прага на бедността», за «работната заплата, която — не се е увеличила», за «човешкия живот, който в девет случая от десет се свежда до борба за съществуване!»² Но той премълча за ирландския народ, който на север постепенно бива изтласкван от машините, а на юг — от овчите стада, макар че в тази нещастна страна дори броят на овците намалява, наистина не тъй бързо както броят на хората. Той не повтори онова, което току-що се бяха изпуснали да кажат представителите на аристокрацията във внезапен пристъп на страх. Когато паниката, предизвикана от «удушвачите»³, достигна известни размери, камарата на лордовете назначи комисия, която да разследва заточенията и каторжната работа и публикува резултатите във вид на отчет.

Нейният доклад бе публикуван в обемистата Синя книга от 1863 г.⁴ и с официални факти и цифри доказа, че в Англия и Шотландия най-лошите от углавните престъпници — каторжниците — работят много по-малко и се хранят много по-добре от английските и шотландските селскостопански работници. Но това още не е всичко. Когато вследствие на Гражданската война в Америка работниците от Ланкашир и Чешир бяха изхвърлени на улицата, същата камара на лордовете изпрати в тези индустриални окръзи лекар с поръчение да установи минималното количество въглерод и азот, което, дадено по най-евтина цена и в най-проста форма, би било, средно взето, достатъчно за «предотвратяване заболяванията, причинявани от глада». Доктор Смит, медицински пълномощник, установи, че 28 000 грана въглерод и 1 330 грана азот за седмица съставляват минимума, който може да поддържа живота на средновъзрастен човек. . . точно на равнището, под което започват заболяванията, причинявани от глада; той откри по-нататък, че това количество почти точно съответствува на оскъдната храна, с която под гнета на крайната нужда фактически са принудени да преживяват работниците от памучните фабрики.* Но слушайте по-нататък! Същият учен доктор след известно време беше отново натоварен от медицинския инспектор на Тайния съвет да изследва храненето на най-бедната част на работническата класа. Резултатите от неговото изследване са изложени в «Шестия отчет за здравословното състояние на населението», издаден тази година по разпореждане на парламента.⁵ Какво откри докторът? Че тъкачите на копринени тъкани, шивачките, работниците, произвеждащи ръкавици, плетачите на чорапи и другите работници не получават средно** дори онази минимална дажба, която се дава на безработните работници от памучната индустрия, дори онова количество въглерод и азот, което е «тъкмо достатъчно за предот-

* Едва ли е нужно да напомяме на читателя, че въглеродът и азотът заедно с водата и някои неорганически вещества са суровите материали за човешката храна. Обаче за да хранят човешкия организъм, тези прости химически съставни части трябва да бъдат внесени в него във вид на растителни или животински вещества; картофите например съдържат главно въглерод, докато пшеничният хляб съдържа въглерод и азот в нужната пропорция.

** В немския текст е добавено «от година на година». *Ред.*

вратяване на заболяванията, причинявани от глада».

«Нещо повече» — четем в отчета — «при изследване на семействата, принадлежащи към селскостопанското население, се оказва, че над една пета от тези семейства не получава необходимия минимум от съдържаща въглерод храна, че над една трета от тези семейства не получава необходимия минимум от съдържаща азот храна и че в три графства (Беркшир, Оксфордшир и Съмърсетшир) недостигът на азотните вещества в храната е обикновено явление.» «Трябва да се има предвид» — добавя официалният отчет, — «че лишенията в храненето се понасят особено трудно и че по правило влошаването на храната се наблюдава само след най-различен вид лишения. . . Дори поддържането на чистота се оказва скъпо и трудно и ако от чувство за собствено достойнство все още се правят опити, всеки такъв опит означава допълнителни мъки от глада.» «Това навежда на печални размисления, особено ако си спомним, че бедността, за която става тук дума, не е заслужено възмездие за безделие; във всички случаи това е бедност на трудещото се население. В действителност трудът, за който работниците получават тази оскъдна храна, в повечето случаи е извънредно продължителен.»

Отчетът изнася странния и твърде неочакван факт, че «от всички части на Обединеното кралство» — Англия, Уелс, Шотландия и Ирландия — «именно в Англия», в най-богатата част на кралството, «селскостопанското население се храни най-лошо»; че дори селскостопанските работници в Беркшир, Оксфордшир и Съмърсетшир се хранят по-добре от грамадния брой квалифицирани занаятчии в източната част на Лондон.

Това са официални данни, публикувани по разпореждане на парламента през 1864 г., в златния век на свободната търговия, в същото време, когато канцлерът на съкровището съобщаваше на камарата на общините, че

«в положението на средния работник във Великобритания е настъпило подобрене, което трябва да се признае за изключително и за нямащо равнио на себе си в нито една страна и в нито една епоха».

На това официално славословие рязко противоречи сухата забележка на официалния отчет за здравословното състояние:

«Под обществено здраве на една страна се подразбира здравето на масите на нейното население, а как могат тези маси да бъдат здрави, ако не им бъде осигурено до самите им низини поне поносимо съществуване.»

Заслепен от играта на статистическите цифри, свидетелствуващи за «прогреса на нацията», канцлерът на съкровището възкликва в див екстаз:

«От 1842 до 1852 г. подлежащият на данъчно облагане доход на страната се е увеличил с 6%. . . За осем години, от 1853 до 1861 г., той се е увеличил, ако вземем за основа дохода в 1853 г., с 20%! Фактът е толкова поразителен, че изглежда почти невероятен! . . . Това смайващо увеличение на богатството и могъществото» — добавя г. Гладстон — «е изцяло ограничено до имотните класи!»⁶

Ако искате да узнаете при какви условия, които влекат след себе си загуба на здраве, деморализация и умствено израждане, се е създавало и се създава от работническата класа това «смайващо увеличение на богатството и могъществото, което е изцяло ограничено до имотните класи», погледнете описанието на печатниците и работилниците за мъжки и дамски дрехи в последния «Отчет за здравословното състояние»⁷. Сравнете с по-горе цитираното твърдение издадения през 1863 г. «Отчет на комисията за летския труд», в който между другото се казва, че

«грънчарите, както мъжете, така и жените, във физическо и умствено отношение са най-израждащата се група от населението», че «нездравото дете на свой ред става нездрав родител», че «прогресиращото влошаване на расата е неизбежно» и че «израждането на населението на Стафордшир би било още по-значително, ако не е постоянният приток от съседните области и ако не са браковете с по-здравите групи на населението».⁸

Хвърлете един поглед на Синята книга с доклада на Трименхир за «Оплакванията на хлебарските калфи»!⁹ А кого не е накарало да изтръпне парадоксалното твърдение на фабричните инспектори, потвърдено от официалната статистика за ражданията и смъртността, че по времето, когато ланкаширските работници временно прекратили работата в памучните фабрики поради памучната криза и били заставени да гладуват, здравословното им със-

тояние се подобрило и че смъртността на децата през този период намаляла, тъй като майките получили, най-сетне, възможност да ги кърмят, вместо да ги хранят с опиумна микстура?

Но да погледнем още веднъж лицевата страна на медала! Отчетът за подоходния и имуществения данък, представен на камарата на общините на 20 юли 1864 г., показва, че броят на лицата с ежегоден доход по оценката на бирника от 50 000 и повече фунта стерлинги се е увеличил от 5 април 1862 до 5 април 1863 г. с 13, т. е. пораснал е от 67 на 80. От същия отчет се вижда, че около 3 000 души делят помежду си годишен доход от 25 000 000 фунта стерлинги, т. е. сума, която превишава годишния доход на цялата маса селскостопански работници на Англия и Уелс. Погледнете преброяването от 1861 г. и ще видите, че броят на земевладелците от мъжки пол в Англия и Уелс е намалял от 16 934 през 1851 г. на 15 066 през 1861 г.; това означава, че концентрацията на поземлената собственост се е увеличила за 10 години с 11%. Ако в Англия концентрацията на поземлената собственост в малко ръце се извършва и по-нататък със същата бързина, поземленият въпрос извънредно ще се опрости, както е било в Римската империя, когато Нерон се е усмихнал злорадо, като чул, че половината от африканската провинция принадлежи на шест земевладелци.

Ние се спряхме така подробно на тия «факти — толкова поразителни, че изглеждат почти невероятни», защото Англия заема първо място в Европа по отношение на търговията и индустрията.* Спомнете си, че преди няколко месеца един от емигриралите синове на Луи-Филип публично поздравяваше английските селскостопански работници с тяхната участ, която била по-добра от участта на техните по-малко щастливи другари от другата страна на Ламанш. В действителност при донякъде изменени местни условия и в по-малък мащаб същите факти, както и в Англия, се повтарят във всички индустриални и напреднали страни на континента. Във всички тия страни от 1848 г. се наблюдава нечувано развитие на индустрията и от никого несънувано разширение на вноса и износа. Във всички тия страни «увеличението на бо-

* В немския текст е добавено: «и фактически я представлява на световния пазар». *Ред.*

гатството и могъществото, което е изцяло ограничено до имотните класи», действително бе «смайващо». Във всички тия страни, както и в Англия, реалната работна заплата* се е малко повишила за малцинството на работническата класа, докато повишаването на номиналната работна заплата за мнозинството също така малко означаваше реално увеличаване на благосъстоянието, както например за обитателите на лондонския дом за бедни или на приюта за сираци — фактът, че необходимите за издръжката им продукти през 1861 г. са стрували 9 ф. ст., 15 шилинга и 8 пенса вместо 7 ф. ст., 7 шилинга и 8 пенса през 1852 г. Навсякъде широките маси на работническата класа слизаха все по-ниско и по-ниско, най-малко в същата степен, в която стоящите над тях класи се изкачваха нагоре по обществената стълба. Във всички страни на Европа сега е истина, очевидна за всеки непредубеден ум и отричана само от ония, които са заинтересувани да залъгват другите с лъжливи надежди, че нито усъвършенствуването на машините**, нито прилагането на науката в производството, нито подобряването на средствата за съобщения, нито новите колонии, нито емиграцията, нито новите пазари, нито свободната търговия, нито всичко това, взето заедно, може да премахне мизерията на трудещите се маси, но че тъкмо обратно — върху съвременната порочна основа всяко ново развитие на производителните сили на труда неизбежно задълбочава обществените противоположности и изостря обществените антагонизми. През време на тази «смайваща» епоха на икономически прогрес гладната смърт почти придоби в столицата на Британската империя характер на институция. Тази епоха е отбелязана в летописите на света с все по-честите повторения, с все по-широките размери и с все по-гибелните резултати на социалната чума, наричана търговско-промишлена криза.

След неуспеха на революцията от 1848 г. всички партийни организации и органи на партийния печат на работническата класа на континента бяха унищожени от грубото насилие, най-прогресивните синове на работни-

* В немския текст е добавено: «т. е. количеството хранителни продукти, което може да бъде купено с получаваната парична заплата». *Ред.*

** В немския текст е добавено: «нито химическите открития». *Ред.*

ческата класа избягаха, отчаяни в задатлантическата република и краткотрайните мечти за освобождение изчезнаха с настъпването на една епоха на индустриална треска, нравствено разложение и политическа реакция. Поражението на работническата класа на континента, за което немалко допринесе дипломацията на английското правителство, действащо тогава, както и сега, в братски съюз със Санкт-петербургския кабинет, скоро разпространи своето заразително действие и отвъд Ламанша. Поражението на братята по класа на континента доведе до унижение английската работническа класа и скърши вярата ѝ в собственото ѝ дело, а на поземлените и паричните магнати то върна тяхната до известна степен разколебана самоувереност. Те нахално оттеглиха отстъпките, които бяха вече официално оповестени. Откриването на нови златоносни земи породило грамадна емиграция, в резултат на която британският пролетариат понесе незаменими загуби. Други, по-рано активни негови представители, съблазнени от временното увеличение на заетостта и работната заплата, се превърнаха в «политически стачкоизменници». Всички опити да се подкрепи или преобразува чартисткото движение напълно се провалиха; печатните органи на работническата класа един след друг прекратиха своето съществуване вследствие равнодушието на масите; и наистина като че ли никога по-рано работническата класа в Англия не се е примирявала до такава степен с положението на политическо нищожество. Ако по-рано между работническата класа в Англия и работническата класа на континента не е имало солидарност в действията, сега във всеки случай се наблюдаваше солидарност в поражението.

И все пак изтеклият след революцията от 1848 г. период имаше и положителни черти. Ще отбележим тук само две важни събития.

След тридесетгодишна борба, която английската работническа класа води с изумително упорство, тя използва временния конфликт между земевладелската и паричната аристокрация, за да извоюва закона за десетчасовия работен ден.¹⁰ Извънредно благотворните последици на този закон за фабричните работници във физическо, нравствено и умствено отношение, отбелязвани всяко полугодие в отчетите на фабричните инспектори, са сега общопризнати. Повечето европейски правител-

ства трябваше да приемат в повече или по-малко изменена форма английския фабричен закон и самият английски парламент е принуден всяка година да разширява сферата на действие на този закон. Но в това мероприятие за работниците освен неговото практическо значение имаше още нещо друго, което съдействуваше на неговия удивителен успех. Чрез устата на своите най-известни учени от рода на доктор Юр, професор Сениър и други мъдреци от този сорт буржоазията предсказваше и безкрайно твърдеше, че всяко законодателно ограничение на работното време трябвало да прозвучи като погребален звън за британската индустрия, която, както и вампирът, може да съществува само хранейки се с кръв, преди всичко — с детска кръв. В древността убиването на деца било тайнствен обред на религията на Молох, но се практикувало само при особено тържествени случаи, може би веднъж в годината; при това Молох не проявявал изключителна склонност към децата на бедните. Борбата около законодателното ограничаване на работния ден се водеше с толкова по-голямо ожесточение, защото освен страха на алчните за печалба тук ставаше въпрос за големия спор между сляпото господство на закона за търсенето и предлагането, в който се състои политическата икономия на буржоазията и общественото производство, управлявано от общественото предвиждане, в което се състои политическата икономия на работническата класа. Затова законът за десетчасовия работен ден беше не само важен практически успех, но и победа на един принцип; за пръв път политическата икономия на буржоазията открито капитулира пред политическата икономия на работническата класа.

Но предстоеше още по-голяма победа на политическата икономия на труда над политическата икономия на собствеността.* Говорим за кооперативното движение и особено за кооперативните фабрики, основани без всякаква подкрепа с усилията на не много смели «ръце». Значението на тези велики социални опити не може да бъде надценено. Не на думи, а на дело работниците доказаха, че производството в голям мащаб, и при това водено

* В немския текст вместо думите «политическата икономия на собствеността» е напечатано: «политическата икономия на капитала». *Ред.*

съобразно с изискванията на съвременната наука, е осъществимо без класата на господарите, използващи труда на класата на наемните работници; че за успешно производство оръдията на труда не трябва да бъдат монополизирани като оръдия за господство над работника и за неговото експлоатиране и че както робският и крепостният труд, така и наемният труд е само преходна и низша* форма, която трябва да отстъпи място на асоциирания труд, изпълняван доброволно, с въодушевление и радост. В Англия семената на кооперативната система бяха посетени от Роберт Оуен; опитите, които работниците направиха на континента, представляват всъщност практически извод от теориите, не изобретени, но провъзгласени високо през 1848 г.

По същото време опитът от периода 1848—1864 г. несъмнено доказва**, че колкото и превъзходен да е по принцип и колкото и полезен да е на практика кооперативният труд, никога няма да бъде в състояние нито да спре растежа на монопола, който се извършва в геометрична прогресия, нито да освободи масите, нито дори осезателно да облекчи бремето на тяхната мизерия, докато не излезе от тесния кръг на случайните усилия на отделни работници. Именно затова вероятно благонамерени аристократи, буржоазни дърдорковци-филантропи и дори педантични икономисти — всички като един неочаквано започнаха да сипят предизвикващи отвращение похвали за същата тази система на кооперативен труд, която те напразно се стараеха да погубят в зародиш, която те осмиваха като утопия на мечтатели или клеймяха като кощунство на социалистите. За да освободи трудещите се маси, кооперативният труд трябва да се развива в общонационален мащаб и следователно с общонационални средства. Но магнатите на земята и магнатите на капитала винаги ще използват своите политически привилегии за защита и увековечаване на своите икономически монополи. Те не само няма да съдействуват за освобождението на труда, но, напротив, и в бъдеще ще издигнат всевъзможни препятствия по неговия път. Спомнете си с каква насмешка в последната сесия на

* В немския текст е добавено: «обществена». *Ред.*

** В немския текст е добавено: «което най-видните вождове на работническата класа още през 1851—1852 г. застъпваха по отношение на кооперативното движение в Англия». *Ред.*

парламента лорд Палмерстон се нахвърли върху защитниците на законопроекта за правата на ирландските арендатори: камарата на общините — се провикна той — е камара на земевладелците.¹¹

Затова завоюването на политическата власт е станало велик дълг на работническата класа. Работниците, изглежда, са разбрали това, тъй като в Англия, Германия, Франция и Италия се наблюдават едновременно оживление и едновременни опити за политическото реорганизиране на работническата партия.

Един от елементите на успеха — численост — работниците вече имат; но числеността решава въпроса само когато масата е обхваната от организация и се ръководи от знанието. Опитът на миналото показва, че пренебрежителното отношение към братския съюз, който трябва да съществува между работниците от разните страни и да ги въодушеви здраво да се защищават един друг в борбата за своето освобождение, се наказва с общо поражение на техните разпокъсани усилия. Тази мисъл накара работниците от разни страни, събрани на 28 септември 1864 г. на публично събрание в Сент-Мартинс-хол, да основат Международното дружество.

Още едно убеждение въодушевяваше участниците в това събрание.

Ако освобождението на работническата класа изисква братско сътрудничество между работниците*, как могат те да изпълнят тази велика задача при една външна политика, която има престъпни цели, спекулира с националните предразсъдъци и в грабителски войни пролива кръвта и прахосва богатството на народа? Не мъдростта на господстващите класи, а героичната съпротива на английската работническа класа против тяхното престъпно безумие спаси Западна Европа от авантюрата на позорен кръстоносен поход за увековечаване и разпространяване на робството отвъд Атлантическия океан.¹² Безсрамното одобрение, лицемерните симпатии или идиотското равнодушие, с което висшите класи на Европа гледаха как Русия завладява планинските крепости на Кавказ и умъртвява героична Полша, огромните и несрещащи никаква съпротива попълзновения на тази варварска държава, чиято глава е в Санкт-Петербург, а

* В немския текст е добавено: «от различните страни». *Ред.*

ръцете ѝ във всички европейски кабинети, посочиха на работническата класа нейния дълг — да овладее тайните на международната политика, да следи дипломатическата дейност на своите правителства и в случай на необходимост да ѝ противодействува с всички средства, които има на свое разположение; а в случай на невъзможност да предотврати тази дейност — да се обедини за едновременното ѝ разобличаване и да се стреми простите закони на нравствеността и справедливостта, които трябва да регулират отношенията между частните лица, да станат висши закони и в отношенията между народите.

Борбата за такава външна политика е част от общата борба за освобождението на работническата класа.

Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

Написано между 21 и 27
октомври 1864 г.

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 16, с. 5—13.

Погребението на Карл Маркс

В събота, на 17 март, на Хайгейтското гробище беше погребан Маркс, в същия гроб, в който преди петнадесет месеца бе погребана жена му.

На гроба *Г. Лемке* положи върху ковчега два венеца с червени ленти от името на редакцията и експедицията на вестник «*Sozialdemokrat*» и от името на лондонското *Комунистическо работническо просветно дружество*.

След това *Ф. Енгелс* произнесе на английски език реч с приблизително следното съдържание:

«На 14 март, в 3 без четвърт след обед, престана да мисли най-големият от съвременните мислители. Оставили го бяхме само за две минути и когато влязохме в стаята, намерихме го спокойно заспал в креслото — но навеки.

За борещия се пролетариат на Европа и Америка, за историческата наука смъртта на този човек е неизмерима загуба. Много скоро ще започне да се чувства празнотата, която остана след смъртта на този гигант.

Тъй както Дарвин откри закона за развитието на органическия свят, Маркс откри закона на развитието на човешката история: скрития досега под идеологически наслойки прост факт, че преди да са в състояние да се занимават с политика, наука, изкуство, религия и пр., хората трябва да ядат, да пият, да има къде да живеят и какво да обличат; че следователно производството на непосредствените материални средства за живот и с това всяко дадено стъпало на икономическо развитие на един народ или на една епоха представляват основата, от която се развиват държавните институции, правните възгледи, изкуството и дори религиозните представи на дадените хора и чрез която поради това те трябва да бъдат обяснени — а не обратното, както е ставало досега.

Но това не е всичко. Маркс откри също така специалния закон на движението на съвременния капиталистически начин на производство и на породеното от него буржоазно общество. С откриването на принадлежната стойност тук веднага беше хвърлена светлина, докато всички предишни изследвания, както на буржоазните икономисти, така и на социалистическите критици, бяха блуждаене в мрак.

Две такива открития биха били достатъчни за един живот. Щастлив е вече онзи, комуто се е удало да направи дори едно такова откритие. Но Маркс направи самостоятелни открития във всяка област, която изследваше — дори в областта на математиката, — а тези области бяха извънредно много и с нито една от тях той не се занимаваше повърхностно.

Такъв беше този мъж на науката. Но това далеч не беше главното у него. За Маркс науката беше исторически движеща, революционна сила. Колкото и чиста радост да му причиняваше всяко ново откритие в която и да било теоретическа наука, практическото приложение на което понякога не можеше дори да се предвиди — радостта му беше съвсем друга, когато ставаше дума за откритие, незабавно оказващо революционно въздействие върху промишлеността и изобщо върху историческото развитие. Така той следеше във всичките му подробности развитието на откритията в областта на електричеството, а през последно време и откритията на Марсел Депре.

Защото Маркс беше преди всичко революционер. В действителност неговото истинско жизнено призвание беше да участва по един или друг начин в събарянето на капиталистическото общество и на създадените от него държавни институции, да участва в освобождаването на съвременния пролетариат, на който *той* за първи път даде съзнание за собственото му положение и за неговите нужди, съзнание за условията за неговото освобождение. Неговата стихия беше борбата. И той се бореше с такава страст, с такава упоритост, с такъв успех, с каквито малцина се борят. Първият «Rheinische Zeitung» от 1842 г., парижкият «Vorwärts!» от 1844 г., «Brüsseler Deutsche Zeitung» от 1847 г., «Neue Rheinische Zeitung» от 1848—1849 година, «New York Tribune» от 1852—1861 година и освен това множество брошури, посветени на борбата, работата в организациите в Париж, Брюксел и Лондон,

докато най-после се създаде като венец на всичко това великата Международна работническа асоциация — това наистина беше дело, с което неговият създател можеше да се гордее, дори ако не беше създал нищо друго.

Ето защо Маркс беше най-мразеният и най-клеветеният човек на своето време. Правителствата — и абсолютните, и републиканските — го изгонваха, буржоата — и консервативните, и ултрадемократичните — се надпреварваха да го обсипват с клевети и хули. Той отмахваше всичко това от своя път като паяжина, не му обръщаше внимание, отговаряше само при явна необходимост. И той умря почитан, обичан, оплакван от милиони революционни съратници в цяла Европа и Америка, от сибирските рудници до Калифорния, и аз смело мога да кажа: той може да имаше още противници, но едва ли дори и един личен враг.

Неговото име и делото му ще надживеят вековете!»

Карл Маркс и Фридрих Енгелс.
Съчинения. Т. 19, с. 353—355.

Бележки

МАНИФЕСТ НА КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ

¹ *«Манифест на Комунистическата партия»* — най-великият програмен документ на научния комунизъм. «Тази малка книжка струва цели томове: с нейния дух живее и се бори досега целият организиран и борещ се пролетариат на дивилизования свят» (*Ленин*).

«Манифест на Комунистическата партия» бил публикуван за пръв път в Лондон през февруари 1848 г. като отделно издание с 23 страници. През март—юли 1848 г. бил отпечатан в демократическия орган на немските емигранти «*Deutsche Londoner Zeitung*» («Немски лондонски вестник»). През същата година в Лондон бил отпечатан същият текст като отделна брошура с 30 страници, в която били поправени някои допуснати в първото издание печатни грешки и била подобрена пунктуацията. По-късно този текст бил взет от Маркс и Енгелс за основа на последвалите авторизирани издания. През 1848 г. «Манифест» бил преведен на редица европейски езици (френски, полски, италиански, датски, фламандски и шведски). В изданията от 1848 г. имената на авторите на «Манифест» не се споменавали; те били споменати за пръв път в печата в 1850 г. при публикуването на първия английски превод на «Манифест» в чартисткия орган «*Red Republican*» («Червен републиканец») в предговора, написан от редактора на това списание Дж. Харни.

През 1872 г. било пуснато ново немско издание на «Манифест» с малки авторски поправки и с предговор от Маркс и Енгелс. Това издание, както и следващите немски издания от 1883 и 1890 г., излязло под заглавието «Комунистически манифест».

Първото руско издание на «Манифест на Комунистическата партия» излязло през 1869 г. в Женева в превод на Бакунин, който на редица места изопачил съдържанието на «Манифест». Недостатъците на първото издание били отстранени в изданието, излязло през 1882 г. в Женева в превод на Плеханов. Плехановият превод сложил начало на широкото разпространение на идеите на «Манифест» в Русия. Придавайки огромно значение на пропагандирането на марксизма в Русия, Маркс и Енгелс написали специален предговор към това издание.

След смъртта на Маркс излезли редица издания на «Манифест» на различни езици, които били прегледани от Енгелс и към които той написал предговори и някои бележки. — 11.

² Има се предвид Февруарската революция от 1848 г. във Франция. — 13.

- ³ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 17, с. 337. — 14.
- ⁴ Посочената дата е неточна; споменатото издание излязло през 1869 г. — 15.
- ⁵ Енгелс цитира думите на У. Бивон, председател на Съвета на трейдюнионите в гр. Суонси и председател на състоялия се в същия град техен конгрес. — 21.
- ⁶ В послеслова към статията «За социалния въпрос в Русия» (Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 431) Енгелс посочва като автор на споменатия превод Плеханов. В изданието на «Манифест» от 1909 г. самият Плеханов също посочва, че преводът е направен от него. — 21.
- ⁷ Годината е посочена неточно. Споменатият от Енгелс френски превод излязъл в «Le Socialiste» през 1885 г. — 21.
- ⁸ Маркс, К. «Гражданската война във Франция. Въззвание на Генералния съвет на Международната работническа асоциация» Лондон, Труелъв, 1871, с. 15. — 24.
- ⁹ Енгелс има предвид предговора си към немското издание на «Манифест на Комунистическата партия» от 1883 г. — 25.
- ¹⁰ Споменатият от Енгелс изгубен немски оригинал на предговора на Маркс и Енгелс към руското издание на «Манифест» е намерен и се пази в архива на Института по марксизъм-ленинизъм. — 25.
- ¹¹ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 16, с. 14—17. — 28.
- ¹² Енгелс включил тази бележка и в немското издание на «Манифест на Комунистическата партия» от 1890 г., като изпуснал само последната фраза. — 38.
- ¹³ В по-късните си трудове Маркс и Енгелс употребяват вместо понятията «стойност на труда», «цена на труда» по-точните понятия «стойност на работната сила», «цена на работната сила», които били въведени от Маркс (вж. предговора към Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. IX). — 45.
- ¹⁴ *Френски легитимисти* — привърженици на съборената в 1830 г. династия на Бурбоните, която отстоявала интересите на едрото наследствено земевладение. В борбата си против господстващата династия на Орлеаните, която се опирала на финансовата аристокрация и едрата буржоазия, част от легитимистите често прибягвали до социална демагогия, като се представяли за защитници на трудещите се от експлоататорите буржоа.
- «Млада Англия» — група английски политически дейци и литератори, които принадлежали към партията на торите; образувала се в началото на XIX век. Изразявайки недоволството на поземлената аристокрация от засилването на икономическото и политическото могъщество на буржоазията, дейците от «Млада Англия» прибягвали до демагогски похвати, за да подчинят под влиянието си работническата класа и да я използват в борбата си против буржоазията.
- Възгледите на представителите на тези групи са характеризирани

рани от К. Маркс и Ф. Енгелс в «Манифест на Комунистическата партия» като феодален социализъм. — 61.

- ¹⁵ *Реформисти* — става дума за привържениците на вестник «Réforme» («Реформа»), които ратували за установяване на република и за провеждане на демократични и социални реформи. — 71.

РАЗВИТИЕТО НА СОЦИАЛИЗМА ОТ УТОПИЯ В НАУКА

- ¹ Fr. Engels. «Socialisme utopique et socialisme scientifique». Paris 1880. — 77.

- ² Fr. Engels. «Socyjalyz mutopijny a naucowy». Genève, 1882. — 77.

- ³ «Der Sozialdemokrat» («Социалдемократ») — централен орган на Германската социалдемократическа партия: седмичен вестник, излизал през периода на действието на извънредния закон против социалистите, от септември 1879 до септември 1888 г. в Цюрих и от октомври 1888 до 27 септември 1890 г. в Лондон. Маркс и сътрудничещият във вестника Енгелс, поправяйки грешките на вестника, му помагали да провежда на своите страници партийната пролетарска линия. — 77.

- ⁴ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 450—452. — 79.

- ⁵ Този увод бил написан от Енгелс за английското издание на неговото произведение «Развитието на социализма от утопия в наука» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 189—233), излязло в Лондон в 1892 г. в превод на Е. Евелинг под заглавие «Утопичен социализъм и научен социализъм». В приложението към това издание Енгелс включил и написания от него през 1882 г. очерк «Марката» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 331—348).

През юни 1892 г. Енгелс превел увода на немски и през юли го изпратил на списание «Neue Zeit», където той бил отпечатан в кн. 1 и 2 от 1892 г. под заглавие «За историческия материализъм». При публикуването на увода редакцията на списанието пропуснала първите седем абзаца, като отбелязала в бележка под линия, че тяхното съдържание е известно в Германия и не представлява интерес за германския читател.

Отделни части на увода под заглавие «Три битки на буржоазията против феодализма» и «Работническата партия» били публикувани на френски език във вестник «Socialiste», бр. 115, 116 и 118 от 4, 11 и 25 декември 1892 г. и бр. 119 и 120 от 1 и 9 януари 1893 г. — 80.

- ⁶ На конгреса в Гота, състоял се от 22 до 27 май 1875 г., станало обединението на двете течения в германското работническо движение — Социалистическата работническа партия (айзенахци), възглавявана от А. Бебел и В. Либкнехт, и ласалианския Общ германски работнически съюз. Обединената партия се нарекла Германска социалистическа работническа партия. С това било преодоляно разцеплението в редовете на германската работни-

ческа класа. Но предложената на Готския конгрес проектопрограма на обединената партия (главният ѝ съставител бил В. Либкнехт, който заел по този въпрос съгласителска позиция) съдържала сериозни грешки и принципи отстъпки на ласалианството. Одобрявайки създаването на Единната германска социалистическа партия, Маркс и Енгелс се обявили против идейния компромис с ласалианците и остро разкритикували погрешните принципи положения на проектопрограмата, която обаче била приета от конгреса само с незначителни поправки. — 80.

⁷ Става дума за следните книги: E. Dühring. «Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung». Leipzig, 1875 (О. Дюринг. «Курс по философия като строго научен миروглед и формиране на живота». Лайпциг, 1875); E. Dühring. «Cursus der National und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik». 2. Aufl., Leipzig, 1876 (О. Дюринг. «Курс по политическа и социална икономия, включително основните въпроса на финансовата политика». 2 изд., Лайпциг, 1876); E. Dühring. «Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus». 2. Aufl., Berlin, 1875 (О. Дюринг. «Критическа история на политическата икономия в социализма». 2 изд., Берлин, 1875). — 79.

⁸ **Биметализъм** — парична система, при която функциите на пари се изпълняват едновременно от два метала — злато и сребро. — 81.

⁹ Произведението на Енгелс «Антя-Дюринг» (вж. неговия текст в Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 20, с. 3—333) било публикувано под формата на серия от статии във вестник «Vorwärts», а по-късно в приложението към него през януари—май и юли—декември 1877 и през май—юли 1878 г. Първото отделно издание на книгата излязло в Лайпциг в 1878 г.

«Vorwärts» («Напред») — централен орган на Германската социалистическа работническа партия. Вестникът излизал в Лайпциг от 1 октомври 1876 г. по решение на Готския конгрес на партията от 1876 г. вместо вестник «Volksstaat — орган на айзенахци, и «Neuer Sozialdemokrat» («Нов социалдемократ») — орган на ласалианците; бил спрян на 27 октомври 1878 г. след въвеждането на извънредния закон против социалистите. — 81.

¹⁰ F. Engels. «Socialisme utopique et socialisme scientifique». Paris, 1880. Заглавието «Развитие на социализма от утопия в наука» било дадено в първото немско издание, излязло в 1883 г. — 81.

¹¹ F. Engels. «Socialismo utópico y socialismo científico». Madrid, 1886. За полското издание вж. бел. 2. — 81.

¹² F. Engels. «Socialism utopic și socialism științific». București, 1891.

«Il socialismo utopico e il socialismo scientifico». Benevento, 1883; «Развитие научного социализма». Женева, 1884; «Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab». København, 1885; «De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap». Gravenhage, 1886.

Първото немско издание на това произведение, публикувано

първоначално на френски език в списание «Revue socialiste» («Социалистически преглед») през 1880 г., излязло в Хотингент-Цюрих в издателството на вестник «Sozialdemokrat» през март 1883 г. (на заглавния лист била отбелязана датата: 1882 г.). Второто и третото немско издание на произведението на Енгелс излезли в същото издателство през 1883 г. Четвъртото издание било последното пожизнено издание на произведението на Енгелс на немски език. В приложението към това издание, както и към предишните немски издания, било отпечатано произведението на Енгелс «Марката» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 331—348). — 81.

- ¹³ Енгелс има предвид произведението на М. М. Ковалевски «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété». Stockholm, 1890 («Очерк за произхода и развитието на семейството и собствеността». Стокхолм, 1890) и «Первобытное право, выпуск I, Род». М., 1886 («Първобитно право, свезка I, Род». М., 1886). — 82.
- ¹⁴ Първият английски превод на I том на «Капиталът», направен от С. Мур и редактиран от Енгелс, излязъл в 1887 г. — 82.
- ¹⁵ *Номиналисти* — представители на течение в средновековната философия, според което общите родови понятия са имена, продукти на човешкото мислене и език, с които могат само да се сбозначават реално съществуващите единични предмети. В противоположност на средновековните реалисти номиналистите отричали съществуването на понятията като първообрази и творчески източници на нещата. По такъв начин те признавали първичността на предмета и вторичността на понятието. В този смисъл номинализмът бил първият израз на материализма през средните векове. — 83.
- ¹⁶ *Хомеомери* — съгласно учението на древногръцкия философ Анаксагор най-малките качествено определени материални частици, които са безкрайно делими. Анаксагор смятал, че хомеомерите са първоосновата на всичко съществуващо и че от техните съчетания произтича цялото многообразие на предметите. — 84.
- ¹⁷ J. Locke. «An Essay concerning Human Understanding» (Дж. Лок. «Есе за човешкия разум»). Първото издание излязло в Лондон в 1690 г. — 85.
- ¹⁸ *Дензъм* — религиозно-философско учение, което признава бога за безлична разумна първопричина на света, но отрича неговата намеса в живота на природата и обществото. При условията на господството на феодално-църковния миросглед дензъмът често заемал рационалистически позиции, като критикувал средновековния теологичен миросглед и разобличавал паразитизма и шарлатанството на духовенството. — 85.
- ¹⁹ Маркс, К. и Ф. Енгелс. «Светото семейство, или Критика на критическата критика. Против Бруно Бауер и компания» (цитирания текст вж. в Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 138—140). — 86.

- ²⁰ Става дума за първото световно търговско-промишлено изложение в Лондон, състояло се през май—октомври 1851 г. — 86.
- ²¹ «Армия на спасението» — реакционна религиозно-филантропична организация, основана в 1865 г. от проповедника У. Бутс в Англия и разпространила по-късно своята дейност в други страни (наименована била така през 1880 г., след като била реорганизирана по военен образец). Получавайки значителна поддръжка от страна на буржоазията, тази организация развила широка религиозна пропаганда, създавала цяла мрежа от благотворителни учреждения с цел да отклонява трудещите се маси от борбата против експлоататорите. Отделни нейни проповедници прибегвали до социална демагогия и до показно осъждане на егоизма на богатите. — 87.
- ²² Става дума за съчинението на П. С. Лаплас «Traité de mécanique céleste» («Трактат за небесната механика»). Първото издание на това съчинение излязло в Париж в пет тома през 1799—1825 г. — 87.
- ²³ Въстанието на германската аристокрация през 1522—1523 г. и Селската война през 1524—1525 г. в Германия са разгледани от Енгелс в произведението «Селската война в Германия» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 7, с. 345—435). — 92.
- ²⁴ Названието «Славна революция» в английската буржоазна историография получил държавният преврат от 1688 г., в резултат на който в Англия била свалена династията на Стюартите и била установена конституционна монархия начело с Вилхелм Орански (от 1689 г.), основана върху компромиса между земевладелската аристокрация и едрата буржоазия. — 94.
- ²⁵ *Войната между Червената и Бялата роза* (1455—1485) — война между представителите на двата борещи се за престола английски феодални рода: Йорк, на герба на който била изобразена бяла роза, и Ланкастер, на чийто герб била изобразена червена роза. Около Йоркци се групирали част от едрите феодали от по-развития в икономическо отношение юг, рицарството и гражданите; Ланкастерите били подкрепяни от феодалната аристокрация в северните графства. Войната довела до почти пълното изстребление на старинните феодални родове и завършила с идването на власт на нова династия — Тюдорите, която установила в Англия абсолютизма. — 95.
- ²⁶ Израз от предговора на Хобс към книгата му «De Cive» («За гражданина»), написана в Париж през 1642 г., която се разпространявала първоначално в ръкопис и била публикувана в Амстердам през 1647 г. — 96.
- ²⁷ *Картезианска философия* — учение на последователите на френския философ от XVII в. Декарт (на латински — Cartesius), които направили материалистически изводи от неговата философия. — 97.
- ²⁸ Енгелс има предвид приетата от Учредителното събрание в 1789 г. «Декларация за правата на човека и гражданина», в която били изложени политическите принципи на новия буржоазен строй. Декларацията била включена във френската

конституция от 1791 г.; въз основа на тази декларация била съставена якобинската «Декларация за правата на човека и гражданина» от 1793 г., с която започвала първата републиканска конституция на Франция, приета от Националния конвент в 1793 г. — 97.

- ²⁹ *Code civil* (Граждански кодекс) — един от петте кодекса, които били съставени във Франция през 1804—1810 г. при Наполеон I (оттук разпространеното обозначение на Гражданския кодекс като Наполеонов кодекс) и представлявали обща систематизация на буржоазното право. Енгелс наричал гражданския кодекс, приет през 1804 г., класически законник на буржоазното общество (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 308). — 97.
- ³⁰ Енгелс има предвид симпатиите на радикалните слоеве от дребната буржоазия и буржоазната интелигенция в Англия към френската буржоазна революция от края на XVIII век. Прिवържениците на френската революция, обединени в Лондонското дружество на революцията и главно в Лондонското кореспондентско дружество и в кореспондентските дружества в другите най-големи градове на Англия — между организаторите и участниците в дружествата имало и представители на работническата класа — пропагандирали революционни идеи и предявявали искания за въвеждане на всеобщо избирателно право и други демократични реформи. Кореспондентските дружества били преследвани от английската управляваща олигархия. — 98.
- ³¹ Става дума за реформата на избирателното право, законопроектът за която бил приет от английската камара на общините през 1831 г., и законът, окончателно утвърден от камарата на лордовете през юни 1832 г. Реформата била насочена против политическия монопол на поземлената и финансовата аристокрация и открила достъп в парламента на представителите на индустриалната буржоазия. Пролетариатът и дребната буржоазия, които били главната сила в борбата за реформа, били измамни от либералната буржоазия и не получили избирателни права. — 99.
- ³² През 1824 г. под натиска на масовото движение на работниците английският парламент бил принуден да приеме закон, който отменил забраната на работническите съюзи (трейдюнионите). Но през 1825 г. парламентът приел закона за съюзите, или закона за работническите коалиции, който, макар и да потвърдил отменяването на забраната на трейдюнионите, крайно ограничил тяхната дейност. По-специално простата агитация за влизане на работниците в съюз и за участие в стачки се третирила като «принуда» и «насилние» и се наказвала като углавно престъпление. — 100.
- ³³ *Народната харта*, която съдържала исканията на чартистите била публикувана на 8 май 1838 г. като законопроект, предназначен за внасяне в парламента; тя се състояла от 6 точки: всеобщо избирателно право (за мъжете, навършили 21 години), ежегодни избори за парламент, тайно гласуване, изравняване на избирателните окръзи, отменяване на имуществения ценз за кандидатите за депутати в парламента, възнаграждение на депутатите. Трите петиции на чартистите с искане за приемане на

Народната харта, подадени в парламента, били отхвърлени от него през 1839, 1842 и 1849 г. — 100.

Лига против житните закони — организация на английската индустриална буржоазия, основана през 1838 г. от манчестърските фабриканти Кобден и Брайт. Като искала пълна свобода на търговията, Лигата настоявала за отменяване на житните закони, с които в Англия се установявали високи вносни мита за житото, за да се ограничи или забрани по този начин вносът на жито от чужбина, и които били въведени в интерес на едрите земевладелци с цел да се намали работната заплата на работниците и да се отслабят икономическите и политическите позиции на поземлената аристокрация. В борбата си против земевладелците Лигата се опитвала да използва работническите маси. Но по това време напредничавите работници в Англия тръгнаха по пътя на самостоятелното политически оформено работническо движение (чартизъм). След отменяването на житните закони Лигата престанала да съществува. — 100.

⁸¹ *Брат Джонатан* — иронично прозвище, дадено от англичаните на северноамериканците през време на войната на северноамериканските колонии на Англия за независимост (1775—1783).

Ревивализъм — течение в протестантската църква, възникнало в Англия през първата половина на XVIII в. и разпространило се в Северна Америка; неговите привърженици се стремели чрез религиозни проповеди и организиране на нови верски общини да укрепят и разширят влиянието на християнската религия. — 100.

⁸² Става дума за втората парламентарна реформа от 1867 г., извършена от консервативното правителство на Дерби—Дизраели под натиска на масовото работническо движение. Съгласно новия закон имущественият ценз за избирателите в графствата бил понижен за арендаторите на 12 ф. ст. аренда годишно, в градовете право на глас било дадено на всички домопритежатели и наематели на къщи, както и на наематели, живели в дадено населено място не по-малко от една година и плащащи наем в размер на не по-малко от 10 ф. ст. В резултат на реформата от 1867 г. броят на избирателите в Англия се увеличил повече от 2 пъти, избирателно право получили и известна част от квалифицираните работници. — 102.

⁸³ В 1884 г. в Англия под натиска на масовото движение в селските райони била проведена трета парламентарна реформа, в резултат на която върху селските окръзи били разпрострени същите условия за получаване право на глас, които през 1867 г. били установени за населението на градските окръзи. След третата избирателна реформа в Англия все още нямали избирателно право значителни слоеве от населението: селският пролетариат и градските бедняци, както и всички жени. Тайното гласуване било въведено през 1872 г. — 103.

⁸⁴ *Катедърсоциализъм* — едно от теченията в буржоазната идеология през 70-те—90-те години на XIX в., чийто представители — преди всичко професори в германските университети — проповядвали от университетските катедри (на немски Katheder) под формата на социализъм буржоазен реформизъм. Възниква-

нето на катедърсоциализма се дължало на страха на експлоататорските класи от разпространението на марксизма и разрастването на работническото движение, както и на стремежа на буржоазните идеолози да намерят нови средства, за да държат трудещите се маси в подчинение. Представителите на катедърсоциализма (А. Вагнер, Г. Шмолер, Л. Brentано, В. Зомбарт и др.) твърдели, че държавата е надкласова институция, способна да примиря враждебните класи и да въведе постепенно «социализма», без да засяга интересите на капиталистите. Програмата на катедърсоциализма се свеждала до организиране общественото осигуряване на работниците при болести и нещастни случаи, до провеждането на някои мероприятия в областта на фабричното законодателство и т. н. и имала за цел да отклони работниците от класовата борба. Катедърсоциализмът станал един от идейните източници на ревизионизма. — 103.

- ³⁸ *Ритуализъм* (по-разпространеното название е пюизизъм) — течение в английската църква, възникнало през 30-те години на XIX век; неговите последователи призовавали към възстановяване на католическата обредност в английската църква (оттук и неговото название) и на някои догми на католицизма. — 104.
- ³⁹ Енгелс има предвид произведенията и изказванията на Л. Brentано, посветени на английските трейдюниони: L. Brentano. «Die Arbeitergilden der Gegenwart» Zweiter Band. «Zur Kritik der englischen Gewerkvereine». Leipzig, 1872 (Л. Brentано. «Съвременните работнически гилдии». Т. II. «Към критиката на английските професионални съюзи». Лайпциг, 1872 г.). В тях той по всякакъв начин превъзнасял английския трейдюнионизъм като образец на организация на работническата класа, която била давала възможност при условията на капитализма коренно да се подобри положението на работниците и да се премахне капиталистическата експлоатация. Според твърденията на Brentано и другите катедърсоциалисти добре организирани професионални съюзи правят излишна политическата борба и политическата партия на работническата класа. В произведението си «Brentano contra Маркс» Енгелс разкрива фалшивия характер и класовия смисъл на подобни твърдения. — 106.
- ⁴⁰ G. W. F. Hegel. «Philosophie der Geschichte». Werke, 2. Aufl., Bd. IX, Berlin, 1840. — 108.
- ⁴¹ Според теорията на Русо хората първоначално са живеели при условията на естествено състояние, при което всички били равни. Възникването на частната собственост и развитието на имущественото неравенство обусловили преминаването на хората от естественото в гражданско състояние и довели до образуване на държавата, основана на обществен договор. Но понататък развитието на политическото неравенство довежда до нарушаване на обществения договор и до възникване на ново естествено състояние. Разумната държава, основана на нов обществен договор, е призвана да премахне това състояние. Тази теория е развита в съчиненията на Русо: «Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes» Amsterdam, 1755 («Разсъждение за произхода и основите на нера-

венството между хората». Амстердам, 1755) и «Du contract social, ou, Principes du droit politique». Amsterdam, 1762 («За общественния договор, или Принципи на политическото право». Амстердам, 1762). — 108.

⁴² Енгелс има предвид «истинските левелери» («истинските уравнители») или «дигерите» («копачите») — представителите на крайното ляво течение през периода на английската буржоазна революция от XVII в. «Дигерите», които изразявали интересите на най-бедните слоеве в селата и градовете, искали да се ликвидира частната собственост върху земята, пропагандирали идеите на примитивния уравнителен комунизъм и се опитвали да ги осъществят на практика чрез колективна обработка на общинни земи. — 109.

⁴³ Енгелс има предвид преди всичко произведенията на представителите на утопичния комунизъм — Т. Мор («Утопия», издадено през 1516 г.) и Т. Кампанела («Градът на Слънцето», издадено през 1623 г.). — 109.

⁴⁴ *Време на терора* — периодът на революционнорепубликанската диктатура на якобинците (юни 1793—юли 1794 г.), когато в отговор на контрарепубликанския терор на жирондистите и роялистите якобинците приложили революционен терор.

Директорията (състояла се от петима директори, един от които се преизбирал всяка година) — ръководен орган на изпълнителната власт във Франция, учреден съгласно конституцията от 1795 г., приета след падането през 1794 г. на революционната якобинска диктатура; съществувала до държавния бонапартистки преврат от 1799 г.; поддържала режим на терор срещу демократичните сили и защищавала интересите на едрата буржоазия. — 110.

⁴⁵ Има се предвид лозунгът на френската буржоазна революция от края на XVIII в. «Свобода, Равенство, Братство». — 111.

⁴⁶ «Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains» («Писма на един гражданин на Женева до неговите съвременници») — първото произведение на Сен Симон; било написано в Женева през 1802 г., издадено анонимно и без посочване на мястото и датата на издаването в Париж през 1803 г. Енгелс използвал изданието: G. Hubbard. «Saint-Simon. Sa vie et ses travaux. Suivi de fragments des plus célèbres écrits de Saint-Simon». Paris, 1857 (Г. Юбар. «Сен Симон. Неговият живот и дело. С приложение на откъси от най-знаменитите съчинения на Сен Симон». Париж, 1857). В това издание има неточности в датирането на отделните произведения на Сен Симон.

Първото голямо произведение на Фурне е неговата книга «Théorie des quatre mouvements et des destinées générales» («Теория за четирите движения и за всеобщите съдби»), написана през първите години на XIX в. и издадена анонимно в Лион през 1808 г. (на титулния лист като място на издаването, навярно по цензурни съображения, е посочен Лайпциг).

Ню Ланарк (New Lanark) — памукопредачна фабрика близо до шотландския град Ланарк, основана през 1784 г. с малко селище при нея. — 111.

- ⁴⁷ Енгелс цитира второто писмо от произведението на Сен Симон «Писма на един гражданин на Женева до неговите съвременници». В изданията на Юбар тези места са на с. 134 и 135. — 114.
- ⁴⁸ Енгелс има предвид откъс от «Писма до един американец» (осмо писмо). Тези писма са поместени в сборника: H. Saint-Simon. «L'industrie, ou Discussions politiques, morales et philosophiques, dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendants». Т. II. Paris, 1817 (А. Сен Симон. «Индустрия, или Политически, морални и философски разсъждения в интерес на всички хора, посветили се на полезни и самостоятелни дела». Т. 2, Париж. 1817). В изданието на Юбар този откъс се намира на с. 155—157. — 114.
- ⁴⁹ Енгелс има предвид две написани от Сен Симон и ученика му О. Тиер произведения: «De la réorganisation de la société européenne, ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale» («За реорганизацията на европейското общество, или за необходимостта и средствата за обединяване на европейските народи в единно политическо тяло при запазване на националната независимост за всеки от тях») и «Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815» («Мнение за мерките, които трябва да се вземат против коалицията от 1815 г.»); двете брошури са издадени в Париж, първата през октомври 1814 г., втората — през 1815 г. В изданието на Юбар откъсите от първото произведение се намират на с. 149—154, а съдържанието на двете брошури се излага на с. 68—76.
- Съюзните армии на страните, участвували в 6-ата антифренска коалиция (Русия, Австрия, Англия, Прусия и други държави), влезли в Париж на 31 март 1814 г. Наполеоновата империя паднала, а самият Наполеон след абдикирането си бил принуден да отиде на заточение на остров Елба. Във Франция се извършила първата реставрация на Бурбонската монархия.
- Сто дни* — периодът на кратковременното възстановяване на Наполеоновата империя, продължил от момента на връщането му от заточение на остров Елба в Париж на 20 март 1815 г. до неговото второ абдикиране на 22 юни същата година след поражението при Ватерлоо. — 115.
- ⁵⁰ *При Ватерлоо* (Белгия) на 18 юни 1815 г. армията на Наполеон била разбита от англо-холандските войски под командването на Уелингтън и от пруската армия под командването на Блюхер. Сражението изиграло решаваща роля в кампанията от 1815 г., като предопределило окончателната победа на седмата антифренска коалиция (Англия, Русия, Австрия, Прусия, Швеция, Испания и други държави) и падането на Наполеоновата империя. — 115.
- ⁵¹ Тази мисъл е развита още в първата книга на Фурне «Теория за четирите движения», където по-конкретно се съдържа следната обща теза: «Социалният прогрес и измененията на периода се извършват в съответствие с прогреса на жените към свобода, а упадъкът на социалния ред се извършва в съответствие с намаляването на свободата на жените». Фурне резюмира тази мисъл във формулата: «Разширяването на правата на жените е основен

принцип на всеки социален прогрес» (Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I. Paris, 1841, p. 195—196). — 115.

⁶² Срв. Ch. Fourier. «Théorie de l'unité universelle», vol. I et IV; Oeuvres complètes, t. II, Paris, 1843, p. 78—79, t. V, Paris, 1841, p. 213—214 (Ш. Фурне. «Теория за всемирното единство», том I и IV; Пълно събрание на съчиненията, т. II, Париж, 1843, с. 78—79, и т. V, Париж, 1841, с. 213—214).

За «омагьосания кръг», в който се движи строят на цивилизацията, вж. Ch. Fourier. «Le Nouveau Monde industriel et sociétaire, ou Invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées»; Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 27—46, 390 (Ш. Фурне. «Нов стопански и социетарен свят, или Откритие на начин за привлекателен и природосъобразен труд, разпределен в серии по страст»; Пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, 1845, с. 27—46, 390). Първото издание на произведението излязло в Париж през 1829 г. Вж. още Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1841, p. 202. — 116.

⁶³ Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 35. — 116.

⁶⁴ Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. I, Paris, 1841, p. 50 et suiv. — 116.

⁶⁵ R. Owen. «The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race; or the Coming Change from Irrationality to Rationality». London, 1849 (Р. Оуен. «Революцията в умовете и практиката на човешкия род, или Бъдещият преход от неразумност към разумност». Лондон, 1849.). — 119.

⁶⁶ R. Owen. «Report of the proceedings at the several public meetings, held in Dublin. . . on the 18th March, 12th April, 19th April and 3th May». Dublin, 1823 (Р. Оуен. «Отчет за няколко публични събрания, състояли се в Дъблин. . . на 18 март, 12 и 19 април и 3 май». Дъблин, 1823 г.). — 119.

⁶⁷ През януари 1815 г. на голямо публично събрание в Глазгоу Оуен предложил редица мерки за облекчаване положението на децата и възрастните работници във фабриките. Билът, внесен по инициатива на Оуен през юни 1815 г., се приел от парламента като закон едва през юли 1819 г., и то в силно окастрен вид. Законът, който регламентирал труда в памукопредачните фабрики, забранявал да работят деца, по-малки от 9 години, ограничавал на 12 часа работния ден на лицата до 18 години и установявал за всички работници две почивки, за закуска и за обед, с обща продължителност час и половина. — 120.

⁶⁸ През октомври 1833 г. в Лондон под председателството на Оуен се състоял конгрес на кооперативните дружества и на професионалните съюзи, на който бил формално основан *Великият национален обединен съюз на производителите на Великобритания и Ирландия*; уставът на съюза бил приет през февруари 1834 г. Според замисъла на Оуен този съюз трябвало да вземе в свои ръце управлението на производството и да извърши по мирен път пълното преустройство на обществото. Обаче този утопичен план се провалил. Съюзът, който срещнал силната

съпротива на буржоазното общество и държавата, през август 1834 г. се разпаднал. — 120.

- ⁵⁹ Имат се предвид базарите за справедлива размяна на продукти на труда (Equitable Labour Exchange Bazaars), основани от работнически кооперативни дружества в различни английски градове; първият такъв базар бил основан от Робърт Оуен в Лондон през септември 1832 г. и съществувал до средата на 1834 г. — 120.
- ⁶⁰ Прудон направил опит да организира разменна банка през време на революцията от 1848—1849 г. Неговата Banque de peuple (Народна банка) била основана в Париж на 31 януари 1849 г. Банката съществувала около два месеца, и то само на книга: тя фалирала, преди да започне редовно да функционира, и в началото на април била закрыта. — 121.
- ⁶¹ Диалогът на Д. Дидро «Племенникът на Рамо» («Le neveu de Rameau») бил написан около 1762 г. и по-късно два пъти преработван от автора. За пръв път бил издаден, преведен на немски от Гьоте, в Лайпциг през 1805 г. Автентичното френско издание излязло в книгата «Oeuvres inédites de Diderot». Paris, 1821 («Неиздадени произведения на Дидро». Париж, 1821), излязла фактически в 1823 г. — 121.
- ⁶² *Александрийският период* от развитието на науката се отнася към времето от III в. пр. н. е. до VII в. от н. е. и е получил името си от египетския град Александрия (на брега на Средиземно море), който бил един от най-големите центрове на международните стопански отношения по това време. През Александрийския период получили голямо развитие редица науки: математиката и механиката (Евклид и Архимед), географията, астрономията, анатомията, физиологията и др. — 122.
- ⁶³ Библия, Евангелие от Матей, гл. 5, стих 37. — 123.
- ⁶⁴ Небуларната хипотеза на Кавт, според която слънчевата система се е развила от първоначална мъглявина (лат. — nebula — мъгла), е изложена в неговите съчинения «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt». Königsberg und Leipzig, 1755 («Всеобща естествена история и теория на небето, или Опит за изложение на устройството и механическия произход на вселената на принципите на Нютон». Кьонигсберг и Лайпциг, 1755). Книгата била издадена анонимно.
- Хипотезата на Лаплас за образуването на слънчевата система била най-напред изложена в последната глава на неговото съчинение «Exposition du système du monde». T. I—II, Paris, l'an IV de la République Française [1796] («Изложение на световната система». T. I—II, Париж, IV година от създаването на Френската република [1796]). В последното, подготвено прякживе от Лаплас шесто издание на книгата, излязло вече след смъртта на автора, през 1835 г., изложението на хипотезата било дадено във вид на последната, VII забележка към съчинението. — 125.
- ⁶⁵ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 323—513. — 132.

- ⁶⁶ Тук Енгелс се позовава на своя очерк «Марката». Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 33—348. — 136.
- ⁶⁷ Става дума за редица войни през XVII и XVIII в. между най-големите европейски държави за хегемония в търговията с Индия и Америка и за завладяване на колониалните пазари. Първоначално главните съперници били Англия и Холандия (типични търговски войни били англо-холандски войни от 1652—1654, 1664—1667 и 1672—1674). По-късно решаваща борба се повела между Англия и Франция. Победителка при всички тези войни излязла Англия, в ръцете на която в края на XVIII в. била съсредоточена почти цялата световна търговия. — 137.
- ⁶⁸ Енгелс цитира тук I том на «Капиталът» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 445—498). — 138.
- ⁶⁹ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 472. — 138.
- ⁷⁰ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23, с. 654—655. — 139.
- ⁷¹ Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 393—394 (Ш. Фурие. Пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, 1845, с. 393—394). — 140.
- ⁷² Seehandlung (Морска търговия) — търговско-кредитно дружество, основано в 1772 г. в Прусия; това дружество, което се ползвало с редица важни държавни привилегии, отпускало крупни заеми на правителството и фактически изпълнявало ролята на негов банкер и търговски посредник по финансовата част. През 1904 г. било официално превърнато в Пруска държавна банка. — 143.
- ⁷³ «Свободна народна държава» било през 70-те години програмно искане и популярен лозунг на немските социалдемократи. Марксистката критика на този лозунг вж. в IV раздел от произведението на Маркс «Критика на Готската програма» и в писмото на Енгелс до Бебел от 18—28 март 1875 г. (Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 28—33 и 1—9). Вж. също труда на Ленин «Държавата и революцията», гл. I, § 4, и гл. IV, § 3 (Съч., 4 изд., т. 25, с. 416—423 и 465—468). — 146.
- ⁷⁴ Приведените данни относно общата сума на всички богатства на Великобритания и Ирландия са взети от доклада на Р. Джи-фън «Натрупване на капитал в Съединеното кралство в последно време», който бил изнесен в Статистическото дружество на 15 януари 1878 г. и отпечатан в лондонския «Journal of the statistical Society» («Списание на Статистическото дружество») от март 1878 г. — 149.
- ⁷⁵ Вторият конгрес на централния съюз на германските индустриалци се състоял в Берлин на 21—22 февруари 1878 г. — 149.

КРИТИКА НА ГОТСКАТА ПРОГРАМА

- ¹ «Критика на Готската програма» е най-важният след «Манифест на Комунистическата партия» и «Капиталът» теоретичен документ на марксизма. В него Маркс отговаря на всички основ-

ни въпроси, които са стоели на дневен ред пред международното работническо движение след Парижката комуна. Той прилага поуките от Комуната към условията на класовата борба на пролетариата в пруско-германската воснизирана държава и по този начин помогнал на германската работническа класа при изработването на научнообоснована стратегия и тактика. Той развива по-нататък марксистката теория за държавата и революцията и за пръв път формулира мисълта за двете фази на комунистическото общество.

Критиката на проектпрограмата била публикувана за пръв път от Енгелс през 1891 г. във връзка с подготовката на Ерфуртския конгрес на партията в седмичното списание на германската социалдемокрация «Die Neue Zeit». С публикуването на тези бележки на Маркс по програмата на германската Работническа партия Енгелс се стремил да нанесе удар на активизиралите се опортюнистически елементи в германската социалдемокрация, което било особено важно в един момент, когато на партията предстояло да обсъди и приеме на Ерфуртския конгрес нова програма вместо Готската. При публикуването на «Критика на Готската програма» Енгелс трябвало да преодолее известно противодействие на ръководителите на германската социалдемокрация. Малките съкращения, които направил, и заместването на най-резките изрази с други формулировки били предизвикани до голяма степен от опозицията на издателя на списание «Neue Zeit» Диц и на редактора К. Кауцки. След публикуването на това произведение то било посрещнато неодобрително от социалдемократическата фракция в германския Райхстаг и от редакцията на вестник «Vorwärts». В същото време, както предвиждал и самият Енгелс, произведението на Маркс било посрещнато със задоволство както в самата германска партия, така и от социалистите в другите страни, които гледали на него като на програмен документ за цялото международно социалистическо движение.

За публикацията на «Критика на Готската програма» в «Die Neue Zeit» Енгелс написал кратък предговор. — 153.

² На конгреса в Гота, състоял се от 22 до 27 май 1875 г., станало обединението на двете течения в германското работническо движение — Социалдемократическата работническа партия (айзенахци), възглавявана от А. Бебел и В. Либкнехт, и ласалианския Общ германски работнически съюз. Обединената партия взела названието Германска социалистическа работническа партия. С това било преодоляно разцеплението в редовете на германската работническа класа. Но предложената на Готския конгрес проектпрограма на обединената партия (главният ѝ съставител бил В. Либкнехт, който заел по този въпрос съгласителска позиция) съдържала сериозни грешки и принципи отстъпки на ласалианството. Одобрявайки създаването на единна германска социалистическа партия, Маркс и Енгелс се обявили против идейния компромис с ласалианците и остро разкритикували погрешните постановки в проектпрограмата, която обаче била приета от конгреса само с незначителни поправки. — 155.

³ Конгресът на германската социалдемокрация в Хале от 12 до 18 октомври 1890 г. бил първият конгрес след отменяването на

извънредния закон против социалистите. По предложение на В. Либкнехт конгресът взел решение за следващия партиен конгрес в Ерфурт да бъде подготвен проект за нова програма, който да бъде публикуван три месеца преди конгреса, за да може да бъде обсъден в местните партийни организации и в печата. — 155.

⁴ *Хагският конгрес* на Международната работническа асоциация се състоял от 2 до 7 септември 1872 г. По своя състав конгресът бил най-представителният от всички предишни конгреси. На него присъствували 65 делегати от 15 национални организации. Работата на конгреса се ръководела лично от Маркс и Енгелс. На конгреса завършила дългогодишната борба на Маркс и Енгелс и на техните съратници против всички видове дребно-буржоазно сектанство в работническото движение. Разколническата дейност на анархистите била осъдена и техните лидери изключени от Интернационала. Решенията на Хагския конгрес положили основата за създаване в бъдеще на самостоятелни политически партии на работническата класа в различните страни. — 156.

⁵ Писмото на Ф. Енгелс до А. Бебел от 18—28 март 1875 г., което по съдържание е тясно свързано с «Критика на Готската програма», изразявало общото мнение на Маркс и Енгелс за предвиданото в началото на 1875 г. обединяване на двете немски работнически партии — айзенахци и ласалцианци. Непосредствен повод за написването на това писмо било публикуването на 7 март 1875 г. във вестниците «Der Volksstaat» и «Neuer Social-Demokrat» на проектопрограмата на бъдещата германска обединена социалдемократическа работническа партия. Този проект, който съдържал редица погрешни антинаучни постановки и отстъпки на ласалцианството, бил приет само с малки изменения на обединителния конгрес в Гота през май 1875 г. и след това бил известен под името Готска програма.

Маркс и Енгелс се отнасяли положително към обединението на двете работнически партии, но смятали, че то трябва да стане на принципно здрава основа, без да се правят отстъпки по теоретическите и политическите въпроси на ласалцианците, които губели влиянието си сред работническите маси. В писмото си до Бебел, предназначено за ръководството на айзенахците, които били привърженици на марксизма, Енгелс критикува проекта на Готската програма и предупреждава айзенахците да не правят отстъпки на ласалцианците. Писмото било публикувано за пръв път едва 36 години по-късно в книгата на Бебел «Aus meinem Leben». Teil 2, Stuttgart, 1911 («Из моя живот». Част 2, Щутгарт, 1911. — 157.

⁶ Има се предвид програмата, приета на общогерманския конгрес на социалдемократите от Германия, Австрия и Швейцария на 7—9 август 1869 г. в Айзенах. На конгреса била основана Германската социалдемократическа работническа партия, известна след това като партия на айзенахците. Айзенахската програма като цяло била издържана в духа на исканията на Интернационала. — 157.

⁷ «Der Volksstaat» («Народна държава») — централен орган на Германската социалдемократическа работническа партия (ай-

зешащи), излизал в Лайпциг от 2 октомври 1869 г. до 29 септември 1873 г. два пъти седмично, а от юли 1873 г. — три пъти. Вестникът, който изразявал възгледите на представителите на революционното течение на германското работническо движение, бил постоянно преследван от правителството и полицията. Съставът на неговата редакция непрестанно се изменял поради арестуване на редакторите, но общото ръководство на вестника оставало в ръцете на В. Либкнехт. Значителна роля във вестника играл А. Бебел, който ръководел издателство «Volksstaat». Маркс и Енгелс сътрудничели във вестника от момента на негово основаване, постоянно оказвали помощ на редакцията му и системно поправяли линията на вестника. — 158.

⁸ «*Frankfurter Zeitung*» — съкратено име на вестник «*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*» («Франкфуртски вестник и търговски лист») — всекидневник с дребнобуржоазна демократична насока; излизал във Франкфурт на Майн от 1856 (под това име от 1866) до 1943 г. — 158.

⁹ Става дума за следните точки от проекта на Готската програма: «Като свободна основа на държавата германската Работническа партия иска:

1. Всеобщо, равно, пряко и тайно избирателно право за всички мъже над 21-годишна възраст във всички избори в държавата и общината. 2. Пряко народно законодателство с право да се внасят и отхвърлят предложения. 3. Всеобщо военно обучение. Народно опълчение вместо постоянна войска. Предоставяне решаването на въпроса за войната и мира на народното представителство. 4. Отменяване на всички извънредни закони, по-специално законите за печата, за сдружаванията и събранията. 5. Народен съд. Безплатно съдопроизводство.

Като духовна и нравствена основа на държавата германската Работническа партия иска:

1. Всеобщо и равно за всички народно възпитание посредством държавата. Задължително посещаване на училищата. Безплатно обучение. 2. Свобода на науката. Свобода на съвестта. — 158.

¹⁰ *Лига за мир и свобода* — буржоазно-пацифистка организация, създадена през 1867 г. в Швейцария от дребнобуржоазни републиканци и либерали (с активното участие на В. Юго, Дж. Гарибалди и други); през 1867—1868 г. в работата на Лигата участвувал М. Бакунин. В началото на своята дейност Лигата се опитвала да използва за своите цели работническото движение. С декларациите си, че е възможно да се сложи край на войната чрез създаване на «Съединени европейски щати», Лигата за мир и свобода сеела сред масите фалшиви илюзии и отвлечала пролетарията от класовата борба. — 159.

¹¹ F. Lassalle. «*Arbeiterlesebuch*». Frankfurt am Mein, 1863, S. 5. На тази страница Ласал дава цитат за «железния икономически закон» на работната зплата, формулиран от него в брошурата: «*Offnes Antwortschreiben an das Central-Comité zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeitercongresses zu Leipzig*». Zürich, 1863. S. 15—16 («Отворено писмо-отговор до Централния коми-

- тет по повод свикването на Общ германски работнически конгрес в Лайпциг». Цюрих, 1863, с. 15—16). — 160.
- ¹² Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 23. — 160.
- ¹³ Енгелс има предвид брошурата на В. Браке: «Der Lassalle'sche Vorschlag». Braunschweig, 1873 («Предложението на Ласал». Брауншвайг, 1873). — 160.
- ¹⁴ Има се предвид «Нищета на философията» и «Манифест на Комунистическата партия» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 67—188, 419—458). — 161.
- ¹⁵ Енгелс има предвид изказванията на Бакунин в книгата му «Държавност и анархия». Увод. Ч. I, издадена в Швейцария през 1873 г. Несъстоятелността на обвиненията на Бакунин е показана от Маркс в неговия контекст на Бакуниновата книга (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 18, с. 579—622).
- «*Demokratisches Wochenblatt*» («Демократически седмичник») — немски работнически вестник; под това име излизал от януари 1868 до септември 1879 г. в Лайпциг под редакцията на В. Либкнехт. От декември 1868 г. вестникът станал орган на Съюза на германските работнически дружества, ръководен от А. Бебел. Първоначално вестникът се намирал донякъде под влиянието на дребнобуржоазните идеи на Народната партия, но скоро благодарение на усилията на Маркс и Енгелс започнал да води борба против ласалианството, да пропагандира идеите на Интернационала, като печата най-важните му документи, и изиграл значителна роля в създаването на Германската социал-демократическа работническа партия. На Айзенахския конгрес през 1869 г. вестникът бива обявен за централен орган на Социал-демократическата работническа партия и преименуван във «*Volksstaat*» (вж. бележка 7). — 162.
- ¹⁶ Шекспир. «Венецианският търговец», действие I, сцена трета. — 163.
- ¹⁷ Има се предвид авторизираният френски превод на първия том на «Капиталът», който излизал на свитъци от 1872 до 1875 г. в Париж. — 166.
- ¹⁸ Става дума за второто издание на труда на Маркс «Разкрития относно кьолнския процес на комунистите» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 8, с. 419—487), излязло в Лайпциг през 1875 г. в издателството на Социалдемократическата работническа партия при редакцията на централния партисен орган «*Volksstaat*». — 167.
- ¹⁹ Вж. настоящия том, с. 48—51.
- ²⁰ Очевидно Маркс нарича тук иронично Марат Хаселман, главния редактор на «*Neuer Social-Demokrat*».
- «*Neuer Social-Demokrat*» («Нов Социалдемократ») — немски вестник, излизал в Берлин от 1871 до 1876 г. три пъти седмично; орган на ласалианския Общ германски работнически съюз; насоката на вестника отразявала напълно водената от ласалианците политика на приспособяване към Бисмарковия режим и на кокетство с господстващите класи в Германия, опорто-

низма и национализма на ласалианските водачи. Стойки на сектантски позиции, вестникът водел системна борба против марксисткото ръководство на Интернационала и против Германската социалдемократическа работническа партия, поддържал също враждебната на Генералния съвет дейност на бакунистите и представителите на други антипролетарски течения. — 177.

- ²¹ Маркс има предвид уводната статия, с която вестник «Norddeutsche Allgemeine Zeitung» излязъл на 20 март 1875 г. по повод проектопрограмата на Германската социалдемократическа партия; в статията между другото се отбелязвало, че «социалдемократическата агитация е станала в известно отношение по-предпазлива; тя се отрича от Интернационала».

«Norddeutsche Allgemeine Zeitung» («Северногермански общ вестник») — всекидневен реакционен вестник; през 60—80-те години — официален орган на правителството на Бисмарк; излизал в Берлин от 1861 до 1918 г. — 179.

- ²² На стихотворението на Гьоте «Божественото». — 179.

- ²³ Става дума за изказванията на Ф. А. Ланге в неговата книга: «Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft». Duisburg, 1865, S. 144—161, 180 («Работническият въпрос и неговото значение за съвременността и бъдещето». Дуисбург, 1865, с. 144—161, 180). — 180.

- ²⁴ «L'Atelier» («Работилница») — месечно френско списание, орган на занаятчиите и работниците, които били под влиянието на идеите на християнския социализъм; излизало в Париж от 1840 до 1850 г.; в състава на редакцията влизали преизбирани всеки три месеца представители на работниците. — 182.

- ²⁵ «Културкамф» («Борба за култура») — име, с което буржоазните либерали нарекли системата от законодателни мерки на правителството на Бисмарк през 70-те години на XIX в., прокарани под флага на борбата за светска култура и насочени против католическата църква и партията на «центъра», която подкрепяла сепаратистките и антипруски тенденции на чиновниците, едрите земевладелци и буржоазията в малките и средните държави в Югозападна Германия. С цел да бъдат сплотени реакционните сили през 80-те години Бисмарк отменил по-голямата част от тези мерки. — 187.

КЪМ КРИТИКАТА НА СОЦИАЛДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПРОЕКТОПРОГРАМА ОТ 1891 г.

- ¹ Произведението «Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.», което е извънредно важен документ на марксизма, образец на непримиримата борба на Енгелс против опортюнизма, за революционна марксистка програма на германската социалдемократия, било написано от Енгелс между 18 и 29 юни 1891 г. Непосредствен повод за написването ѝ била

проектопрограмата на Германската социалдемократическа партия, изпратена му от името на ръководството на партията от Р. Фишер заедно с писмо от 18 юни 1891 г. От писмото се вижда, че проектът, съставен главно от Бебел и Либкнехт, бил обсъждан на редица заседания на ръководството, на едно от които било решено той да бъде изпратен на Енгелс и на други дейци на работническото и социалистическото движение.

Както се вижда от писмото на Енгелс до Кауцки от 29 юни 1891 г., след като получил проекта, Енгелс му направил подробен критичен анализ. Той възнамерявал да даде своя, по-сбита формулировка на мотивировъчната част, но тъй като срокът за представяне на бележките бил ограничен, навърлил само отделни формулировки (вж. приложенията към раздел I, настоящия том, с. 189). По-остро Енгелс разкритикувал посветения на политическите искания раздел на проекта. Именно този раздел по неговите думи му дал повод да нанесе удар «на миролюбивия опортюнизъм», проповядващ «бодрото, скромно, весело, свободно «врастване» на старото свинство в «социалистическото общество». Критичните бележки на Енгелс, както и публикуването по това време по негово настояване произведение на К. Маркс «Критика на Готската програма» (вж. настоящия том, с. 189), оказали голямо влияние върху по-нататъшния ход на обсъждането и изработването на проектопрограмата.

Доколко бележките на Енгелс са били взети под внимание, може да се съди от проектопрограмата, публикувана от ръководството на партията във вестник «Vorwärts» на 4 юли 1891 г., наскоро след получаването на бележките. Текстът показва, че измененията, внесени в проекта под влияние на критиката на Енгелс, засягали главно мотивировъчната част, както и раздела за икономическите искания. Въпреки критиката на Енгелс в раздела на проекта, посветен на политическите искания, не били направени никакви значителни изменения. В него не се споменавало нищо за завоюване на политическата власт от пролетарната, за демократична република, за преустройство на държавния строй в Германия и за необходимостта от борба против остатъците от феодализма и абсолютизма и друга.

След публикуването на официалната проектопрограма започнало нейното обсъждане в партийните организации, на страниците на вестник «Vorwärts» и на списание «Neue Zeit»; при това започнали да се получават не само отделни предложения и изменения, но и нови проектопрограми. Своя проектопрограма, съставена от Кауцки, предложила и редакцията на списание «Neue Zeit». От писмата на Енгелс до Кауцки от 28 септември и до Бебел от 29 септември 1891 г. се вижда, че той изказал по проекта на редакцията на «Neue Zeit» редица критични бележки, но, общо взето, го считал за по-задоволителен от официалния проект и одобрил намерението на Бебел да подкрепи този проект на Ерфуртския конгрес.

За разглеждане на представените проекти и предложения била създадена програмна комисия под председателството на В. Либкнехт; тя изработила окончателния проект на програмата, като положила в основата му проекта, съставен от редакцията на «Neue Zeit»; били взети под внимание също и някои

бележки на Енгелс, отнасящи се до първоначалната пресекто-програма, съставена от ръководството на партията.

Проектопрограмата, съставена от комисията, била внесена за обсъждане на Ерфуртския конгрес на Германската социалдемократическа партия, който се състоял от 14 до 21 октомври 1891 г. Доклад по този въпрос изнесъл В. Либкнехт. За резултатите от Ерфуртския конгрес, който при ел по същество марксистка програма, Енгелс пише в писмото си до Зорге от 24 октомври 1891 г.: «За наше задоволство Марксовата критика удържа пълна победа.»

Ерфуртската програма била голяма крачка напред в сравнение с Готската програма; от партийната програма били отстранени реформистките ласалнянски догми, по-ясно били формулирани политическите и икономическите искания. В програмата била научнообоснована неизбежната гибел на капиталистическия строй и заменянето му със социалистически, ясно се посочвало, че за социалистическото преустройство на обществото пролетариатът трябва да завоева политическата власт.

Същевременно Ерфуртската програма имала и сериозни недостатъци, най-главният от които бил липсата на положение за диктатурата на пролетариата като средство за социалистическото преустройство на обществото. В нея не се поставяли също искания за събаряне на монархията и за установяване на демократична република, за преустройство на държавния строй на Германия и други. В това отношение критичните бележки на Енгелс по първоначалния проект важат напълно и за приетата от Ерфуртския конгрес програма.

Произведението на Енгелс «Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.» дълго време не било публикувано от ръководството на германската социалдемократия; то било отпечатано в списание «Neue Zeit» едва през 1901 г. В редакционна бележка се изтъквало, че ръкописът на Енгелс бил намерен сред литературното наследство на В. Либкнехт.

На руски език преводи на отделни места от произведението «Към критиката на социалдемократическата проектопрограма от 1891 г.» били направени за пръв път от В. И. Ленин и се цитират в неговия труд «Държавата и революцията». На руски език това произведение било публикувано за пръв път в брошурата «Маркс и Енгелс о программе и тактике социал-демократии». Изд. «Прибой», 1930 («Маркс и Енгелс за програмата и тактиката на социалдемократията». Изд. «Прибой», 1930). — 191.

- 1 Ръкописният вариант на проектопрограмата, който бил изпратен на Енгелс от ръководството на Германската социалдемократическа партия и на който той направил критически анализ, досега не е открит. По-долу се дава вариантът, публикуван от ръководството («Vorwärts», бр. 153 от 4 юли 1891 г.), в който били взети под внимание някои бележки и предложения на Енгелс. За по-лесно сравняване с критичните бележки на Енгелс в мотивировъчната част в квадратни скоби са отбелязани номерата на абзаците.

Социалдемократическата програма от 1891 г.

Проект на ръководството на партията

[Абз. 1] Отделянето на работниците от средствата на тру-

да — земята, рудниците, мините, машините и оръдията, средствата за съобщение — и тяхното преминаване в индивидуално притежание на част от членовете на обществото доведоха до разделянето на обществото на две класи — трудеща се и имотна.

[Абз. 2] В ръцете на техните присвоители обществените средства на труда се превърнаха в средства за експлоатация. Обусловеното от това икономическо подчиняване на работниците от присвоителите на средствата на труда, т. е. на източниците за живот, е основата на робството във всичките му форми, на социалната мизерия, умствената принизеност и политическата зависимост.

[Абз. 3] При господството на тази експлоатация натрупването на създаваното от експлоатираните богатство в ръцете на експлоататорите — капиталисти и едри земевладелци, се увеличава с нарастваща бързина. Разпределението на продукта на труда между експлоататори и експлоатирани става все по-неравно, числеността и неосигуреността на съществуването на пролетариата все повече нарастват, армията на излишните работници взема все по-масов характер, класовият антагонизъм става все по-остър, а все по-ожесточена класовата борба, която разделя съвременното общество на два враждебни военни лагера и представлява общ отличителен белег на всички индустриални страни.

[Абз. 4] Корениящата се в същността на капиталистическото производство безплановост поражда ония все по-продължителни кризи и прекъсвания в производството, които още повече влошават положението на работниците вследствие разоряването на средните слоеве на градското и селското население — дребната буржоазия и дребните селяни, още повече разширяват пропастта между имотни и безимотни, превръщат всеобщото неустойчиво положение в нормално състояние на обществото и са доказателство, че класата на собствениците на обществените средства на труда е загубила призванието си и способността за стопанско и политическо ръководство.

[Абз. 5] Да сложи край на това състояние, което с всеки ден става все по-непоносимо, като премахне неговите причини и извоюва освобождението на работническата класа — такава е целта и задачата на социалдемократията.

[Абз. 6] Германската социалдемократическа партия съобразно с това се стреми да осъществи превръщането на средствата на труда — земята, рудниците, мините, машините и оръдията, средствата за съобщение — в обща собственост и превръщането на капиталистическото производство в социалистическо производство — превръщане, материалните и духовните условия за което са създадени и продължават да се създават от самото капиталистическо общество, единствено чрез което може да бъде осъществено освобождението на работническата класа, а едновременно с нея и освобождението на всички членове на обществото без изключение.

[Абз. 7; в текста, от който се ползвал Енгелс — абз. 9] Социалдемократическата партия няма нищо общо с така наречения държавен социализъм, система на съдържане за фискални цели, която поставя държавата на мястото на частния капиталист

и по този начин обединява в едни ръце властта на икономическата експлоатация и на политическото потискане на работника.

[Абз. 8; в текста, от който се ползвал Енгелс — абз. 7] Освобождението на работническата класа може да бъде единствено дело на самата работническа класа, защото всички останали класи и партии стоят на почвата на капитализма и въпреки сблъскването на техните интереси имат за своя обща цел запазването и укрепването на основите на съвременното общество.

[Абз. 9; в текста, от който се ползвал Енгелс — абз. 8] Във всички страни с капиталистически начин на производство работническата класа има еднакви интереси; с разширяването на международните връзки и на производството за световния пазар положението на работниците във всяка страна става все по-зависимо от положението на работниците в другите страни, затова освобождението на работническата класа е не национална, а социална проблема, в разрешаването на която еднакво участвуват работниците от всички културни страни. Съзнавайки това, Германската социалдемократическа партия се чувствава и обявява за солидарна с класово съзнателните работници от всички останали страни.

[Абз. 10] Социалдемократическата партия се бори не за нови класови привилегии и предимства, а за премахване на класовото господство и на самите класи и за равни права и равни задължения на всички без разлика на пол и произход. В тази освободителна борба социалдемократията като представителка не само на наемните работници, но и изобщо на всички експлоатирани и потиснати, защитава всички искания, мероприятия и начинания, които са способни да подобрят положението на народа изобщо и по-специално на работническата класа. Затова Германската социалдемократическа партия предявява сега следните искания:

1. Всеобщо равно и пряко избирателно право и право на глас при тайно гласуване за всички граждани на империята над 20 години без разлика на пол във всички стадии на изборите и гласуването.

Въвеждане на пропорционална избирателна система. Насрочване на изборите и на гласуването в неделни и празнични дни. Възнаграждение на избраните представители.

2. Пряко участие на народа в законодателството въз основа на правото на внасяне и отхвърляне на законопроекти. Самоуправление на народа в империята, държавата, провинцията и общината. Ежегодно гласуване на данъците, право на отказ от плащането на данъци.

3. Решаване на въпросите за войната и мира от избраните представители на народа. Учредяване на международен арбитражен съд.

4. Отменяване на всички закони, които ограничават или анулират свободата за изразяване на мнения и правото на сдружения и събрания.

5. Отменяване на всички кредити от държавните средства за църковни и религиозни цели. Църковните и религиозните общества трябва да се разглеждат като частни обединения.

6. Светски характер на училището. Задължително посеще-

ние на държавните народни училища. Безплатно образование и осигуряване с учебни помагала във всички държавни учебни заведения.

7. Възпитание на всички граждани в дух на готовност за отбрана. Заменяване на постоянната армия с народна милиция.

8. Безплатно съдопроизводство и оказване на юридическа помощ. Осъществяване на съдопроизводството от съдии, избрани от народа.

9. Безплатна лекарска помощ и безплатни лекарства.

10. Диференциран прогресивен данък върху дохода, капитала и наследството за покриване на всички държавни разходи, доколкото те подлежат на покриване от данъците. Отменяване на всички косвени данъци, мита и други стопанско-политически мероприятия, които подчиняват интересите на общественото цяло на интересите на привилегированото малцинство.

С цел за защита на правата на работническата класа Германската социалдемократическа партия предявява следните искания:

1. Действено национално и международно законодателство за охрана на труда върху следната основа:

а) Установяване на нормален работен ден с продължителност максимум осем часа.

в) Забрана на индустриалния труд за деца под четиридесет години.

с) Забрана на нощния труд освен в такива отрасли на индустрията, при които той е необходим поради тяхната специфичност, по технически причини или в интерес на общественото благо.

д) Предоставяне на всеки работник непрекъснат отпих с продължителност минимум 36 часа седмично.

е) Забрана на заплащането на труда със стоки.

2. Надзор върху всички индустриални предприятия и регулиране на трудовите отношения в града и селото от имперското ведомство на труда, окръжните бюра на труда и дадатите на труда.

3. Изравняване правата на селскостопанските работници и прислужниците с правата на индустриалните работници. Отменяване на устава за ратаите.

4. [В текста, от който се ползвав, Енгелс, очевидно пункт 2] Охрана на правото на сдружения.

5. Предаване на цялата система на осигуряване на работниците в компетентност на империята при решаващото участие на работниците в управлението на осигурителните дружества. — 193.

2 Става дума за програмата на Германската социалдемократическа партия, приета на обединителния конгрес в Гота през 1875 г. Критичен разбор на тази програмата, която била приета от конгреса само с малки изменения, Маркс прави в произведението си «Критика на Готската програма», а Енгелс — в писмото си до Бебел от 18—28 март 1875 г. (вж. настоящия том, с. 193).

4 Енгелс цитира общия устав на Международната работническа асоциация (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 17, с. 445). — 195.

5 Вж. настоящия том, с. 205.

• Вж. настоящия том, с. 206.

7 Вж. пак там, с. 203—206.

8 *Конституцията от 1850 г.* била приета в Прусия в резултат от ревизирането на конституцията, октроирана от крал Фридрих Вилхелм I-V на 5 декември 1848 г., след извършването на контрареволуционен държавен преврат и разтурянето на пруското Национално събрание. В стремежа си да унищожи остатъците от демократическите завоевания, запазили се още в тази, общо взето, доста антидемократична конституция, през април 1849 г. кралят разтурил камарата на представителите, а на 30 май 1849 г. издал нов избирателен закон, който установявал трикласна изборна система, основана върху висок имуществен ценз и неравно представителство на различните слоеве от населението. Работещото мнозинство в новата камара, избрана по силата на този закон, приело по предложение на краля нова конституция, която задълбочавала реакционните принципи на октроираната конституция от 1848 г. В Прусия се запазвала горната камара, която се състояла предимно от представители на феодалната аристокрация («камара на господарите»), пълномощията на Ландтага били извънредно ограничени, той бил лишен от законодателна инициатива. Министрите се назначавали от краля и били отговорни само пред него. Конституцията давала на правителството правото да създава специални съдилища за разглеждане делата за държавна измяна. Конституцията от 1850 г. била в сила в Прусия и след образуването на Германската империя през 1871 г.

Така нареченият *конституционен конфликт* възникнал в Прусия в началото на 60-те години между пруското правителство и буржоазно-либералното мнозинство на Ландтага. През февруари 1860 г. това мнозинство отказало да утвърди внесения от военния министър фон Роон проект за реорганизация на армията. Но правителството скоро принудило буржоазията да гласува кредитите за «поддържане бойната готовност на армията», което фактически означавало започване на осъществяването на замислената реорганизация. Когато през март 1862 г. либералното мнозинство в камарата отказало да утвърди военните разходи и поискало отговорен пред Ландтага кабинет, правителството разтурило Ландтага и насрочило нови избори. В края на септември 1862 г. било образувано контрареволуционното правителство на Бисмарк, което през октомври същата година отново разтурило Ландтага и почнало да провежда военната реформа, изразходвайки за тази цел средства, без да са гласувани от Ландтага. Конфликтът бил разрешен едва в 1866 г., когато след победата на Прусия над Австрия пруската буржоазия капитулирала пред Бисмарк.

В основата на конституцията на Германската империя, приета на 16 април 1871 г., била положена конституцията на Северногерманския съюз, утвърдена на 17 април 1867 г. с измененията, внесени в нея през ноември 1870 г. с договорите за влизането в Съюза на южногерманските държави (Баден, Хесен, Бавария и Вюртемберг). Конституцията от 1871 г. затвърдила господството на Прусия в Германия и реакционните основи на държавния строй на Германската империя. Законодателните пъл-

помощия на Райхстага били много ограничени, приетите от него закони влизали в сила едва след одобряването им от реакционния по своя състав Бундесрат и след утвърждаването им от императора. Прерогативите на императора и на имперския канцлер, независим от Райхстага, били извънредно широки. Конституцията запазвала остатъците от партикуларизъм, привилегиите на отделните малки германски държави. — 199.

9 Енгелс проилично обединява тук под едно име двете миниатюрни «суверенни» държави, които през 1871 г. влезли в състава на Германската империя: Ройс-Грайц и Ройс-Гера-Шлайц-Любенщайн-Еберсдорф, които принадлежали на князете Ройс — от по-старата и по-младата линия. — 199.

10 Енгелс има предвид речта на социалдемократическия депутат Кайзер със съгласието на цялата социалдемократическа фракция в Райхстага в защита на правителствения проект за покровителствени митнически тарифи в 1879 г. Маркс и Енгелс остро осъдили постъпката на Кайзер, който защищавал в Райхстага предложението, внесено в интерес на сдрите индустриалци и земевладелци, във вреда на интересите на народните маси, а също и снизходителното отношение към Кайзер на редица ръководители на германската социалдемокрация.

Манчестърство и манчестърска школа — течение в икономическата политика през първата половина на XIX в., което изразявало интересите на индустриалната буржоазия. Привържениците на това течение, фритредерите, защищавали свободата на търговията и ненамесата на държавата в икономическия живот. Центърът на агитацията на фритредерите се намирал в Манчестър и оттук името на това течение. — 200.

11 Става дума за специалните права на южногерманските държави, главно на Бавария и Вюртемберг, гарантирани им в договорите за тяхното влизане в Северногерманския съюз (ноември 1870) и в конституцията на Германската империя (април 1871). Бавария и Вюртемберг запазили между другото специалния данък върху ракията и бирата, самостоятелното управление на пощите и телеграфа. Освен това Бавария запазила самостоятелността си в управлението на армията и железниците. — 201.

12 Става дума за диктатурата на Наполеон Бонапарт, който се провъзгласил за пръв консул в резултат на държавния преврат от 18 брюмер (9 ноември) 1799 г., който завършил процеса на буржоазната контрареволуция във Франция. Този режим сменял републиканския строй, установен във Франция на 10 август 1792 г. През 1804 г. във Франция била официално установена империята, а Наполеон бил провъзгласен за френски император. Много бюрократични учреждения на Първата империя били запазени във Франция, въпреки смяната на режима и при Третата република, установена през септември 1870 г. — 202.

13 Енгелс има предвид програмата на френската Работническа партия, приета на конгреса в Хавър през ноември 1880 г. През май 1880 г. един от ръководителите на френските социалисти Ж. Гед пристигнал в Лондон, където заедно с Маркс, Енгелс и Лафарг изработили проектопрограмата. В писмото си до Берн-

щайн от 25 октомври 1881 г. Енгелс изтъква, че теоретичният увод към програмата бил продиктуван на Гед от Маркс. «След това — пише Енгелс — ние обсъждахме по-нататъшното съдържание на програмата; нещичко добавихме, нещичко изхвърлихме.»

Съставения от Маркс увод към програмата на френската Работническа партия вж. в Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 19, с. 249—250, текста на практическата част на програмата (програмата-минимум), вж. пак там, с. 568—569. — 204.

- 24 Програмата на Испанската социалистическа работляческа партия, която Енгелс има тук предвид, била приета на конгреса в Барселона в 1888 г. — 204.

ЗА АВТОРИТЕТА

- 1 Тази статия Енгелс написал в отговор на многократните молби на Е. Бинями да му се изпрати статия за сборника «Almanacco Repubblica». За пръв път Бинями се обърнал с такава молба към Енгелс през юли 1872 г.; на 3 ноември 1872 г. той съобщил, че получил статията на Енгелс, но поради арестуването на Бинями статията се загубила. През март 1873 г. Енгелс изпратил на Бинями статията «За авторитета», публикувана от последния през декември 1873 г. — 207.
- 2 Енгелс перифразира надписа над вратата на ада от поемата на Данте «Божествена комедия. Ад», лесен III, строфа 3. — 208.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА СЪЮЗА НА КОМУНИСТИТЕ

- 1 Трудът на Енгелс «Към историята на Съюза на комунистите» бил написан като увод към третото немско издание на памфлета на Маркс «Разкрития относно кьолнския процес на комунистите» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 8, с. 419—487) и отпечатан за пръв път във вестник «Sozialdemokrat», бр. 46, 47 и 48 от 12, 19 и 26 ноември 1885 г., а също в брошурата: К. Marx. «Entwürfe über den Kommunisten-Prozess zu Köln. Neuer Abdruck mit Einleitung von Friedrich Engels und Dokumenten». Hottlingen-Zürich, 1885 (К. Маркс. «Разкрития относно кьолнския процес на комунистите. Ново издание с увод от Фридрих Енгелс и документи». Хотинген-Цюрих, 1885), която излязла през втората половина на ноември 1885 г. Освен памфлета на Маркс в тази книга били включени и четвъртото приложение («Кьолнският процес на комунистите») към труда на Маркс «Господин Фогт» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 14, с. 679—688), послесловът на Маркс към второто немско издание на памфлета (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 18, с. 550—553), както и обръщението на Централния комитет до Съюза на комунистите от март и юни 1850 г. (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 7, с. 257—268 и 324—330). — 211.
- 2 Вермут и Щибер. «Комунистическите заговори от XIX век.» Бер-

лин, I част, 1853; 2 част, 1854. В приложенията към първата част на книгата, в които се излагала «историята» на работническото движение като ръководство за полицаяте, били печатани някои попаднали в ръцете на полицията документи на Съюза на комунистите. Втората част представлявала «черен списък» с биографични данни за лицата, свързани с работническото и демократичното движение. — 211.

- 3 *Бабуизъм* — едно от теченията на утопичния уравнителен комунизъм, основано от френския революционер от края на XVIII в. Гракх Бабуоф и неговите привърженици. — 212.
- 4 *Въстанието от 12 май 1839 г.* в Париж, в което главна роля играели революционните работници, било подготвено от Дружеството на годишните времена; въстанието не се опирало на широките народни маси и било смазано от правителствените войски и Националната гвардия. — 212.
- 6 Шапер бил арестуван веднага след въстанието от 12 май 1839 г. и след седем месеца затвор бил екстерниран от Франция; Бауер продължил революционната си дейност в Париж, по-късно, през 1842 г., бил арестуван и също екстерниран. — 212.
- 6 Става дума за един епизод от борбата на немските демократи против реакцията в Германия, настъпила след Виенския конгрес (този епизод бил наречен Франкфуртското покушение); на 3 април 1833 г. група радикални елементи, главно из студентските кръгове, нападнали полицейския участък във Франкфурт на Майн, с което трябвало да дадат сигнал за нападане на Бундестага във Франкфурт на Майн — върховния орган на Германския съюз, за да предизвикат преврат в страната и провъзгласят общогерманска република; войската смазала тази лошо подготвена акция. — 212.
- 7 През февруари 1834 г. италианският буржоазен демократ Мадзини организира поход на членовете на основаното от него през 1831 г. дружество «Млада Италия», в също и на група чуждестранни революционни емигранти от Швейцария в Савоя, която влизала в Сардинското кралство (Пиемонт), с цел да бъде вдигнато там народно въстание за обединение на Италия и създаване на независима буржоазна италианска република; нахлуеният в Савоя отряд бил разбит от пиемонтските войски. — 212.
- 9 «*Демагози*» реакционните кръгове в Германия наричали от 1819 г. участниците в опозиционното движение измежду немската интелигенция и студентските гимнастически дружества, които през периода след войните с Наполеонова Франция се борели против реакционния строй в германските държави и организирали политически демонстрации с искания за обединението на Германия. Реакционните власти преследвали демагозите — 213.
- 9 *Лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници* било основано от К. Шапер, П. Мол и други дейци на Съюза на справедливите. След организирането на Съюза на комунистите ръководна роля в дружеството играели местните общини на Съюза. Активно участие в дейността на дру-

жеството през 1847 и 1849—1850 г. вземали Маркс и Енгелс. На 17 септември 1850 г. Маркс, Енгелс и редица техни привърженици напуснали дружеството, защото в борбата между ръководеното от Маркс и Енгелс мнозинство на Централния комитет на Съюза на комунистите и сектантско-авантюристичното малцинство (фракцията на Вилих—Шапер) по-голямата част от дружеството застанала на страната на малцинството. От края на 50-те години Маркс и Енгелс отново участвували в неговата дейност. С основаването на I интернационал дружеството, един от чийто ръководители бил Ф. Леснер, влязло в Международната работническа асоциация. Лондонското просветно дружество съществувало до 1918 г., когато английското правителство го разтурило. През XX в. то било посещавано от много руски политически емигранти. — 214.

- ¹⁰ Енгелс цитира статията на Маркс «Критически бележки относно статията на «Прусак» «Пруският крал и социалната реформа»» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. I, с. 427—428).

«Vorwärts» («Напред») — немски вестник, излизал в Париж от януари до декември 1844 г. два пъти седмично. Във вестника сътрудничели Маркс и Енгелс. Под влиянието на Маркс, който от лятото на 1844 г. започнал да участва непосредствено в редактирането на вестника, той постепенно придобил комунистически характер; вестникът критикувал остро реакционния режим в Прусия. По искане на пруското правителство кабинетът на Гизо издал през януари 1845 г. заповед за експулсирането на Маркс и някои други сътрудници на вестника от Франция, след което издаването на «Vorwärts» било преустановено. — 215.

- ¹¹ «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Немско-френски годишници») се издавали в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязла само първата, двойна книжка през февруари 1844 г. В нея били поместени произведенията на К. Маркс «По еврейския въпрос» и «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод», а също и произведенията на Ф. Енгелс «Очерци към критика на политическата икономия» и «Положението на Англия. Томас Карлайл. «Минало и настояще»» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс: Съч. Т. I, с. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези трудове бележат окончателното преминаване на Маркс и Енгелс от революционния демократизъм към материализма и комунизма. Главната причина за прекратяване издаването на списанието били принципните разногласия между Маркс и буржоазния радикал Руге. — 217.

- ¹² «Deutsche-Brüsseler-Zeitung» («Немски брюкселски вестник») бил основан от немски политически емигранти в Брюксел и излизал от януари 1847 до февруари 1848 г. Първоначално насоката на вестника се определяла от стремежа на нейния редактор, дребнобуржоазния демократ Борнщед, да примири различните течения в радикалния демократически лагер. Но още от лятото на 1847 г. благодарение на публикуваните в него статии на Маркс и Енгелс и на техните съратници вестникът все повече се превръщал в рупор на революционноремонтническите и комунистическите идеи. От септември 1847 г. Маркс и Енгелс станали постоянни сътрудници на вестника и започнали да оказват невос-

редствено влияние върху неговата насока, като през последните месеци на 1847 г. съсредоточили фактически в ръцете си неговата редакционна работа. Под ръководството на Маркс и Енгелс вестникът станал орган на формиращата се революционна партия на пролетариата — Съюза на комунистите. — 219.

- ¹³ *«The Northern Star»* («Северна звезда») — английски седмичен вестник, централен орган на чартистите, основан през 1837 г.; излизал до 1852 г., отначало в Лийдс, а от ноември 1844 г. в Лондон. Основател и редактор на вестника бил Ф. О'Конор, в редакцията участвувал също Дж. Харни. От 1843 до 1850 г. във вестника се помествали статии и бележки на Енгелс. — 219.
- ¹⁴ *Демократическа асоциация*, основана в Брюксел през есента на 1847 г., обединявала в редовете си пролетарските революционери, предимно измежду немските революционни емигранти и прогресивните елементи от буржоазната и дребнобуржоазната демокрация. Активна роля в създаването на асоциацията изиграли Маркс и Енгелс и ръководеното от тях брюкселско Немско работническо дружество. На 15 ноември 1847 г. Маркс бил избран за неин подпредседател, а председател станал белгийският демократ Л. Жотран. Благодарение влиянието на Маркс Брюкселската демократическа асоциация станала един от големите центрове на международното демократично движение. През време на Февруарската буржоазна революция във Франция пролетарското крило на Брюкселската демократическа асоциация се стремяло да въоръжи белгийските работници и да започне борба за демократична република. Но след експулсирането на Маркс от Брюксел в началото на март 1848 г. и репресиите на белгийските власти срещу най-революционните елементи на асоциацията белгийските буржоазни демократи не съумели да възглавят антмонархическото движение на трудещите се маси. Дейността на Демократическата асоциация придобила по-тесен, чисто местен характер и през 1849 г. фактически била прекратена.
- «La Réforme»* («Реформа») — френски всекидневник, орган на дребнобуржоазните демократи-републиканци и дребнобуржоазните социалисти; излизал в Париж от 1843 до 1850 г. От октомври 1847 до януари 1848 г. Енгелс публикувал в този вестник редица статии. — 219.
- ¹⁵ Има се предвид *«Der Volks-Tribun»* («Народен трибун») — седмичен вестник, основан от немските «истински социалисти» в Ню Йорк; излизал от 5 януари до 31 декември 1846 г.
- «Циркуляр против Криге»* (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 3—18). — 219.
- ¹⁶ W. Weitling. *«Das Evangelium eines armen Sünders»*. Bern, 1845. — 220.
- ¹⁷ Вж. настоящия том, с. 64—67.
- ¹⁸ Енгелс цитира член първи от Устава на Съюза на комунистите (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 4, с. 520). — 222.
- ¹⁹ *«Искания на Комунистическата партия в Германия»* (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 5, с. 1—3) били написани от Маркс и Енгелс в Париж между 21 и 29 март 1848 г. Те представлявали

политическата платформа на Съюза на комунистите и започналата германска революция. «Искания на Комунистическата партия в Германия» били отпечатани около 30 март като отделен позив и в началото на април публикувани в редица демократични вестници. «Искания» били раздавани като инструкция на членовете на Съюза на комунистите, които се връщали в отечеството си. През време на революцията Маркс, Енгелс и техните привърженици се стремели да пропагандират този програмен документ сред народните маси. Не по-късно от 10 септември 1848 г. «Искания» били отпечатани в Кьолн като позив, който се разпространявал от членовете на кьолнския Работнически съюз в редица градове в Рейнската провинция. На втория демократически конгрес в Берлин през октомври 1848 г. делегатът на кьолнския Работнически съюз Бойст направил от името на комисията по социалния въпрос предложение да се приеме програма от мероприятия, заимствувана почти изцяло от «Искания». През ноември и декември 1848 г. на заседания на кьолнския Работнически съюз били обсъждани отделни пунктове на «Искания». В края на 1848 или в началото на 1849 г. «Искания» излезли и в отделна брошура в съкратен вид в Лайпциг.

Енгелс цитира този документ не изцяло. — 223.

²⁰ Става дума за Клуба на немските работници, основан в Париж на 8—9 март 1848 г. по инициатива на ръководителите на Съюза на комунистите. Ръководна роля в това дружество играл Маркс. Целта на създаването на клуба била да се сплотят немските работници-емигранти в Париж и да им се разяснява тактиката на пролетариата в буржоазнодемократическата революция. — 225.

²¹ Въоръженото въстание в Дрезден започнало на 3 май и продължило до 8 май 1849 г. Повод за избухването му дали отказът на саксонския крал да признае имперската конституция и назначаването на поста министър-председател на крайния реакционер Чински. Буржоазията и дребната буржоазия почти не взели участие в борбата, главна роля в барикадните боеве изиграли работниците и занаятчиите. Въстанието било потушено от правителствените и пристигналите в Саксония пруски войски. Дрезденското въстание сложило началото на въоръжената борба в защита на имперската конституция. Борбата се всъдила в Южна и Западна Германия през май—юли 1849 г. и завършила с поражението на демократичните сили. — 226.

²² Зондербунд (Отделен съюз), по аналогия със сепаратистското обединение на реакционните католически кантони в Швейцария през 40-те години на XIX в., Маркс и Енгелс наричали иронично сектантско-авантюристическата фракция на Вилих-Шапер, обособила се след разцеплението на Съюза на комунистите на 15 септември 1850 г. в самостоятелна организация със свой собствен Централен комитет. С дейността си фракцията помогнала на пруската полиция да разкрие нелегалните общини на Съюза на комунистите в Германия и й дала повод да изфабрикува съдебния процес против видни дейци на Съюза на комунистите в Кьолн през 1852 г. — 226.

²³ На 13 юни 1849 г. в Париж дребнобуржоазната партия на Плом-

ната организираща мирна протестна демонстрация срещу изпращането на френски войски за потушаване на революцията в Италия, което било нарушение на конституцията на Френската република, забраняваща да се използват френски войски против свободата на друг народ. Провалът на тази демонстрация, разпръснатата от войската, потвърдил банкрута на дребнобуржоазната демокрация във Франция. След 13 юни много лидери на Плащепата, а също и свързани с тях чуждестранни дребнобуржоазни демократи били арестувани и експулсирани или били принудени да емигрират от Франция. — 226.

²⁴ Има се предвид «Обръщение на Централния комитет до Съюза на комунистите. Март 1850 г.» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 7, с. 257—268). — 227.

²⁵ Има се предвид «Обръщение на Централния комитет до Съюза на комунистите. Юни 1850 г.» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 7, с. 324—330). — 228.

²⁶ Енгелс цитира тук статията «Трети международен преглед. От май до октомври» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 7, с. 465) — «*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*» («Нов рейнски вестник. Политико-икономически преглед») — списание, основано от Маркс и Енгелс през декември 1849 г. и издавано от тях до ноември 1850 г. Списанието било теоретически и политически орган на Съюза на комунистите, продължение на издавания от Маркс и Енгелс през време на революцията от 1848—1849 г. «*Neue Rheinische Zeitung*». От март до ноември 1850 г. излезли всичко шест книжки, от които една двойна (5—6). Списанието се редактирало в Лондон, а се печатало в Хамбург. На корицата бил посочен и Ню Йорк, тъй като Маркс и Енгелс разчитали на разпространение на списанието и сред немските емигранти в Америка. По-голямата част от материалите (статии, прегледи, рецензии) пишели Маркс и Енгелс, които привличали за сътрудници и своите привърженици — В. Волф, Й. Вайдемайер, Г. Екарнус. От произведенията на основоположниците на марксизма в списанието били публикувани «Класовата борба във Франция» от Маркс, «Германската кампания за имперската конституция» и «Селската война в Германия» от Енгелс, а също и редица други трудове. В статиите, публикувани в списанието, се обобщавали резултатите от революцията от 1848—1849 г., разработвали се по-нататък теорията и тактиката на революционната пролетарска партия. Списанието престанало да излиза поради полицейските преследвания в Германия и липсата на материални средства. — 228.

КАРЛ МАРКС

²⁷ «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» («Рейнски вестник за политика, търговия и промишленост») — всекидневник, излизал в Кьолн от 1 януари 1842 г. до 31 март 1843 г. Основан бил от представители на рейнската буржоазия, опозиционно настроени към пруския абсолютизъм. За сътрудници на вестника били привлечени някои младохегеливци. От април

1842 г. К. Маркс започнал да сътрудничи в «*Rheinische Zeitung*», а от октомври същата година станал един от неговите редактори. Във вестника били поместени и редица статии на Ф. Енгелс. При редакторството на Маркс вестникът започнал да взема все по-определен революционндемократически характер. Правителството въвело особено строга цензура за «*Rheinische Zeitung*» и след това го спряло. — 232.

¹ *Регирунгпрезидент* — пруският представител на централната власт в окръга. — 233.

² «*Deutsch-Französische Jahrbücher*» («Немско-френски годишници») се издавали в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязла само първата двойна книжка през февруари 1844 г. В нея били поместени произведенията на К. Маркс «По еврейския въпрос» и «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод.», както и произведенията на Ф. Енгелс «Очерци към критика на политическата икономия» и «Положението на Англия. Томас Карлайл, Минало и настояще» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. I, с. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези произведения бележат окончателното преминаване на Маркс и Енгелс от революционния демократизъм към материализма и комунизма. Главна причина за спирането на списанието били принципните разногласия на Маркс с буржоазния радикал Руге. — 233.

³ Енгелс има предвид заповедта от 16 януари 1845 г. за екстернирането на Маркс и на редица сътрудници на вестник «*Vortwärts*» от Франция, издадена — от френското правителство под натиска на пруското правителство. — 233.

⁴ «*Kreuz-Zeitung*» («Кръстов вестник») — така наричали (поради това, че в заглавката била изобразена емблемата на ландвера — кръст) немския всекидневник «*Neue Preußische Zeitung*» («Нов пруски вестник»); издаването му започнало в Берлин от юни 1848 г.; бил орган на контрареволуционната придворна клика и на пруските кикери. — 235.

⁵ «*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*» («Нов Рейнски вестник. Политико-икономически преглед») — вж. бел. 26 на с. 317. — 235.

⁶ «*New-York Daily Tribune*» («Нюйоркска всекидневна трибуна») — американски вестник, излизал от 1841 до 1924 г. Основаан от видния американски журналист и политически деец Хорас Грили, до средата на петдесетте години вестникът бил орган на лявото крило на американските виги, а след това орган на републиканската партия. През 40-те—50-те години вестникът стоял на пресириени позиции и се обявявал против робовладението. Сътрудничеството на Маркс във вестника започнало през август 1851 г. и продължило повече от десет години, до март 1862 г. Голям брой статии за «*New-York Daily Tribune*» по молба на Маркс били написани от Енгелс. Сътрудничеството на Маркс във вестника престанало в началото на гражданската война в САЩ, когато в редакцията се засилило влиянието на привърженците на компромиса с робопладелските щати и релакцията на вестника нануснала прогресивните позиции. — 236.

- 8 «Das Volk» («Народ») — седмичен вестник, излизал на немски език в Лондон от 7 май до 20 август 1859 г. Основан бил като официален орган на лондонското Комунистическо просветно дружество на германските работници. От брой 2 вестникът излизал с най-живото участие на Маркс, който скоро станал негов фактически редактор. Във вестник «Volk» били отпечатани предговорът на Маркс към неговия труд «Към критиката на политическата икономия», рецензията на Енгелс за същия труд на Маркс, както и редица други статии на Маркс и Енгелс. Излезли всичко 16 броя на вестника; той престанал да излиза на 20 август 1859 г. поради липса на парични средства. — 236.
- 9 Енгелс има предвид запис, публикуван в изданието «Pariers et correspondance de la famille impériale». Tome I—II, Paris, 1870—1871 («Документи и преписка на императорската фамилия». Томове I—II, Париж, 1870—1871), Т. II, с. 161. — 237.
- 10 Има се предвид икономическата криза от 1873 г., обхванала Австрия, Германия, САЩ, Англия, Франция, Холандия, Белгия, Италия, Русия и други страни, която се отличавала с голяма сила и дълбочина. — 241.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА РАБОТНИЧЕСКАТА КЛАСА В АНГЛИЯ

- 1 Книгата «Положението на работническата класа в Англия» Ф. Енгелс написал в Бармен през септември 1844—март 1845 г. Този превод на заглавието е придобил гражданственост, всъщност на немски заглавието е «Положението на трудещата се класа в Англия» (Die Lage der arbeitenden Klasse in England). Условието на живота на английския пролетариат той проучвал при пребиваването си в Англия (ноември 1842—август 1844 г.), като възнамерявал да осветли този въпрос в една от главите на замисления от него труд по социална история на Англия; но изясняването на особено роля на пролетариата в буржоазното общество подтикнало Енгелс да посвети на изследването на положението на английската работническа класа отделен труд. Първото издание на книгата излязло на немски език в 1845 г. в Лайпциг. Второто немско издание излязло в 1892 г. По това време излезли две издания на авторизирания превод на книгата на английски език (Ню Йорк, 1887 г. и Лондон, 1892 г.). При подготовката на повите издания на своята книга Енгелс не направил в текста никакви съществени изменения. Но в «Приложение към американското издание» (1887 г.), което почти напълно било включено в предговора към английското и немското издание от 1892 г., Енгелс сметнал за необходимо да предупреди читателя, че «Приложението на работническата класа в Англия» не трябва да се разглежда като произведение на зрял марксизъм. «В тази книга — пише той — навсякъде личат следите на произхода на съвременния социализъм от един от неговите предшественици — немската класическа философия. Така например в книгата, особено в края, специално се набляга на твърдението, че комунизъмът е не само партийна доктрина на работническата класа, но и теория, чиято крайна цел е освобож-

деннето на цялото общество, включително и на капиталистите, от тесните рамки на съвременните отношения. В абстрактен смисъл това е вярно, но на практика в повечето случаи е безполезно и дори нещо по-лошо. Доколкото иматните класи не само не изпитват никаква потребност от освобождение, но и се противопоставят с всички сили на самоосвобождението на работническата класа, дотогава работническата класа ще бъде принудена сама да подготви и осъществи социалния преврат.» Енгелс обяснява по-нататък защо изказаното от него в 1845 г. предположение за близостта на социалната революция в Англия не се потвърдило: упадък на чартизма след 1848 г. и временната победа на опортюнизма в английското работническо движение Енгелс пряко свързва с индустриалния монопол на Англия на световния пазар и изказва увереност, че със загубването от Англия на монополното си положение «социализмът отново ще се появи в Англия». — 247.

- 2 Този предговор бил написан от Енгелс за второто немско издание на книгата «Положението на работническата класа в Англия» (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 225—506), излязло в Щутгарт в 1892 г. В основната си част той е преведеният от самия автор с малки редакционни изменения предговор към английското издание на това произведение от 1892 г. (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 263—276). Статията «Англия през 1845 и 1885 г.», включена в предговора към английското издание, била включена от Енгелс и в това издание в немския вариант, публикуван през 1885 г. в списание «Neue Zeit», кн. 6. Заключителната част от предговора била написана от Енгелс специално за немското издание. — 251.
- 3 Енгелс има предвид приложението към американското издание на «Положението на работническата класа», замислено първоначално като предговор към него (вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 21, с. 257—263). По-късно обаче Енгелс го заменил с друг предговор, в който разглеждал положението на работническото движение в Америка (вж. пак там, с. 343—352). — 251.
- 4 Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 263—276. — 251.
- 5 На 10 май 1876 г. по случай стогодишнината от основаването на Съединените американски щати във Филаделфия било открито шестото световно промишлено изложение. Между четиридесетте страни, представени на него, била и Германия. Но назначеният от германското правителство за председател на германското жури директор на берлинската индустриална академия проф. Ф. Рьоло бил принуден да признае, че германската индустрия значително изостава от индустриите на другите страни и че тя се ръководи от принципа «евтино, но гнило». Тази декларация имала голям отзвук в печата. Вестник «Volksstaat» по-специално отпечата през юли—септември редица статии, посветени на този скандален факт. Като нарича този случай индустриална Йена, Енгелс намеква за разгрома на пруската армия в сражението при Йена през октомври 1806 г. във войната с Наполеонова Франция. — 252.
- 6 Джеймз, К. Харди и Джон Бърнс. — 267.

- ⁷ Джозеф Х. Уилсън. — 267.
- ⁸ Имат се предвид, Англия, Шотландия и Ирландия. — 276.
- ⁹ Днес някои факти, приведени от Енгелс, могат да бъдат уточнени. Така например знае се, че Аркрайт не е бил изобретател на предачната машина, а е присвоил редица чужди изобретения, направени в Англия. Енгелс не е знаел и за редица открития и изобретения, направени в други страни, по-специално в Русия. Така например Енгелс не е знаел за създаването от руския изобретател И. И. Ползунов (1728—1766) на първия парен двигател през 1763 г. Този двигател не намери приложение в условията на крепостна Русия, докато парната машина, изобретена от Дж. Уат, много скоро получи широко разпространение в английската индустрия. — 275.
- ¹⁰ «*Durham Chronicle*» («Дърхемска хроника») — всекидневник, издава се в Дърхем (Англия) от 1820 г.; през 40-те години на XIX в. имал буржоазно-либерална насока. — 281.
- ¹¹ Става дума за реформата на изборителното право, проведена от английския парламент през юни 1832 г. Реформата била насочена против политическия монопол на поземлената и финансовата аристокрация и открила за представителите на индустриалната буржоазия достъп до парламента. Пролетариатът и дребната буржоазия, които били главната сила в борбата за реформа, били излъгани от либералната буржоазия и не получили изборителни права. — 285.
- ¹² За съезята на парламента през 1844 г. вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Съч. Т. 2, с. 387—388, 483 и 491. — 286.

ПРИНЦИПИТЕ НА КОМУНИЗМА

- ¹ Трудът на Ф. Енгелс «*Принципите на комунизма*» представлява проект за програма на Съюза на комунистите. Въпросът за съставяне на програма във форма на катехизис (във вид на въпроси и отговори) се обсъждал още преди първия конгрес, на който Съюзът на справедливите бил реорганизиран и преименуван в Съюз на комунистите (юни 1847 г.). През септември 1847 г. лондонският Централен комитет на Съюза на комунистите (Шапер, Бауер, Мол) разпратил един проект за «Комунистически катехизис» до окръзите и общините на Съюза. Този документ, който носел следи от влиянието на утопичния социализъм, не задоволял Маркс и Енгелс, както и «поправеният» проект, съставен в Париж от «истинския социалист» М. Хес. На 22 октомври на заседанието на окръжния комитет на Съюза на комунистите в Париж Енгелс подложил на рязка критика проекта на Хес и той бил отхвърлен. На Енгелс било възложено да състави нов проект. Именно този проект представляват написаните наскоро след това «Принципи на комунизма».

Разглеждайки «Принципите на комунизма» също като предварителна скица за програма, Енгелс в писмото си до Маркс от 23—24 ноември 1847 г. изказва мисълта, че е целесъобразно да се състави програма във вид на «Комунистически манифест»,

като се отхвърля остарялата форма на катехизис. Вторият конгрес на Съюза на комунистите (29 ноември—8 декември 1847 г.), на който Маркс и Енгелс защитили научните основи на програмата на пролетарската партия, им възложил да изработят програма във вид на манифест. При написването на «Манифест на комунистическата партия» основоположниците на марксизма използвали редица положения, изложени в «Принципите на комунизма». — 288.

- 3 В ръкописа вместо отговор на 22-рия, както и на следващия, 23 тия въпрос е поставена думата «остава». Това очевидно означава, че отговорът трябва да остане така, както е бил формулиран в някой от недостигналите до нас проекти за програма на Съюза на комунистите. — 305.

УЧРЕДИТЕЛЕН МАНИФЕСТ НА МЕЖДУНАРОДНОТО РАБОТНИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

- 1 На 28 септември 1864 г. в Сент-Мартинс-хол в Лондон се състояло голямо международно събрание на работниците, подготвено от ръководителите на лондонските трейдюниони и от групата парижки работници прудонисти с участието на представители на живеещите по онова време в Лондон германски, италиански и други работници и редица дейци на европейската дребнобуржоазна и революционно-демократическа емиграция. Събранието приело резолюция за основаване на Международно работническо дружество (по-късно известно като Първи интернационал) и избрало Временен комитет. К. Маркс бил избран в този комитет а след това и в комисията, назначена на неговото първо заседание от 5 октомври за съставяне на програмните документи на дружеството. На първите заседания на комисията в отсъствието на Маркс бил изработен документ, който се състоял от уводна декларация, написана от оуениста Уестън и редактирана от френския дребнобуржоазен демократ Льо Любе, и преведения на английски език от италианеца Л. Волф устав на италианските работнически дружества, изработен от Мадзини. На заседанието от 18 октомври Маркс се запознал за пръв път с този документ и го разкритикувал; документът бил върнат за окончателна редакция в комисията. На 20 октомври комисията възложила тази работа на Маркс, а на 27 октомври одобрила написаните от него два съвсем нови документа: «Учредителен манифест на Международното работническо дружество» и «Временен устав на Дружеството». На 1 ноември 1864 г. и манифестът, и уставът били приети единодушно от Временния комитет, който се конструирал като ръководен орган на дружеството. Този орган, влязъл в историята като Генерален съвет на Интернационала, до края на 1866 г. се наричал предимно Централен съвет.

Учредителният манифест бил публикуван за пръв път във вестник «Bee-Hive Newspaper», бр. 160 от 5 ноември 1864 г., а след това същия месец заедно с устава в брошурата: «Address and Provisional Rules of the Working Men's International Associa-

tion, Established September 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London». На 21 и 30 декември 1864 г. в бр. 2 и 3 на вестник «Social-Demokrat» («Социалдемократ») бил публикуван немският превод на автора. На френски език манифестът бил преведен в 1866 г. През 1871 г. в Женева излязъл първият руски превод на манифеста. Запазили са се две ръкописни копия от учредителния манифест, направени от жената на Маркс Жени Маркс и дъщеря му Жени.

В основата на публикувания в тома текст е залегнал текстът на английската брошура от 1864 г. По-важните различия между английския текст и немския превод на автора се дават под линия:

«*The Bee-Hive Newspaper*» («Вестник пчелен кошер») — английски седмичен трейдunionистки орган; излязал в Лондон от 1861 до 1876 г. под названията: «*The Bee-Hive*», «*The Bee-Hive Newspaper*», «*The Penny Bee-Hive*»; намирал се под силното влияние на буржоазните радикали и реформисти. На 22 ноември 1864 г. на заседание на Генералния съвет вестникът бил обявен за орган на Интернационала. В него се печатали официалните документи на Международното работническо дружество и отчетите за заседанията на Генералния съвет. Маркс обаче неведнъж е трябвало да протестира срещу публикуването във вестника на документите на Интернационала в изопачен или непълнен вид. От 1869 г. вестникът станал фактически буржоазен орган. През април 1870 г. по предложение на Маркс Генералният съвет скъсал всякакви отношения с «*Bee-Hive*», като публикувал в печата съответна декларация — 309.

¹ Маркс цитира речта на канцлера на съкровището Гладстон в камарата на общините от 7 април 1864 г. по отчета във вестника. — 309.

² «*Удушвачи*» (garroters) — така били наричани разбойниците, които сграбчвали своята жертва за гушата. В началото на 60-те години подобни нападения зачестили в Лондон и били предмет на специално обсъждане в парламента. — 309.

³ *Сини книги* (Blue Books) — общо название на публикациите на материалите на английския парламент и на дипломатическите документи на Министерството на външните работи. Сините книги, които получили името си от синята корица, се издават в Англия от XVII в. и са основен официален източник по икономическата и дипломатическата история на тази страна.

В случая става дума за «*Report of the Commissioners appointed to inquire into the Operation of the Acts relating to Transportation and Penal Servitude*». Vol. I, London, 1863 («Отчет на комисията по разследване действието на законите, отнасящи се за заточението и каторжната работа». Том I, Лондон, 1863). — 309.

⁴ Става дума за «*Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council*. 1863». London, 1864 («Шестти отчет на санитарния инспектор при Тайния съвет за 1863 г.». Лондон, 1864). — 309.

⁵ Този цитат, който Маркс е взел от речта на Гладстон, произнесена на 16 април 1863 г., получил широка известност поради враждебната кампания, която водел против Маркс през 70-те години германският буржоазен икономист Брентано. Фразата на Глад-

стон, напечатана на 17 април 1863 г. в почти всички отчети на лондонските вестници за това заседание на парламента («Times», «Morning Star», «Daily Telegraph» и др.), била изпусната в полуофициалното издание на парламентарните дебати на Хансард, чийто текст бил поправен от самите оратори. Това дало повод на Брентано да обвини Маркс в научна недобросъвестност. Маркс отговорил на тази клевета в писма до редакцията на вестник «Der Volksstaat» («Народна държава») от 23 май и 28 юли 1872 г. Съчинения, т. 18).

След смъртта на Маркс през ноември 1883 г. същото обвинение било повторено от английския буржоазен икономист Тейлър. През февруари и март 1884 г. Елсанор Маркс в две писма до списание «To-Day» («Днес»), а след това и Енгелс през юни 1890 г. в предговора към четвъртото немско издание на «Капиталът» и през 1891 г. в бршурата «Брентано contra Маркс» разобличили напълно версията за фалшифицирането на цитата. — 312.

- ⁷ «Sixth Report. . .», p. 25—27. — 312.
- ⁸ «Children's Employement Commission (1862). First Report of the Commissioners». London, 1863, p. 24 («Комисия по обследване условията на детския труд (1862). Първи отчет на членовете на комисията». Лондон, 1863, стр. 24). — 312.
- ⁹ Има се предвид «Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers». London 1862 («Доклад, адресиран до министъра на вътрешните работи на нейно величество по повод оплакванията, подадени от хлебопекарите надничари». Лондон, 1862). Написано от Х. С. Трименхир. — 312.
- ¹⁰ Борбата на работническата класа за законодателно ограничаване на работния ден на десет часа се всъела в Англия от края на XVIII в. и от началото на 30-те години на XIX в. обхванала широките пролетарски маси.
Законът за десетчасов работен ден, чието действие се разпространявало само върху юношите и жените, бил приет от парламента на 8 юни 1847 г. На практика обаче много фабриканти го игнорирали. — 315.
- ¹¹ Има се предвид речта на министър-председателя Палмерстон от 23 юни 1863 г. на сесията на парламента при обсъждане на въпроса за правата на ирландските арендатори. Ирландските депутати начело с Т. Меговайр искали да се проведат законодателни мерки, ограничавщи произвола на лендлордовете по отношение на арендаторите. Депутатите искали по-специално да се даде на арендаторите правото да получават при спиране на арендата компенсация за всички разходи, направени от тях на арендуваните участъци. В речта си Палмерстон нарекъл исканията на ирландските депутати «комунистически доктрини», «нарушение на основните принципи на социалния ред». — 318.
- ¹² Имат се предвид акциите на английските работници в края на 1861—началото на 1862 г. през време на Гражданската война в Америка против намесата на английското правителство във

войната на страната на южните робовладелски щати. Борбата на работниците взела особено остър характер във връзка с така наречения инцидент с «Трент», когато английската буржоазия използвала като повод за подготовката за война със Северните щати залавянето и арестуването от правителството на Северните щати на представителите на робовладелците, които пътували с парахода «Трент» за Англия. Английските работници се обявили решително в подкрепа на Северните щати. На многобройни митинги работниците протестирали против призивите на реакционната буржоазия за война, искали конфликтът да бъде разрешен по мирен начин. Масовото движение на английските работници против интервенцията попречило на реакционерите да въвлекат Европа във войната на страната на робовладелците и допринесло много за укрепването на идеята за международна солидарност на пролетариата. — 318.

ПОГРЕБЕНИЕТО НА К. МАРКС

- ¹ «Vorwärts» («Напред») — немски вестник, излизал в Париж от януари до декември 1844 г. два пъти седмично. Във вестника печатат свои статии Маркс и Енгелс. Под влиянието на Маркс, който от лятото на 1844 г. започва да взема близко участие в редактирането на вестника, той започва да получава комунистически характер; вестникът разгръща остра критика срещу реакционния режим в Прусия. По искането на пруското правителство кабинетът на Гизо през януари 1845 г. издава заповед за изгонването на Маркс и някои други сътрудници на вестника от Франция, след което издаването на «Vorwärts» се прекратява. — 320.

Съдържание

От издателството	9
КАРЛ МАРКС, ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Манифест на Комунистическата партия	11
Предговор към немското издание от 1872 г.	13
Предговор към второто руско издание	15
Предговор към немското издание от 1883 г.	17
Предговор към английското издание от 1888 г.	19
Предговор към немското издание от 1890 г.	25
Предговор към второто полско издание от 1892 г.	31
Предговор към италианското издание от 1893 г.	33
Манифест на Комунистическата партия	37
I. Буржоа и пролетарии	38
II. Пролетарии и комунисти	51
III. Социалистическа и комунистическа литература	60
1. Реакционният социализъм	60
а) Феодалният социализъм	60
б) Дребнобуржоазният социализъм	62
в) Немският, или «истинският» социализъм	64
2. Консервативният, или буржоазният социализъм	67
3. Критично-утопичният социализъм и комунизъм	68
IV. Позицията на комунистите към различните опозиционни партии	71
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Развитието на социализма от утопия в наука	75
Предговор към първото немско издание от 1883 г.	77

Увод към английското издание от 1892 г.	80
Развитието на социализма от утопия в наука	107
I	107
II	121
III	130
КАРЛ МАРКС. Критика на Готската програма	153
Фридрих Енгелс. Предговор	155
Фридрих Енгелс. Писмо до Август Бебел	157
Карл Маркс. Писмо до Вилхелм Браке	165
КАРЛ МАРКС. Бележки към програмата на Германската ра- ботническа партия	168
I	168
II	179
III	181
IV	183
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Към критиката на социалдемократи- ческата проектопрограма от 1891 г.	191
I Мотивировъчна част в десет абзаца	193
II Политически искания	198
III Икономически искания	204
Приложение към раздел I.	205
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. За авторитета	207
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Към историята на Съюза на комунисти- тите	211
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Карл Маркс	232
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Чернова на речта на гроба на Маркс	244
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Положението на работническата класа в Англия по собствени наблюдения и достоверни източни- ци	247
[Извадка]	247
Предговор към второто немско издание от 1892 г.	251
Увод	269

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС. Принципите на комунизма	• • • • 288
КАРЛ МАРКС. Учредителен манифест на Международното работническо дружество	• • • • • • • • 309
Погребението на Карл Маркс	• • • • • • • • 320
Бележки	• • • • • • • • • • • • • • 323

**КАРЛ МАРКС,
ФРИДРИХ ЕНГЕЛС**
ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДЕСЕТ ТОМА

Том I

Второ допълнено издание

Съставител Бернхард Мунтян. Редактор Донка Данчева. Художник Жеко Алексиев. Художествен редактор Александър Хачатурян. Технически редактори Борис Въжаров и Сашо Георгиев. Коректор Мария Александрова. Издателски № 7328. Даден за набор на 1. VIII. 1984 г. Подписан за печат на 20. XI. 1984 г. Излязъл в. декември. Печатни коли 23. Издателски коли 19,32. УИК 20,72. Форма 84x108/32. Цена 1 лв. Код 22/9531179411/0008-1-84.

Партиздат — София, бул. «В. И. Ленин» № 47
ДП «Д. Влагоев» — София, ул. «Н. Ракински» № 8